جفری خان

پاپیروس ها

(صورت حساب ها، نامه ها و اسناد)

ترجمه مهرناز نصریه



بســـــم الله الرحمن الرحيم

سرشناسه: مجموعه هنر اسلامی ناصر خلیلی
Nasser D. Khalilli Collection of Islamic art.
عنوان و نام پدیدآورنده: پاپیروس‌ها
(صورت حساب ها، نامه ها و اسناد)
جفری خان؛ ترجمه ی مهرناز نصریه.
مشخصات نشر: تهران: کارنگ، ۱۳۸۸.
مشخصات ظاهری: ۵۴۴ ص. : مصور.
شابک: ۱۷۵۰۰۰ ریال: ۹۷۸-۹۶۴-۶۷۳۰-۶۲-۵
وضعیت فهرست نویسی: فیپا
یادداشت: عنوان اصلی:
Bills, letters, and deeds: Arabic papyri of the 7th to 11th centuries c1993.
موضوع: مجموعه هنر اسلامی ناصر خلیلی -- فهرست ها
موضوع: نسخه های خطی عربی (پاپیروس) -- انگلستان -- لندن -- فهرست ها
شناسه افزوده: خان، جفری
شناسه افزوده: Khan, Geoffrey
شناسه افزوده: نصریه، مهرناز، ۱۳۶۱-، مترجم
رده بندی کنگره: ۹۱۱۳۸۸ ل ۸ الف / ۶۲۶۴ N
رده بندی دیویی: ۷۰۹/۱۷۶۷۱۰۷۴
شماره کتاب شناسی ملی: ۱۶۴۱۷۶۳

جفری خان

پاپیروس‌ها

ترجمه‌ی مهرناز نصریه



نشر کارنگ، خیابان انقلاب، رو به روی دانشگاه تهران، شماره ۱۴۳۰ ، تلفن: ۶۴۹۲۰۴۹، ۶۴۰۶۱۸۳، ۶۴۰۶۱۸۳

جفری خان

پاپیروس ها

(صورت حساب ها، نامه ها و اسناد)

مترجم: مهرناز نصریه

چاپ: تصویر گیلان

لیتوگرافی: شمیم

صحافی: پر

نوبت چاپ: اول، ۱۳۸۸

تیراژ: ۲۲۰۰ جلد

شابک: ۵-۶۲-۶۷۳۰-۹۶۴-۹۷۸

www.karangbooks.com

info@karangbooks.com

قیمت : ۱۷۵۰۰ تومان

فهرست:

مقدمه‌ی مترجم

نمونه های گردآوری شده در این مجموعه، اسناد و نامه های مربوط به دوران اسلامی مصریان است. تاریخ گذاری تخمینی اسناد پاپیروسی، به جز چند نمونه، بر حدس و گمان مفسران استوار است که بررسی کنجکاوانه رسم الخط آن ها، مطالعه کننده را با تردیدهای جدّی مواجه می کند. سبک نگارشی کلمات در اسناد، یکدست و خالص نیست و اغلب، صورت تکامل یافته یک حرف در کنار نمونه عقب مانده تر آن، در یک متن واحد دیده می شود که در متنی واحد نمی توان هیچ یک را به طور قطع، ملاک تاریخ گذاری گرفت. اما آن چه مسلم است، اسناد این مجموعه، بسیار جوان تر از تاریخ های تخمین زده اند.

به جز اسناد شماره ۲ ، ۱۰ ، ۱۶ ، ۱۷ ، ۲۲ ، ۲۴ ، ۴۸ ، ۱۲۸ ، ۱۳۴ ، ۱۳۶ ، ۱۳۷ و ۱۵۲ که همگی، سیاهه های تجاری حاوی ارقام و اعداد یونانی اند و رسم الخط رشد یافته، نحوه ی تنظیم سند و حتی قلم نگارش آن ها مشترک است و شاید به مرکزی واحد و احتمالاً دولتی تعلق دارند، تقریباً رسم الخط هیچ دو سندی، یکسان نیست و مترجم تصور می کند اسناد باقی مانده، مربوط به فرهنگ های متفاوت مصری است.

تعدادی نامه های شخصی فاقد شاخصه های رسمی و قراردادی در میان این اسناد دیده می شود. رسوخ و نفوذ فرهنگ عربی ـ اسلامی در حوزه روابط خصوصی افراد، این سئوال جدی را پیش روی معتقدان به شمشیرکشی اعراب و رسوخ اجباری و خون ریزانه اسلام به ناحیه غیرمسلمان مصر قرار می دهد که اگر چنین است چرا تازه مسلمان شدگان مصری که اعتقاد و التزام آن ها به تعالیم و آموزه های اسلامی در متن و محتوای نامه های خصوصی و حتی گزینش اسامی عربی ـ اسلامی آن ها پیداست، هیچ گونه کدورت و مقاومتی با فرهنگ اسلامی اعراب بروز نداده و حتی عرصه مکاتبات خانوادگی را نیز مجالی برای بازگشت به فرهنگ و خط و زبان پیشین، ندیده اند.

تقریباً متن تمام نمونه های حاضر با بسم الله آغاز شده و در اکثر سطور میان متن، اذکار اسلامی به خصوص اصطلاح متوکلانه ان شاء الله دیده می شود و غالباً بر دو روی پاپیروس های این مجموعه، اسناد یا نامه هایی نوشته شده که معمولاً از نظر موضوع و زمان نگارش، قرابتی ندارند. گاه بر روی دیگر اسناد یا سیاهه های رسمی، نامه‌ای خصوصی یا یادداشتی شخصی نگاشته شده که مترجم را با این پرسش عمده مواجه می کند : در حالی که از نظر فنی، شست وشوی

پاپیروس و نگارش متن جدید، سهل و قابل اجراست، چرا کاتبان، متن قدیم را پاک نکرده و در برخی موارد، ممسکانه بر حواشی متن پیشین، قلم زده‌اند. یا بر چه اساسی، مخاطب متن جدید را برای قرائت متن قدیم، محرم دانسته یا چه گونه اسناد رسمی و معاملاتی و غیره را بدون هیچ دغدغه‌ای در دسترس دیگران قرار می‌داده‌اند؟ به گمان مترجم کار عالمانه از زوایای گوناگون بر روی متن، نوع نگارش و به خصوص استفاده‌ی مکرر از این پاپیروس‌های اسلامی ـ عربی می‌تواند کلید گشایشی بر غموض و رموز بسیاری در فرهنگ و تاریخ و ادب سرزمین‌های اسلامی شناخته شود. انجام وظیفه‌ای که روشنفکری بی‌تحرک ایران می‌تواند با دنبال کردن آن، جای پای قابل دیداری از خود در مطالعات منطقه بر جای گذارد.

مقدمه‌ی ناشر

چنین می‌نماید، با سر به راهی تمام، جدی‌ترین مسائل مرتبط با تاریخ و فرهنگ ایران و اسلام را سرسری گرفته، به گمانه و پندار گذرانده و به هدایت متن‌هایی منقح نشده به بی‌راهه رفته‌ایم؛ زیرا گواهان موجود، از بقایای اسناد مکتوب قرون نخست اسلامی، که از جنبه‌ی اصالت بالنسبه قابل دفاع‌اند، دانسته‌های عمومی و کنونی ما، از تاریخ و تألیفات آغازین اسلام را، تأیید نمی‌کنند و برگرفته از منابع نامعتبری می‌شمارند که اینک سرفصل فرهنگ اسلامی شناخته می‌شوند.

«مانی دارای هفت کتاب است که یکی به فارسی و شش به سوری، زبان سوریا، بوده و از آن جمله است: کتاب سفرالاسرار، مشتمل بر چندین باب. باب ذکر الدیصانیین. باب شهادة بستاسف علی الحبیب. باب شهادة ... علی نفسه لیعقوب. باب ابن الارمله، که نزد مانی همان مسیح مصلوب است که یهودیان به دارش آویختند. باب شهادت عیسی علی نفسه فی یهودا. باب ابتداء شهادة آدم علی عیسی. باب السقاط عن الدین. باب قول الدیصانیین فی النفس والجسد. باب الرد علی الدیصانیین فی نفس الحیاة. باب الخنادق الثلاثة. باب حفظ العالم. باب الایام الثلاثة. باب الانبیاء. باب القیامة. این بود محتویات کتاب سفرالاسرار. کتاب سفرالجبابرة مشتق بر... کتاب فرائض المساعین. باب فرائض المجتبین. کتاب الشابرقان ـ مشتمل بر باب انحلال المساعین. باب انحلال المجتبین. باب انحلال الخطاة. کتاب سفرالاحیاء ـ مشتمل بر ... کتاب فرقماطیا ـ مشتمل بر...» (ابن ندیم، الفهرست، ص ۵۹۸)

ظاهراً آگاهی‌های کنونی ما، از مجرای مستندات و مکتوبات اسلامی، خلاف درک عالمانه و درست، حرکت کرده است. چنان که با خواندن متن بالا به جای تشکیک در صحت آن و گماشتن ظن جعل بر شخص و کتاب ابن ندیم، معصومانه همین گفتار پریشان و بی‌اساس را، موجب و مدرک وجود مانی گرفته‌ایم!!! اگر مقرر بر

عقل و نقد بود، باید به کم می پرسیدیم مگر در عهد مانی، خط و زبان فارسی بوده است که او کتابی به آن نمط بیاورد و سئوال کنیم این همه الفاظ عربی مبهم و فاقد معنا، که ابن ندیم عناوین کتاب های مانی قرار داده، چه گونه به آن عهد، یعنی ۴ قرن مقدم بر طلوع اسلام، مکتوب شده که اندک نشانی از کتاب نویسی به خط و لفظ و لسان عرب از آن زمان ندیده ایم؟!!

«ابوعبدالله جابربن حیان بن عبدالله کوفی، معروف به صوفی، که مردم درباره او اختلاف دارند، شیعیان وی را از بزرگان خود می شمارند و او را یکی از ابواب و از کسانی دانند که در مصاحبت جعفر الصادق علیه السلام و از مردم کوفه بود. گروهی از فلاسفه وی را از خود، و صاحب تصنیفاتی در منطق و فلسفه دانند. و کیمیاگران و اهل صنعت طلا و نقره برآنند که او در زمان خود بر آن ها ریاست داشت، و کارش پنهان بوده و عقیده دارند که برای بیم و ترس از دولتیان همیشه از شهری به شهر دیگر می رفت، و در جایی استقرار نداشت. و به قولی او در دستگاه برمکیان و پیوسته به آنان بوده، و به جعفر بن یحیی بستگی داشت و این گروه گویند مراد وی از ـ آقای ما جعفر ـ همان برمکی است، و شیعیان گویند، که وی در این گفته نظر به جعفر الصادق دارد.... جابر گوید **یکهزار و سیصد کتاب در فلسفه**، و **یکهزار و سیصد کتاب در حیل**، به پیکره کتاب تقاطر و **یکهزار و سیصد کتاب در صنایع مجموعه و آلات حرب**، تألیف کرده ام. پس از آن، دو کتاب بزرگ در طب، و کتاب ها و رساله های بزرگ و کوچک، تألیف کرده ام، و در طب در حدود پانصد کتاب تألیف دارم، مانند کتاب المجسة والتشریح، سپس در منطق بر پایه نظریه ارسطو کتاب هایی دارم، و پس از آن، کتاب الزیج اللطیف را در سیصد ورق، کتاب شرح اقلیدس، کتاب شرح المجسطی. کتاب المرایا. کتاب الجاروف، را تألیف کرده ام. و این کتاب را متکلمان رد کرده اند، و گویند که مولفش ابوسعید مصریست. پس از این ها در زهد و موعظه، و در عزائم تألیفات زیادی دارم، و در رد بر فلاسفه پانصد کتاب، و در کیمیا ـ کتابی به نام کتاب الملک، و یک کتاب به نام ـ الریاض ـ تألیف کرده ام.» (ابن ندیم، الفهرست، ص ۶۳۶ و ۶۴۰)

خردمندان شیعه، برای حفظ اعتبار فرهنگی مذهب، از آسیب زیاده نویسی های ابن ندیم، که موجب می شود مغرضانی اساس تفکر و مکتب تشیع را بر مجهولات و موهومات بگویند، ضرور بود از تجلیل او تبری جویند و نپذیرند که در اواخر قرن اول هجری، زمانی که حتی برگ نوشته ای آزاد از قرآن نیز به جای نمانده، مؤلفی با طول عمر معمول آدمی، پنج هزار جلد کتاب در حوزه های علوم و فنون و فلسفه و شیمی نوشته باشد. اما اوضاع کنونی چنین است که به نام این گزافه باف، کارخانه ی داروسازی زده ایم، کسانی حتی «فهرست ما قبل الفهرست» فراهم کرده اند و کسان دیگری از مکتوبات شیعه تا قرن سوم هجری، به تعدادی اعجاب آور، فهرست دیگری ساخته اند، بی این که تا کنون به میزان کف دستی از این همه کتاب، عین قابل دیداری به دست آمده باشد.
مباحث تکمیلی در باب متون و منظورهای سازندگان این کتاب ها، که تنها سهم

الفهرست آن بالاتر از سی هزار نسخه تا قرن چهارم و سه هزار مؤلف تا همان ایام است، در فضای متعصب کنونی، جز هدر دادن بی حاصل عمر، در جدل های بی پایان، ثمری ندارد، پس در این مختصر تنها نگاهی بر این فرقه بیاندازم که آیا نوشتن و ساخت کتاب، به طور کلی، و در بحث جاری، به خط و زبان فارسی و عربی، از چه زمانی میسر شده است؟ خروج خردمندانه از این مدخل و مقدمات، شاید به اسارت کنونی و عمومی ما در تار و پود مطالب و سطور کتاب هایی پایان دهد، که علی الاصول قابل نگارش نبوده اند.

«پاپیروس نسبتاً گران بود. در قرن سوم هجری، بهای هر قطعه پاپیروس ۱/۵ دینار بوده در حالی که اجاره سالیانه ی یک فدان (یک قطعه زمین زراعی) یا یک باب مغازه، یک دینار بود. پس مردم عادی قادر نبودند از پاپیروس استفاده کنند، گاه متن پشت و روی پاپیروس ارتباطی به هم نداشت و بعید نبود که گیرنده ی نامه، جواب آن را پشت پاپیروس بنویسد که البته بی نزاکتی محسوب می شد... نویسندگانی که پاپیروس تمیز و سفید در اختیار نداشتند و ناگزیر بودند پاسخ نامه را پشت آن بنویسند، چنان که در نمونه ۹۲ آمده، با نوشتن عبارت «عذرنی فی القرطاس» از گیرنده نامه عذرخواهی می کردند. پاپیروس را به شیوه های گوناگون می بستند یا می پیچیدند. سپس آن را با نواری از جنس پاپیروس با ریسمان بسته و مهر می کرده اند». (کتاب حاضر، ص ۳۵)

این حکایت آموزنده ای است از تدارک قطعه ای پاپیروس که تنها محیط کاربرد آن در تجارت خانه ها، در مکاتبات خصوصی دارندگان توانایی مالی و فرهنگی و در حوزه ی حکومت ها بود. با این تذکر که در آن محدوده ی جغرافیایی اسلام، که پاپیروس روئیده نمی شد، تا قرون متمادی، بر پوست می نوشته اند، که فراهم آوردن آن نیز، با همین گلایه و گفتار قرین است.

«برای آماده کردن پوست ابتدا به آن نمک می زدند تا از فساد آن جلوگیری کنند، سپس تمامی چربی ها و گوشت های باقی مانده بر پوست را می تراشیدند و در ماسه یا شن می خواباندند و سپس با نیروی تمام از همه سو می کشیدند و خشک می کردند... از آن جا که پوست به عمل آمده گران بود، صحاف به روش خاص از کناره های پوست نیز استفاده می کرد». (فرانسیس دروش، سبک عباسی، ص ۱۷)

این شرح آماده سازی و عمل آوری دشوار برگه ای از پوست، که بتوان بر آن قلم دواند، گرانی بیش از حد رقعه ای از آن را موجه و در عین حال معلوم می کند که سخن ابن ندیم در باب آن همه مؤلف و کتاب، تا پیش از قرن سوم هجری، از جمله تدارک پنج هزار مجلد، تنها از جانب جابر ابن حیان، کم ترین امکان فنی و مادی نداشته است، زیرا اگر بهای ماده ی اولیه ی هر برگ پاپیروس و یا پوست نوشته ۱/۵ دینار بوده است، پس تدارک ۵۰۰۰ جلد کتاب با حجم معمول و به تسعیر امروز، لااقل ۱۵۰ میلیارد تومان هزینه ی مواد اولیه می برده، که تأمین آن حتی برای کیمیاگری چون جابربن حیان نیز ممکن نبوده است.

کتاب حاضر، ۲۶۰ قطعه پاپیروس مصری را می شناساند که تقریباً تمام گنجینه ی پاپیروس های یافت شده از قرون نخست اسلامی را شامل می شود. در میان این یادگارهای گران بها، گرچه مطالب فراوانی است که به فهم درست تر از اوضاع اجتماعی و تاریخ اسلام نیز کمک می کند، اما قصد من از طرح مسئله در این مبحث نه بررسی اجتماعی ـ تاریخی، که کنجکاوی فنی است.
حقیقت مسلم و بی تردید این که گذر از مقدماتی برای رفع خامی از خط عرب، تدوین قواعد صرف و نحو، نقطه و علامت گذاری بر حروف، تا حدی که بتوان قرآن را برای ده ها ملت متنوع غیرعرب از صورت محفوظات به مکتوبات بین الاسلامی قابل قرائت بدل کرد، تنها با تلاش طاقت فرسا و طولانی ممکن شده و قرون متمادی زمان برده است. این مطلبی است که علاوه بر اعتراف کافه ی محققین، نمونه های به جای مانده از خط عرب در قرون نخست اسلامی و از جمله پاپیروس ها، نه فقط تأیید می کند، بل زمان این بلوغ را، لااقل تا قرن هفتم هجری به درازا می کشاند.
غالب این اوراق پاپیروسی در این کتاب تاریخ تدوین ندارد. نمونه های تاریخ دار آن بر دو دسته است: یا برابر اعلام های مصطلح امروز، بدون ذکر واحد سده، مثلاً به صورت سال چهل و هشتم آمده، که مگر از طریق تطبیق خط، به طور دقیق معلوم نیست که سال چهل و هشتم از چه قرنی بوده و یا به تاریخ کامل ماه و سال و روز اشاره دارد، که دورترین آن متعلق به روز شنبه ای از ماه شوال سال ۱۰۴ هجری است:

«این دو سند مربوط به یک نفر به نام عبدالله بن حنان است. سند اول درباره ی وصول ۱۲ میش شیرده است.
«بسم الله الرحمن الرحیم. سند ترک دعوای عبدالله بن حِنان بابت ۱۳ میش شیرده سلیمان بن کلب العلوی. میش های شیرده را جریر بن نُمیر برای سلیمان بن عطیه آورده است. صبر بن ... مسلم بن ابو ایلا و عبدالرحمن بن ابو ایلا، دو عامل او شاهد بودند در تاریخ شنبه سال ۱۰۴ هجری نوشته شد». (کتاب حاضر، ص ۲۷۸، نامه شماره ۹۷)

و این هم یک سند دیگر متعلق به قرن سوم هجری.

«روی پاپیروس: باقی مانده ی سیاهه ای است که طبق آن اجاره ی ماه محرم سال ۲۸۴ هجری به نصر بن اسحاق پرداخت شده است: «دفع الی نصربن اسحاق ارزاقه الجاریه له للمحرم سنة اربع و ثمانین و مأتین». (کتاب حاضر، ص ۳۲۶، نامه شماره ۱۲۴)

لااقل یک پایه ی داد و ستدها در غالب این اسناد پاپیروسی، با عنایت به اسامی دخیل، یهودی می نمایند و اگر زمانی فراغت لازم برای برداشت های تاریخی و حتی دینی، از این پاپیروس ها هم میسر شد، شاید بتوان قبول کرد که طرف های قراردادهای دولتی و رسمی نیز غالباً یهودیان بوده اند.

«متن پاپیروس به این شرح است:
«بسم الله الرحمن الرحیم. شاهد بودم که میان یعقوب بن اسحاق بن اسماعیل البغدادی و هارون، بنده ی آزاد شده اسحاق بن اسماعیل البغدادی قراری بود و آن بنده، ۹۰ دینار به یعقوب بدهکار است. در ذی القعده سال ۲۲۰ هجری از من شهادت خواستند». (کتاب حاضر، ص ۲۸۵، نامه شماره ۱۰۰)

گرچه اشاره ی به بغداد، در این پاپیروس ظن جعل آن را برمی انگیزد، اما زمانی این ظن به یقین نزدیک تر می شود که بنده‌ای را ۹۰ دینار، رقمی که ثروت بس هنگفتی بوده است، به یعقوب نامی بدهکار می کند؟!!! کثرت نسبی نمونه های باقی مانده از چنین اسنادی، وفور عمل به آن توصیه قرآن را نشان می دهد که داد و ستدها را به قید کتبی، معتبر و موثق تر می داند. در این میان نمونه های دیگری است که در مجموع تأثیر عمیق آموزه های قرآن بر ضوابط رفتاری و سلوک اجتماعی را نیز، به نحو احسن منعکس می کند.

«روی پاپیروس: نامه راجع به یک موضوع خانوادگی است:
«بسم الله الرحمن الرحیم. خداوند عمر طولانی و با عزت و سربلندی به تو عطا کند و در دنیا و آخرت مشمول رحمت و مغفرت و فضل او باشی. چندی است نامه ای از تو دریافت نکرده‌ام و ... نگران شده‌ام. امیدوارم با سلامتی یکدیگر را ملاقات کنیم که خدا بر همه چیز قادر است. اما بعد، خداوند لطف اش را شامل حال تو کند ـ آن قدر گرفتار بودم که نتوانستم برایت نامه بنویسم. امیدوارم به سلامت بازگردم. برایم نامه بنویس و مرا از حال راضیه ـ خدا حفظ‌اش کند ـ و مادرت و امین و عباس ـ خدا حفظ‌شان کند ـ با خبر کن.
برایت یک روسری خریده‌ام. فقط یکی یافتم. از خودتان خبر بده که ان شاءالله از شنیدن خبرهاتان خوشحال خواهم شد. یک ماه دیگر تا پایان طوبه نزد شما بازخواهم گشت. امیدوارم با سلامتی همدیگر را ملاقات کنیم. ان شاءالله بسته‌ام به دست ات می رسد. سلام مرا به راصه ـ خدا حفظ‌اش کند ـ مادرت و خواهرت و عباس برسان. احوال صاحب خانه ی یهودی را هم برایم بنویس». (کتاب حاضر، ص ۱۹۷، نامه شماره ۶۵)

سرریز احساسات انسانی و توجه به مبانی و مهربانی، تنها نشانه هایی نیست که از این نامه نمایان است. تأثیر نحوه ی بیان و بلوغ کلام، که سایه ی فصاحت قرآن را بر سر الفاظ آن گسترده می بینیم، تاریخ نگارش این نامه را، گرچه که تصریحی در آن نیست، اما منطقاً به پس از قرن چهارم هجری منتقل می کند، که بیان قرآن به جان مسلمانان غیرعرب رخنه ی کامل کرده بود و خواندیم که در پایان این نامه نیز، باز هم کرایه بگیر و صاحب خانه، یهودی معرفی شده است.

«پشت پاپیروس: رسید دریافت مبلغ چهار و پنج ششم دینار است:
«بسم الله الرحمن الرحیم. از ابوالخریل حصیر فروش. ۵ دینار، یک ششم کم‌تر، دریافت کردم. این مبلغ را ابوالرفیع و ابراهیم ابن محمد العلایی در جمادی الآخر

سال ۲۸۵ به من رساندند. این رسید را محمد بن عبدالجبار با دست خود نوشت» روی پاپیروس: آغاز یک رسید است که با عبارت «الذی قَبَضَ یوم الاربعا»، به این معنا که روز چهارشنبه دریافت شد...». (کتاب حاضر، ص ۲۸۹، نامه شماره ۱۰۲)

اگر اجاره بها را ملاک بگیریم، و به متن های صریح تر دیگری نیز عنایت کنیم، گاهی بوی روابط ربوی، در اشاره به مبالغ کلان نیز، از این اسناد به مشام می رسد، که سوی وام دهنده ی آن نیز یهودی است.

«روی پاپیروس: بنابر متن، خراج تا آخر ماه ربیع الاول سال ۵۲۸ هجری پرداخت شده. «دیوان الخراج استوفا الی سلخ ربیع الاول سنة ثمانین و عشرین و خمس مئه». پشت پاپیروس: رسید رسمی مالیات بر اراضی. پس از یادداشت های اولیه مربوط به ثبت رسید در محضر رسمی و بسم الله، متن با عبارت «صحّ لـ...» آغاز شده. حروف به صورت گرد و منحنی نوشته شده است». (کتاب حاضر، ص ۵۴۴، نامه شماره ۲۵۸)

گرچه تشکیک در اصالت غالب این دست نگاشته های پاپیروسی ناوارد است، زیرا ابراز تردید در چنین اسناد بی آزاری که سود و زیان فرهنگی، سیاسی و حتی اقتصادی متوجه سازنده ی آن نمی کند، موردی ندارد، به خصوص که دنبال کردن مکاتب نگارش آن ها، نشان می دهد که با انتقال اطلاعاتی کهن مواجهیم، با این همه به آن مواردی که اطلاعات جغرافیایی و نیز اسامی حاکمین محلی و یا منطقه ای را ذکر می کند، باید با احتیاط فراوان استناد کرد، زیرا از مجراهای دیگری آن ارتباطات و استنادات جغرافیایی و سیاسی تا حدود کامل قابل تشکیک است و از آن جا که تدوین کنندگان اصلی این کتاب از مراکز فرهنگی متعلق و در اختیار یهودیان است، بی شک در لابه لای این پاپیروس ها نیز می توان به نمونه هایی برخورد که از آن ها بهره برداری های جاعلانه شده است، چنان که در یادداشت ذیل هر مونه به آن ها اشاره شده است. منظور اصلی از ارائه ی این نمونه ها، توجه به نوع نوشتار خط عرب، حتی در میان دارندگان کفایت نگارش، در فاصله ی دراز قرن دوم تا ششم هجری بوده است. کشیدگی بشقاب وار حرف نون، شباهت کامل قاف های آخر با حرف واو کنونی، نمایش دال و ذال و را و زا به صورت برابر و فقط با رسم یک خط عمودی، فرم انتهایی حرف یای آخر و بسیاری علل و عوارض دیگر، تفهیم می کند که نگارش به خط عرب، تا پانصد سال پس از طلوع اسلام، هنوز اسلوب معینی نداشته، تغییر واضحی نکرده و در حد نیازهای محلی متوقف مانده است. اگر کاتب دستگاه استیفای خراج در قرن ششم هجری نیز به شمایل سند شماره ی ۲۵۸ قلم زده است، پس واضح می شود که خط عرب تا آن زمان خود را نیازمند مکتبی در تسهیل قرائت و انضباط نگارش نمی دیده که نخستین ابزار کتاب نویسی، گسترش فرهنگ اسلامی و فهم فرامین قرآن در خارج از حوزه ی زیستی اعراب بوده است! با این اشاره، پایه ی غول آسایی از درک تاریخ قرون

اولیه اسلام ریخته می شود، که توجه می دهد گستردگی نگارش و آماده سازی خط عرب برای عرضه ی کتاب به صورتی که هر مسلمانی در هر حوزه ی جغرافیایی، توان قرائت و برداشت از آن را داشته باشد، به زمانی بس درازتر از ابن مقله و ابن بوابی قرار می گیرد که امروز بر آن ها باور داریم و می گویند در قرن چهارم خط نسخ ساخته اند. حاصل ثانوی که از غور در این گفتار برداشت می شود، این که مسلمین تا قرون متمادی، به استعانت و بهره گیری از قرآن، بسنده کرده اند.

اگر در جهان عرب نیز نوع نگارش حروف به وجهی است که در نمونه های این پاپیروس ها می بینیم، آیا چه گونه ایرانیان این همه تاریخ و تفسیر و سیره و مغازی نوشته اند و به راستی اگر عرب در قرن ششم و آن هم در مرکز مصر و در میان صاحبان فن و فرهنگ نگارش، هنوز برای کاف و قاف و نون و واو خود اسلوب واحد و امروزین نگارش را نداشته اند، پس مسلم است فارسیان که وام دار خط و حرف نویسی عرب اند، اگر در قرن چهارم هجری شاهنامه نوشته اند پس باید از حروف بومی و سنتی عرب پیروی کرده باشند، که قابلیت انتشار غیرمحلی را نداشته است!!! مختصر این که توقف در این نمونه های پاپیروسی اعلام می کند که تا قرن ششم هجری نیز، کاتب دولتی مصر هنوز با اسلوب نگارش نسخ و رقاع و غیره آشنا نبوده، بدون شک قرآنی نگاشته با اسلوب نسخ را ندیده و حروف نگاری با هویت و علامت گذاری کامل را نمی شناخته است. این نشانه ای است روشن که تاریخ تدوین خط بالغ شده ی عرب را، لااقل به قرن هفتم هجری منتقل و امکان کتاب نویسی به زبان فارسی و عرب را چند قرنی به زمان ما نزدیک تر می کند.

آیا چه تفاوت نگارشی میان این دو سکه، با چهار صد و چهل سال فاصله ی زمانی می بینید؟ به طور اصولی هیچ!!! آیا آن پاپیروس ها و این سکه ها از توقف بلوغ در خط عرب، در معیار و مقیاس فرهنگ بومی خبر نمی دهد، که بدون شک ما را در قبول نگارش این همه کتاب، به خط و زبان اعراب و فارسیان، در قرون اول و دوم و سوم و چهارم و پنجم و ششم دچار بدگمانی می کند. زیرا اگر اعراب در اندیشه ی گسترش فرهنگ اسلامی به جهان بوده اند، مقدم بر همه باید ابزار نگارش، یعنی خط عرب را به شایستگی و بالندگی این آرمان می رساندند. این

پشت و روی یک سکه اموی از اواخر قرن اول هجری. برگرفته از ص ۲۰۱ کتاب نخستین سکه های امپراطوری اسلام.



پشت و روی سکه المستظهر بالله از سنه عشرین و خمسه مائه، قرن ششم هجری. برگرفته از ص ۴۱۹ کتاب گنجینه ی سکه های نیشابور.

تصور که در زمان المستظهر بالله، در قرن ششم هجری، خط نسخ فراهم بوده باشد و خلیفه سکه اش را به قیاس نگارش قرن نخست هجری ضرب کند، نه فقط سالم نیست که ناممکن است.

برای دخالت دادن بازمانده های قرآن نگاری در این مدخل، یعنی بازیابی آغاز دوران تولید کتاب در جهان اسلام، پیشاپیش باید به چند نکته ی مقدماتی و مهم توجه دهم. نخست این که غالب یافته های کنونی از متون قرآنی، لااقل تا قرن چهارم هجری، پاره پوست نوشته و به صورت لت های آزاد است. تنوع خطوط که حتی دسته بندی آن ها را ناممکن می کند، تعلق این رقعات آزاد قرآنی را با نیاز آموزشی اشخاص در اقالیم مختلف مرتبط می کند: تازه مسلمانان غیرعربی که برای حفظ آیاتی از قرآن مرجعی برای بازخوانی خود فراهم کرده اند. در واقع این لت نویسی ها را باید تدارک یادداشت هایی از آیات برای فراهم آوردن امکان تکرار، تا اندازه ی سپردن کامل به حافظه شناخت.

«بیش تر قرآن های پیش از قرن چهارم هجری، که در دسترس ما قرار دارد، به شکل رقعاتی است که اغلب شامل یک تک برگ و یا حتی قسمتی از آن است. در اکثر موارد این برگ های مخدوش و آسیب دیده متعلق به قرآن هایی است که یا به علت گسستگی شیرازه و یا منسوخ شدن خط آن ها قابل استفاده نبوده، از دست رس عموم خارج شده بود. احترام خاصی که مسلمانان از ابتدا برای قرآن و به ویژه کلمه ی «الله» قائل بوده اند، مانع پراکندگی و نابودی این دست خط ها شده است. از این رو این برگه ها را در مکان مخصوصی در مسجدها نگاه می داشتند تا نسبت به آن ها بی حرمتی نشود. همین امر موجب شد که تعداد بسیاری نمونه ی لت نویسی از نابودی کامل نجات یابد». (فرانسیس دروش، سبک عباسی، ص ۱۳)

تصور این که رقعات قرآنی به دست آمده، متعلق به قرآن های کامل شیرازه گسیخته باشد، از نظر فنی درست نیست، زیرا در هیچ پوست نوشته ی قرآنی، به صورت لت، که تا کنون نمایش داده اند، آثاری از عبور سوزن صحافی بر عطف احتمالی آن دیده نمی شود. دومین مطلب توجه به این نکته است که خلاف پاپیروس نوشته ها و سکه ها، که با ذکر تاریخ نگارش و اشخاص دخیل همراه است، بر

ذکر نشده و این ادای حرمتی است خاشعانه از سوی کاتب که خود را در برابر عظمت کتاب خدا گم نام شناسانده است.

مثلاً گرچه سند قرآنی زیر، با خط کامل و سخت پخته شده‌ی محقق و علامت گذاری و آرایش کامل و رنگ اندازی و حتی شمارش حروف در حاشیه را محققین و مؤلفین کتاب «کارهای استادانه»، آماده شده در قرن ششم هجری گفته‌اند، اما در مقابله با خطی که در سکه‌ها و پاپیروس‌های قرن ششم دیده‌ایم، ناگزیریم که عمر این نمونه را چند قرنی تغییر دهیم و نگارش چنین قرآنی با خط پخته و پاکیزه و تربیت شده عرب را در همان قرنی نپنداریم که سکه خلیفه و نامه دولتی‌اش را کاملاً ناپخته و بدون اسلوب می‌نوشته‌اند!!! بدین ترتیب مدعی می‌شوم که ظهور بلوغ در خط عرب، حتی برای نگارش قرآن، که اصلی‌ترین متن برای مسلمانان است، مقدم بر قرن هفتم و هشتم هجری میسر نبوده است، چه رسد به این همه کتاب، که مثلاً ابن ندیم تألیف آن‌ها را به قرن اول هجری کشانده است!!! آیا نیازمند بازبینی اسناد موجود در باب هستی و هویت و نیز تعمق در موضوع تاریخ اسلام نیستیم؟!



و سرانجام باید به مبحث کاربرد نقطه در خط عرب پرداخت که این پاپیروس ها تنها به سرگشتگی در حل مشکل آن می افزاید. نخست این که گاه در قدیم ترین نامه ها و تنها یک بار مثلاً بر حرف ن و یا ب و یا ی وسط نقطه دیده می شود (نامه ۲۵)، بدون آن که در سراسر همان نامه و یا سندهای دیگر نصب نقطه بر آن حرف تکرار شده باشد. در پاپیروس های این مجموعه و در نمونه هایی چون ۱۱۹ و چند سند دیگر، بر روی حرف سین در کلماتی با معنای صریح، چون رسول، سه نقطه دیده می شود که می رساند تا زمان نگارش آن ها، هنوز تکلیف تفکیک سین و شین از طریق نقطه گذاری روشن نبوده است. در نمونه ۱۲۱ هم نقطه ی حرف «ف» نه در بالا، که در زیر حرف نصب شده است، چنان که بر زیر حرف ی آخر و یا مفرد در موارد متعدد نقطه گذارده اند.
بدین ترتیب باید نتیجه گرفت که تا قرن های متمادی نقطه در خوانش لغات عرب نقش رسمی، بنیانی نداشته و امری تفننی شمرده می شده تا نتیجه بگیریم که در موارد بسیاری نصب نقطه بر حروف در این پاپیروس ها می تواند الحاق بعدی و برای ایجاد اغتشاش در تاریخ نگارش خط عرب باشد. کار بس آسانی که با سعی یک دست هم بیش از یک هفته زمان و دقت طلب نمی کند.

بالاخره کتاب به
نواندیشانی در جهان اسلام
تقدیم می شود که بازبینی دوباره ی
مکتوبات اسلامی برای کشف و حذف اسرائیلیات درون آن را،
عبادت می دانند.

پیش گفتار

هدف از گردآوری این مجموعه، نه تنها عرضه و ارائه ی نمودهای دیداری از هنر جهان اسلام، بل به حد بضاعت، تهیه منبعی سودمند برای تحقیق و کنکاش دقیق در این موضوع بوده است. در این مجلد، حدود ۴۰۰ قطعه پاپیروس آورده شده که قبلاً در مجموعه ی اچ، پی، کراس ارائه شده بوده اند. شاخصه های زیباشناسانه ی پاپیروس ها به پای سایر آثار هنری کاتبان و خطاطان مسلمان نمی رسد، لکن منابع مفید و ارزشمندی برای شناخت تطور رسم الخط عربی اند و همچنین اطلاعات مندرج در آن ها برای مطالعه در زمینه های مختلف به خصوص قوانین اجتماعی و اقتصادی، موقعیت جغرافیایی و قوانین زبان شناسی و روش های مدیریتی مسلمانان سودمند است.

ممکن است مجموعه ی حاضر از پاپیروس های اسلامی، به اندازه‌ای متفاوت بنماید، به خصوص که ۳۶ قطعه از مهم‌ترین نمونه های این مجموعه در کتاب دیگر مؤلف با عنوان «پاپیروس های اسلامی، گزیده مجموعه ی خلیلی» (لندن و اکسفورد، ۱۹۹۲) منتشر شده بود. ولی دلایل این کار موجه است.

در تمام مجموعه های پاپیروس های اسلامی، که قبلاً منتشر شده، از جمله در مجلد «مطالعات»، نمونه های سالم قابل خواندن، یا تکه های فرسوده ای که خواندن آن ها دشوار ولی مطالب مهم و قابل توجه دارند، نمایش داده شده است. در تمام آن مجموعه ها پاپیروس هایی هم دیده می شود که وضعیت ظاهری آن ها مناسب انتشار به این صورت نیست زیرا بسیار فرسوده اند یا نمی توان متن آن ها را با دقت کامل خواند. ویراستار نمونه های این مجموعه را با زبدگی و تخصصی ویژه انتخاب و تنظیم کرده است. انتشار این پاپیروس ها در قالب یک مجموعه جامع و مصور، مقدمات بررسی آن ها را توسط پژوهشگرانی فراهم می کند، که قادر به تفسیر و توضیح محتوای آنند. کوشیده ایم مجموعه ی ناصر خلیلی، غنی و قابل استفاده باشد.

در این راستا، تفسیرهایی بر پاپیروس‌ها نوشته‌ایم که مدعی نیستیم کاملاً بی‌نقص و جامع است. مسئولیت آماده‌سازی این مجموعه به عهده‌ی دکتر جفری خان بود که توانایی‌های او در زمینه‌ی پاپیروس شناسی در مجلد «مطالعات» معلوم شده است. از ایشان به خاطر تلاش و دقت عمل‌شان تشکر می‌کنم. همچنین مایلم از کسانی که با ایشان همکاری کرده‌اند از جمله نهله نصار کمک سرپرست، دکتر جولین رابی، سرویراستار و تیم استنلی، ویراستار مجموعه تشکر کنم. عکس‌هایی که کریستوفر فلیپس در اختیار دکتر خان قرار داد به غنای مجموعه افزود، طراحی کتاب توسط اینکست اسوشیتد و اجرای تصاویر توسط دایان اکرول انجام شد. از دستیاران خودم خانم سالی چنسلر و گروه ویراستاری اذموث، لورنا رابی، بن لینفیلد و الیسون افنی که بر روند تولید مجموعه نظارت داشته‌اند، سپاسگزارم.

ناصر خلیلی - لندن ۱۹۹۳



تصویر ۱. بیشه‌زار طبیعی پاپیروس.

فصل ۱

مقدمه

حدود چهار هزار سال، پاپیروس، عنصر اصلی نگارش در میان مصریان بود. مصریان پاپیروس را، که در زبان عرب، قرطاس می گویند و برگرفته از خرطاس یونانی است، که آن هم ریشه در کلمه آرامی قرطیس دارد[۱]، از گیاه بومی سیپروس پاپیروس (عکس شماره ۱)[۲] با درجات مختلف کیفیت و ضخامت تهیه می کردند و استفاده از آن را، به علت سهولت بیش‌تر، بر لوحه های گلین و چوب و پوست ترجیح می دادند[۳]. بررسی مانده های ترد و پوسیده ی کنونی پاپیروس ها، برای کشف ماهیت اولیه و فیزیکی آن ها، منتج به فایده نیست. پاپیروس در زمان تولید، به رنگ روشن و سطح آن محکم و صیقلی ولی قابل رول کردن بوده است[۴]. پیشینه ی کاربرد پاپیروس به سه هزاره پیش از میلاد می رسد. تأثیر پاپیروس در رشد تمدن مصر باستان به حدی بود که مردم مصر سفلی در چهار هزار سال پیش از میلاد، نقش گیاه پاپیروس را به عنوان نشانه ی ملی خود برگزیده اند[۵]. و گرچه رواج استفاده از پوست در جهان باستان به حدود یک هزاره پیش از میلاد می رسد،[۶] لکن در سراسر دوران سلوکیه، مصریان هنوز از پاپیروس استفاده می کردند[۷]. در قرن اول هجری، که اسلام به مصر وارد شد تا قرن چهارم هجری، هنوز پاپیروس کاربرد داشت. تا این که کاغذ به علت ارزانی قابل توجه، اندک اندک جای پاپیروس را گرفت[۸].

1. Frankel 1886, p. 245. (Sellheim 1986).
2. Cyprus papyrus.
3. Grohmonn 1952, p. 1.
4. Lewis 1974, pp. 57-61.
5. Edwards, Gadd & Hammand 1971, p. 7.
6. Roberts & Skeat 1987, p. 10.
7. Lewis 1974.

۸. از آن که در همین کتاب پاپیروس نوشته هایی از قرن ششم هجری معرفی شده، پس احتمال کشت پاپیروس تا قرون میانی اسلامی نیز بعید نیست. همین مطلب می رساند که ظهور کاغذ در جهان اسلام تا چه میزان جدید است. (ناشر)

گویا کاغذ را چینی ها در قرن دوم هجری، به مسلمانان معرفی کردند و مصری ها یک قرن پس از آن با کاغذ آشنا شدند. در قرن چهارم هجری کاربرد کاغذ گسترش یافت و از میانه همان قرن، تولید پاپیروس به طور مطلق متوقف شد[۱]. غیبت یا اندک شماری نویسندگانی که در آن دوران به پاپیروس اشاره کرده اند ناظر بر این ادعاست[۲]. ابن حوقل که در سال ۳۵۹ هجری به مصر سفر کرد، گیاه پاپیروس را دیده ولی به کاربرد آن در نگارش اشاره ای نکرده است[۳]. المقدسی در ۳۷۵ هجری کاغذ را به عنوان ابزار نگارش مصریان معرفی کرد ولی از تولید پاپیروس سخن نگفته است[۴]، اما مسعودی در سال ۳۴۵ هجری می گوید در قرن چهارم هجری، تولید پاپیروس به طور کامل در مصر منسوخ نشده بود[۵]. به نظر می رسد با آن که نگارش بر پاپیروس رواج عام نداشته، اما برخی متون داروسازی و طلسم و تعویذ را بر آن می نوشتند[۶].

کشت پاپیروس فقط در مصر ممکن بود. با این حال مردم سایر بلاد نیز از آن سود می برده اند. به گفته ی ابن حوقل، مسلمانان سیسیلی تا قرن چهارم هجری اسناد خود را بر پاپیروس می نوشتند[۷]. در مجموعه ی خلیلی، یک قطعه پاپیروس اسلامی به نمونه آورده شده (شماره ۶) که حدود سال ۲۴۰ هجری در دیر نسطوریان در شمال سوریه، بین النهرین تدوین شده است. بنابر منابع مکتوب عربی، کاغذ در شرق جهان اسلام کاربرد عمده ای داشته است. الجاحظ (قرن سوم هجری) می گوید پاپیروس مصری در غرب، همپای کاغذ سمرقندی در شرق اهمیت دارد[۸].

طی مدت طولانی که مصریان از پاپیروس استفاده می کردند، زبان کشور تغییر کرد و شناخت زبان پاپیروس های باقی مانده کنونی، نیازمند متخصصان زبان های مصری، یونانی و عربی باستان است. مقارن ورود اسلام به مصر، زبان عربی جایگزین زبان یونانی و قبطی شد که مدت ها در مصر رایج بود. مسیحیان مونوفیست مصری، تا مدت ها از زبان قبطی استفاده می کردند، اما تا قرن دوم هجری، زبان یونانی کاملاً منسوخ شد و تنها در محاسبات و آمار و ارقام از اعداد یونانی استفاده می شد که نمونه هایی از آن در

1. Karabacek 1887, p. 98, 1894, p. 245.

۲. در حال حاضر بر مبنای تحقیقات نو قضاوت های ابن حوقل و المقدسی و مسعودی و غیره به عنوان سند قابل ارائه نیست. چنان که در کتاب حاضر نمونه پاپیروس های تاریخ دار استفاده شده تا قرن ششم هجری نیز دیده می شود. (ناشر)

3. Ibn Hawqal, p. 86.
4. Al-Muqaddasi, pp. 32ff, 193 ff, 202 ff.
5. Al - Mas'udi, p. 146.
6. Karabacek 1887, pp. 100-1; Ibn Baytar, I, pp. 86-7.
7. Ibn Hawqal, p p. 85 ff.
8. Al Tha'alibi (p.97) & al- Suyuti (p.28).

این مجموعه عرضه شده است.

گرومن[1] ادعا می کند که در اروپا و آمریکا و خاور میانه روی هم رفته حدود شانزده هزار قطعه پاپیروس اسلامی در مجموعه های مختلف وجود دارد[2].

بخش عمده ی این پاپیروس ها، اسناد گوناگون و چند نمونه ای از آن ها، متون ادبی است. گروه اول شامل اسناد تجاری مثل صورت حساب (شماره ۹، پشت)، سفارش کالا (شماره ۱۰۷)، اسناد رسمی مثل سند ترک دعوی دیون (شماره ۹۷)، اسناد معاملات (شماره ۱۰۴)، اجاره نامه (شماره ۱۰۱)، تصدیق نامه های قانونی (شماره ۱۰۵)، قباله های ازدواج (شماره ۴۷)، اسناد رسمی مثل جمع آوری مالیات بر اراضی (شماره های ۷، ۸، ۱۰، ۱۷ و ۲۲) و تعدادی نامه های شخصی است. محتوای نامه ها، شمه ای از مسائل خصوصی زندگی نخستین مسلمانان مصر را آشکار می کند. از جمله، نگارنده ی نامه شماره ۵۴ به موضوع ازدواج با کنیزکی اشاره کرده و نامه ی شماره ۶۲ را عده ای بازرگان، به عنوان سند بخشی از فعالیت های بازرگانی خود تنظیم کرده اند که از خلال آن، برخی رموز تجارت در اوایل دوران ظهور اسلام، فاش می شود. اطلاعات درون پاپیروس ها افزون بر تشریح مسائل اجتماعی و اقتصادی، برای تحقیق در سایر زمینه ها مفید است. مثلاً داده های جغرافیایی موجود در نامه ها به خصوص نامه های مربوط به مسائل کشاورزی، به کار محققان و پژوهشگران جغرافیای مصر می آید. مفاد نامه ها و اسناد رسمی پاپیروس ها، منابع مقدماتی قابل قبولی برای تفحص در دیپلماسی مسلمانان خواهد بود و هر دو قسم پاپیروس های ادبی و رسمی، مددکار محققان دیرین شناسی و زبان شناسی عرب محسوب می شود.

سیره پیامبر اسلام به قلم ابوهشام، الموطأ مالک بن انس، داستان های هزار و یک شب و اشعار عربی از جمله آثار ادبی مکتوب بر پاپیروس های ادبی اسلامی است[3]. اینک بخشی از آثاری که تصور می شد گم شده یا از بین رفته اند در میان پاپیروس ها دیده می شود. از جمله این آثار، مجموعه سنت های محمد (ص) و سلیمان نبی منسوب به وهب بن منبه و مجموعه های منسوب به عبدالله بن وهب و عبدالله بن لهیه است[4,5].

1. Grohmann.

۲. Grohmann 1952, p.2، در این عکس فقط پاپیروس های خوانا نشان داده شده است. لکن تعداد پاپیروس های عربی بیش تر از این ها است، همچنین ر. ک. Hopkins 1984, p.xll no. 3.

3. Abbott 1949 & 1957-72.

4. Khoury 1972, David - Weill 1939-48, Khoury 1986.

۵. نمونه های عرضه شده در این مجموعه تنها به روابط خصوصی، تجاری، دولتی و در محدوده ی معینی از جغرافیا مربوط می شود. ادعای خلیلی درباره ی وجود نمونه هایی چون هزار و یک شب، از آن که به مستندات دیگران ←

پاپیروس های اروپای قرون وسطی را در آرشیو کلیساها نگهداری می کردند[۱] اما آرشیوی کهن برای حفاظت از پاپیروس های اسلامی یافت نشده است. پاپیروس های موجود، کاملاً اتفاقی و یا حین حفاری های رسمی باستان شناسان و یا از میان توده هایی از اضافات مختلف به دست آمده است. متأسفانه اغلب شهر نشینان از آن جا که پاره های فرسوده پاپیروس را بلااستفاده می دانستند، از آن ها حفاظت نمی کردند. برخی پاپیروس ها نیز در میان خرابه ها و از درون خمره های مهر و موم[۲] شده به دست آمده است. روستاییان مصری در سال ۱۸۲۴ میلادی در یکی از این گونه خمره ها در سقاره[۳] دو قطعه پاپیروس اسلامی یافتند که آنتونی سیلوستر دوساسی[۴]، محقق فرانسوی، در سال های ۱۸۲۵ و ۱۸۳۱ میلادی آن ها را منتشر و قوانین شناخت پاپیروس های اسلامی را تنظیم کرد.

نیمه ی دوم قرن نوزدهم، پاپیروس های اسلامی فراوانی از منطقه ی فایوم[۵] و بخش های جنوبی تر، از جمله بهناس (اکسی رنیکوس)[۶]، الاوشمانانین (هرموپولیس مگنا)[۷]، کوم اشقاو (افرودیتو)[۸]، اخمیم (پانوپولیس)[۹]، القابالاین (پاتریس)[۱۰]، ادفو (اپولینو پولیس)[۱۱]، دندرا[۱۲] و اسوان[۱۳] به دست آمد. ابعاد برخی از این پاپیروس ها از جمله قطعه پاپیروسی به اندازه ۲ متر مربع که از کوم اشقاو کشف شد، بزرگ و غیرمعمول است. اقلیم مصر سفلی مناسب کشت نیست، لکن هزاران قطعه پاپیروس از خرابه های فسطاط (قاهره قدیم) به دست آمده است[۱۴].

بسیاری مجموعه پاپیروس های اسلامی که از مناطق مختلف مصر علیا کشف شده در کتاب خانه ی ملی قاهره، مؤسسه ی خاوری شیکاگو[۱۵]، ساتلیش میوزیم در برلین[۱۶]،

← متکی است، قابل قبول نیست. اظهارات نویسنده پیرامون کشف بقایای سیره پیامبر و داستان های هزار و یک شب و مجموعه سنت های حضرت محمد (ص) و سلیمان نبی، مدرک و مستند عینی ندارد. قضاوت درباره ی این گونه نمونه ها زمانی میسر است که عینی از آن ها منتشر شده باشد! در عین حال باید توجه کنیم که از پاپیروس نمی توان کتاب ساخت، زیرا ساختار آن حصیری است و استعداد تا خوردن و دوخته شدن را ندارد. در واقع پاپیروس نوشته ها فقط اوراق آزادی است که در تجارت و نامه نگاری و کتابت اسناد به کار می رفته است، نه تدارک کتاب. در عین حال میان نمونه های عرضه شده در این مجموعه، به عللی که بعدها به آن پرداخته می شود، قطعات دیگری نیز با هویت مجعول موجود است. (مترجم)

۱. بسیاری از اسناد پاپیروسی آرشیوهای اروپایی در مجموعه های منتشر شده توسط Marichal و Bruckner از سال ۱۹۵۴ به بعد بازسازی شده است.

2. Bresslau 1931, pp 479-92.

3. Saqqarah.

۴. Antoine Silvestre de Sacy، اینک این پاپیروس ها در نشنال ببیلوتک پاریس نگهداری می شوند. (Mss. arabes 4633-4).

5. Fayyum.

6. Bahnasa (Oxyrhynchus)

7. Al-Ushmunayn (Hermopolis Magna).

8. Kom Eshqaw (Aphrodito).

9. Ikhmim (Panopolis).

10. Al-Gabalayn (Pathyris).

11. Edfu (Apollinopolis).

12. Dendera.

13. Aswan.

14. Grohmann 1952, pp. 11, 214-17; 1954, pp. 7-35.

15. The Oriental Institute in Chicago.

16. Staatliche Museen in Berlin.

استاس اوند یونیوسیتاس بیبلوتک در هامبورگ[۱]، انستیتو پاپیروس شناسی دانشگاه هاید لبرگ[۲]، لوور، بیبلوتک نشنال در پاریس[۳]، کتاب خانه ی انگلیس در لندن، کتاب خانه دانشگاه جان ریلند در منچستر[۴]، کتاب خانه ی بودلین و موزه ی اشمولن در آکسفورد[۵]، کلکسیون پیشین دوک راینر در وین[۶]، کلکسیون وسلی[۷] در پراگ نگهداری می شود[۸]. در تعدادی از این مجموعه ها، مثلاً در مجموعه ی پاپیروس اسلامی در موزه ی هنر اسلامی قاهره[۹] و کلکسیونی که پیش تر در اختیار میکائیلیان[۱۰] در قاهره بود و اینک در کتاب خانه ی دانشگاه کمبریج است، پاپیروس فسطاطی دیده می شود، که باید مجموعه ی ناصر خلیلی را به لیست کوتاه فوق بیافزاییم.

اواخر قرن نوزدهم، انتشار پاپیروس های مهم مصر علیا آغاز شد. اوتو لوت[۱۱] در سال ۱۸۸۰ میلادی نخستین بار، پس از انتشار پاپیروس های منطقه سقاره توسط سیلوستر دوساسی، دو پاپیروس اسلامی منتشر کرد که اینک یکی در موزه ی استاتلیش میوزیم برلین (P. Berol. 8505) و دیگری در مجموعه ی کتب دانشگاهی لیپزیگ نگهداری می شود[۱۲]. پاپیروس های اوتولوت چند مرتبه تجدید چاپ شد[۱۳]. پیش از آن فقط شناسنامه ابتدای رول های پاپیروس اسلامی[۱۴] و فتوای ژان پاپ هشتم که در سال ۸۷۶ میلادی صادر شده[۱۵] و در نشنال بیبلوتک پاریس نگهداری می شد و سه قطعه پاپیروس قبطی موزه ی مصر در قاهره، منتشر شده بود[۱۶].

در پی انتشار پاپیروس ها و اسناد کاغذی مجموعه ی دوک راینر[۱۷] در دهه های ۱۸۸۰ و ۱۸۹۰ میلادی توسط ژوزف فون کاراباسک[۱۸]، موج نوین پاپیروس شناسی اسلامی آغاز شد[۱۹]. سپس آدولف گرون با انتشار متن پیمان نامه های دو زبانه ی عربی و عربی - یونانی در سال

1. Staats - und Universitats - Biblothek in hamburg. 2. Institute fur Papyrologie at Heidelberg University.
3. Bibliotheque Nationale in Paris. 4. John Rylands University Library in Manchester.
5. Bodleian Library and Ashmolean Museum in Oxford. 6. Archduk Rainer in Vienna.
7. Wessely Collection in Prague. 8. Grohmannn 1954, pp. 36-62. 9. Grohmannn 1954, p. 28.
10. G. Michaelides of Cairo. 11. Otto Loth. 12. Loth 1880, pp. 685-91.
13. Silvestre 1839, pl. I, pp. 190-2; Silvester 1850, pl. xxix, p. 84 ff; Wright 1875-83, pl. 5.
14. Champollion - Figeac 1835, pl. 1.
۱۵. اگر پاپ در قرن نهم میلادی هنوز بر پاپیروس می نوشته است، پس این همه هیاهو در باب کتاب های افلاطون و ارسطو و سقراط از کجا می آید؟!! (ناشر)
16. Lenormant 1872, pls 19-21; Revillout 1875, pl. Iff. 194; Revillout 1876, 1, 90, 94.
17. Archduke Rainer. 18. Josef von karabacek.
۱۹. Karabacek 1883; 1886-7; 1887; 1894, nos 550-916, 1896، حدود ۳۵۰ قطعه پاپیروس به صورت کتاب در مجموعه ی Corpus Papyrorum Raineri ارائه شده لکن کاراباسک این کار را به اتمام نرساند. همچنین ر. ک Grohmann 1954 p. 57.

۱۹۲۴ میلادی و یک سری اسناد دولتی اسلامی در دهه‌ی ۱۹۳۰ میلادی کار او را ادامه داد[۱]. گرومن که در حرفه پاپیروس شناسی اسلامی سرآمد بود، گزیده‌ای از اسناد مجموعه‌های موجود در کتاب‌خانه‌ی ملی قاهره، برلین و پراگ را بررسی و منتشر کرد[۲]. لودویگ ابل[۳] مجموعه‌ای مختصر از اسناد برلین و آلبرت دیتریخ[۴] و مارگولیوت[۵] مجموعه‌های مشابهی از اسناد متنوع هامبورگ و منچستر را انتخاب و چاپ کردند[۶]. دیتریخ و ورنر دیم[۷] چند مجلد، ویژه پاپیروس‌های اسلامی مجموعه‌های هامبورگ و هایدلبرگ را تهیه و تنظیم کرده‌اند[۸].

در سال ۱۹۰۱ میلادی در منطقه‌ای که در منابع یونانی به نام آفرودیت آمده و امروزه کوم اشقاو در مصر علیا، ۷ کیلومتری جنوب غربی تیما[۹] شناخته می‌شود، تعدادی پاپیروس به دست آمد، که به نام قرة بن شریک، حاکم اموی مصر (۹۶-۹۰ هجری) صادر شده و پس از آن در مجموعه‌های هایدلبرگ، سن پطرزبورگ، شیکاگو، قاهره و سوربن نگهداری و اساس مجموعه‌های منتشر شده پاپیروس شناسی محسوب می‌شود[۱۰]. برخی از این اسناد به زبان عربی، بعضی به زبان یونانی و بقیه دو زبانه و گره‌گشای اسناد اندک شمار حاکمان اموی مصراند[۱۱].

نخست، سی، اچ، بکر[۱۲] دو مقاله پیرامون اسناد قرة بن شریک ارائه داد و پیشگام شد که پاپیروس‌های مشابه از مجموعه‌های مختلف گردآوری و بررسی شود. گرومن در کتاب متن پیمان نامه‌ها و کارل جان[۱۳] در «مطالعات قوانین و فرمول نامه‌های اسلامی» و یوسف راغب[۱۴] حین بررسی نامه‌ها و اسناد تعدادی از تجار اقدام مشابهی انجام دادند. جاشوآ بلاو[۱۵] و سیمون هاپکینز تمام پاپیروس‌های عربی - یهودی (به زبان عربی و با خط عبری) را یک جا منتشر کردند[۱۶].

اغلب این مجموعه‌ها به بررسی و درک جزییات اجتماعی و اقتصادی، پیشینه اسامی اشخاص و اماکن اختصاص دارد و آن‌ها را از نظر کلمات و اصطلاحات با سایر اسناد مقایسه می‌کند. هاپکینز[۱۷] مضمون پاپیروس‌ها را دست مایه‌ی کنکاش در دستور زبان عربی قرار داد و در

۱. Grohmann 1932, 1933, 1935b, 1935-40, 1938; 1950، مؤلف در صدد بود این مجموعه‌ها را منتشر کند که به دلیل مضیقه مالی منصرف شد.
2. Grohmann 1934-74, 1935a, 1938-43.
3. Ludwig Abel, Abel 1890-1900.
4. Albert Dietrich.
5. D. S. Margoliouth.
6. Dietrich 1937, Margo liouth 1933.
7. Werner Diem.
8. Dietrich 1955, Deim 1991.
9. Tima.
10. Becker 1906, 1907, 1911; Jernstedt 1927, pp. 92-3; Abbott 1938b; Grohmann 1934-74, III, nos 146-63, Ragib 1981.
11. Morimoto 1981.
12. C. H. Becher.
13. Karl Jahn.
14. Yusef Ragib.
15. Joshua Blau.
16. Blau& Hopkins 1987.
17. Hopkins 1984.

دیم، توأمان، دستور زبان و قوانین نگارش نامه های اسلامی را کاویده است[۱].
حیطه ی کشف پاپیروس های عربی، فراتر از مصر می رود. دو پاپیروس اسلامی در دمشق به دست آمد که در مؤسسه خاوری شیکاگوست[۲]. چند قطعه پاپیروس حین حفاری آلمانی ها در سال ۱۹۱۱ میلادی[۳] در سامرا و ۱۳ قطعه پاپیروس اسلامی متعلق به سال های ۷۰-۵۲ هجری از منطقه عاجع الخصیر (نسانا)[۴] نزدیکی بئرشوا توسط گروه دانسکومب کلت[۵] (۷-۱۹۳۶)، تعداد کثیری پاپیروس فرسوده در دهه ی ۱۹۵۰ میلادی مربوط به دو قرن نخست پس از هجرت در خربات المرد[۶] صحرای اردن کشف شد[۷]. نامه شماره ۶ این مجموعه، که سیاهه ای منحصر به فرد مربوط به کلیساست و در شمال سوریه یا بین النهرین به دست آمده اهمیت بسیار دارد و تا آن جا که می دانم تنها پاپیروس مربوط به منطقه شمال سامرا هنوز شناسایی نشده است.
غالب اسناد موجود در مجموعه ی خلیلی به شهر فسطاط و تعدادی به محله های فسطاط مثل قفیق[۸] (نامه ی ۱۰۱)، سق بربر[۹]، سقیفه الجواد[۱۰] (نامه ۵۴) اشاره دارد. بیش ترین تعداد پاپیروس ها از فسطاط به دست آمده است. بعضی اسناد به دلتا (اسفل الارض) و روستاهای اطراف آن (نامه های ۳۴ و ۵۵) و به مصر سفلی نیز نسبت داده شده است. از آن جا که به خاطر شرایط آب و هوا و زمین، پاپیروس های اندکی در منطقه دلتا کشف شده گمان می رود این اسناد نیز از خرابه های شهر فسطاط به دست آمده باشد[۱۱]. چون تقریباً تمام پاپیروس های عربی که پیش تر منتشر شده، از مناطق و بخش های مختلف مصر علیا کشف شده است. انتشار پاپیروس های فسطاط اهمیت ویژه ای دارد. نامه شماره ۱ از منطقه دلاص[۱۲] و روستاهای اهناص[۱۳] و نامه ی شماره ۲ از روستاهای ناحیه بهناص است. بنابراین شاید تعدادی از پاپیروس ها در اصل از مصر علیا به دست آمده باشد.
پاپیروس های مجموعه ی ناصر خلیلی، مستند و عمدتاً مربوط به شش قرن نخست پس از هجرت و بیش تر آن ها مربوط به قرن سوم هجری است. این پاپیروس ها به دو شیوه منتشر می شود.
نخست شیوه ی مجموعه های پیشین، که قطعات و اسناد نسبتاً سالم، که خواندن آن ها آسان تر است و نیز آن قطعات فرسوده، که اطلاعات مهمی در بردارد و با بازسازی قابل

1. Diem 1991. 2. Abbott 1938a. 3. Herzfeld 1912, pl. xxxvIb. 4. Awja'al - Hafir (Nessana).
5. Kraemer 1938, Dunscombe Colt. 6. Khirbat al - Mird. 7. Grohmann 1963.
8. Ghafiq. 9. Suq Barbar. 10. Saqifat Jawad. 11. Cf. Grohmann 1954, p. 28.
12. Dalas. 13. Ahnas.

خواندن است، به طور کامل و همراه ترجمه و تفسیر و تحلیل متن، عرضه می شود. گلچین مجموعه ی ناصر خلیلی، شامل ۳۶ قطعه پاپیروس از این دست است[۱].

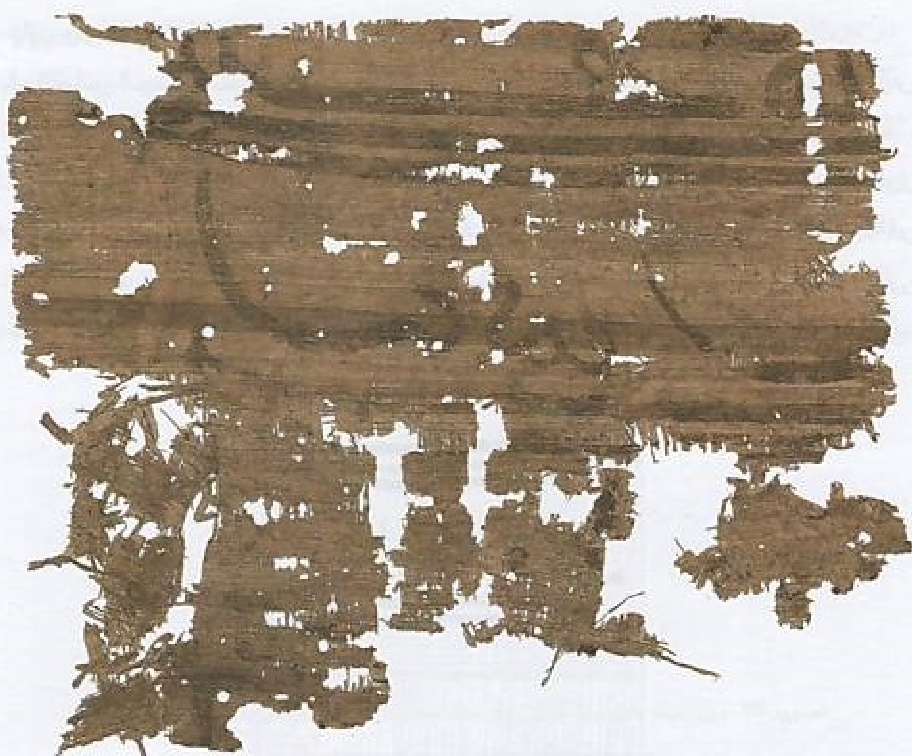
در روش دوم، که پایه تدوین کتاب حاضر و روش تهیه کاتالوگ جامع پاپیروس های خلیلی است، هر مورد، با تصویری دو رنگ نمایش داده شده و مدخلی مختصر همراه آن است که مؤلف، ادعایی بر جامعیت آن ندارد. می توان پاپیروس های این مجموعه را مورد بررسی دقیق کارشناسانه قرار داد. زیرا از هر قسم پاپیروس نمونه های زیادی ارائه شده که بر اساس آن ها می توان محتوای پاپیروس هایی را که خواندن آن ها به راحتی میسر نیست، حدس زد. در ضمن برخی قطعات که تصور می شد اهمیت کم تری دارند ولی گمان کردیم راه گشای تحقیقات و پژوهش ها در زمینه های مختلف اند، در این مجموعه گردآوری شده است.

رول پاپیروس و طرز تهیه ی آن

بنا به نقل نویسندگان پیشین، پاپیروس از روزگار قدیم و بیش تر در زمین های باتلاقی دلتا کشت می شده است[۲]. دو قطعه پاپیروس بزرگ یونانی مربوط به اجازه مزارع کشت پاپیروس، از دوران استیلای روم به دست آمده که یکی مربوط به قرن سیزده و چهارده پیش از میلاد و دیگری متعلق به قرن پنجم پیش از میلاد است. گویا کشت این محصول تا قرون اولیه اسلامی در مصر (۶۴۰ میلادی) رایج بوده ولی یقین کامل نداریم[۳]. بنا بر منابع کلاسیک، تا اوایل دوران اسلامی، گیاه پاپیروس در منطقه ی بین النهرین و کنار رود فرات کشت می شده است[۴]. در سیسیلی تا قرون وسطی پاپیروس کشت می شده ولی به گفته ابن حوقل، پاپیروس بیش تر در صنعت کشتی سازی کاربرد داشته و بخش ناچیزی از آن برای انجام مکاتبات، انحصاراً در اختیار دربار قرار می گرفته است[۵].

در منابع عربی مثل ابوصالح و الیعقوبی خبر از کارگاه های تولید پاپیروس آمده که اوایل ظهور اسلام در مصر دایر بوده است[۶]. خلیفه معتصم در ۸۳۶ میلادی یک کارگاه تولید پاپیروس در سامرا تأسیس کرد[۷]. نام کارگاه های تولید کننده روی شناسنامه پاپیروس

1. Arabic Papyri. Selected Material from the Khalili Collection (London and Oxford, 1992).
2. Theophrastus, IV, 8.3; Strabo, XVII, 1.15; Pliny, XIII, 71.
3. Aegyptische Urkunden aus... Berline 1912, nos 1121, 1180.
4. Pliny, XIII, 73.
5. Ibn Hawqal, p. 86.
6. Abu Salih, p. 66; al - Ya'qubi, Kitab al - buldan, pp 126-127.
7. Al-qubi, Kitab al - buldan p. 39; Tarikh, 11, p. 577.



تصویر ۲. قطعه‌ای از شناسنامه رول پاپیروس.

بالای رول ذکر می شد[۱].

پلینی بزرگ، توصیف مرحله به مرحله ای از روند تولید برگه های پاپیروس در دوران باستان آورده است[۲]. وی می گوید: نوارهای پاپیروس را روی سطحی که با آب نیل مرطوب شده می چیدند. در آن دوران گل و لای رود نیل به عنوان چسب به کار می رفته است. بررسی های اخیر پاپیروس های باستان نشان می دهد که نوارهای پاپیروس را با استفاده از صمغ طبیعی ساقه گیاه پاپیروس، که با شکافتن ساقه از آن بیرون می‌آمده، به هم می چسباندند[۳]. پلینی معتقد است در روند تهیه برگه های پاپیروس از آب نیل به عنوان چسب استفاده نمی‌شده است[۴]. پس از خشک شدن نوارهای پاپیروس با استفاده از یک تکه عاج آن را ورز می دادند و در آخر، با پتک روی آن می کوبیدند تا شیارها و چین و چروک سطح

1. Grohmann 1924, nos 116, 140, 162, 204. 2. Pliny XIII, 47-82.
3. Pliny XIII, 77. 4. Lewis 1947, pp. 47-9.

پاپیروس از بین برود[1].

ابوالعباس النبطی (متوفی به سال ۶۳۷ هجری) که مدت ها پس از توقف تولید پاپیروس می زیست، تنها کسی است که در منابع عربی، پیرامون تولید پاپیروس سخن گفته است[2]. به گفته ی وی، مصریان باستان، ساقه گیاه پاپیروس را دو نیم می کردند و از سمت طول پوسته ای به صورت نوارهای باریک برمی داشتند. سپس نوارها را کنار هم روی تخته ای می چیدند و ردیف بعد را با گردش ۹۰ درجه ی نوارها روی آن قرار می دادند. خلاف پلینی، نبطی دقیقاً به کاربرد چسب مصنوعی در روند تهیه پاپیروس اشاره می کند. وی می گوید



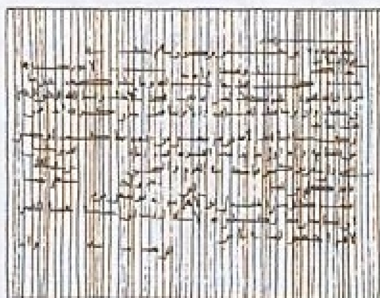
تصویر ۳a. برگه شناسنامه پاپیروس در ابتدای رول پاپیروس، نمای داخل که متن شناسنامه پاپیروس روی آن نوشته شده است.

دو لایه پاپیروس را با ماده چسبناکی که از حل کردن دانه های نیلوفر آبی در آب به دست می آمد به هم می چسباندند و محکم روی هم فشار می دادند. پس از خشک شدن چسب، با پتک چوبی روی آن می کوبیدند تا سطح آن صاف و هموار شود.

ابعاد برگه های پاپیروس در دوران اسلامی متفاوت بود. به تخمین گرومن عرض برگه ها بین ۱۲/۷ تا ۲۷ سانتی متر و طول آن ها ۳۰ تا ۵۸ سانتی متر بوده است[3]. برگه های پاپیروس دوران باستان نیز اندازه های متغیر داشت[4].

1. Pliny XIII, 81.
2. Ibn Baytar, Jami (1, p. 87).
3. Grohmann 1924, pp. 40-1.
4. Pliny XIII, 78, Lewis 1974, p. 56.

در دوران اسلامی مانند دوران باستان، پاپیروس های با کیفیت های متفاوت تولید می شد. کلمه چارتا امپوریتکا[1] نام رومی برگه های پاپیروس مخصوص بسته بندی است که برای نگارش مناسب نبود. دو نوع برگه پاپیروس بسیار نازک با نام رومی آگوستا[2] و لیویانا[3] نیز تولید می شد[4]. در بسیاری از پاپیروس های عربی به نوعی چارتا امپوریتکا با کیفیت پایین تر اشاره شده که برای بسته بندی جواهرات، ادویه و البسه به کار می رفت[5]. در نامه شماره ۷۴، پشت، به پاپیروس هایی اشاره شده که دانه های عناب را در آن پیچیده بودند. از سوی دیگر، اسناد رسمی را بر انواع پاپیروس های مرغوب می نوشتند که دو نمونه در



تصویر ۲b. روی برگه پاپیروس که از رول جدا شده و تارهای پاپیروس به صورت عمودی است.

نامه های شماره ۱ و ۲ نشان داده شده است.

برگه های پاپیروس به صورت رول از کارگاه خارج می شد (عکس ۲C) نه به صورت اوراق جداگانه. رول های پاپیروس اولیه، ساختار پیچیده ای داشتند. لبه های سمت راست هر برگه را روی لبه سمت چپ برگه جنبی، طوری قرار می دادند[6] که نوار باریکی از لبه راست، لبه سمت چپ برگه بعدی را می پوشاند. در دوران یونانی ها و دوران اسلامی سطح لبه های روی هم قرار گرفته، قریب ۲ سانتی متر بود. آن گاه سطح دو لبه ی روی هم قرار گرفته را کوبیده و صاف و یکنواخت می کردند تا قلم به راحتی روی آن حرکت کند. همان طور که گفتیم برگه های پاپیروس از روی هم قرار گرفتن چپ و راست دو ردیف نوارهای پاپیروس ساخته می شد. نوارهای ردیف اول، که آن را سطح داخلی می نامیم، موازی طول رول پاپیروس و نوارهای سطح بیرونی، موازی عرض رول پاپیروس (عمودی) بودند. اگر

1. Charta emporitica.
2. Augusta.
3. Liviana.
۴. Pliny XIII, 74, 76، Isidore of Seville (VI, 10)، نام هایی ذکر می کند که تلفظ آن ها اندکی متفاوت است.
5. Khan 1992, p. 149.
6. Grohmann 1924, p. 42.

نوارهای سطح داخلی عمودی بودند هنگام پیچیدن رول به هم فشار می‌آوردند و شل می‌شدند و اگر نوارهای سطح بیرونی، افقی بودند هنگام پیچیدن رول، کشیده و انتهای نوارها خراب و جدا می‌شد.

در دوران یونانی و دوران اسلامی برگه‌ای به نام «برگ شناسنامه» را به صورت پشت و رو به روی اولین برگه‌ی رول می‌چسباندند به طوری که هنگام باز شدن رول، سطح بیرونی برگه شناسنامه (پشت آن) که نوارهای عمودی داشت، پیش رو قرار می‌گرفت. یعنی نوارهای پشت و روی اولین برگه‌ی رول پاپیروس بر نوارهای برگه‌های بعدی عمود بود[1]. (عکس ۳a). بر سطح داخلی اولین برگه، متنی به نام پروتکل (شناسنامه) می‌نوشتند. تا سال ۷۵-۷۴ هجری به رسم بیزانسی‌ها پروتکل‌ها به زبان یونانی نوشته می‌شد. پس



تصویر ۲c. رول پاپیروس، تصویر هم بندهای میان برگه‌های تشکیل دهنده رول.

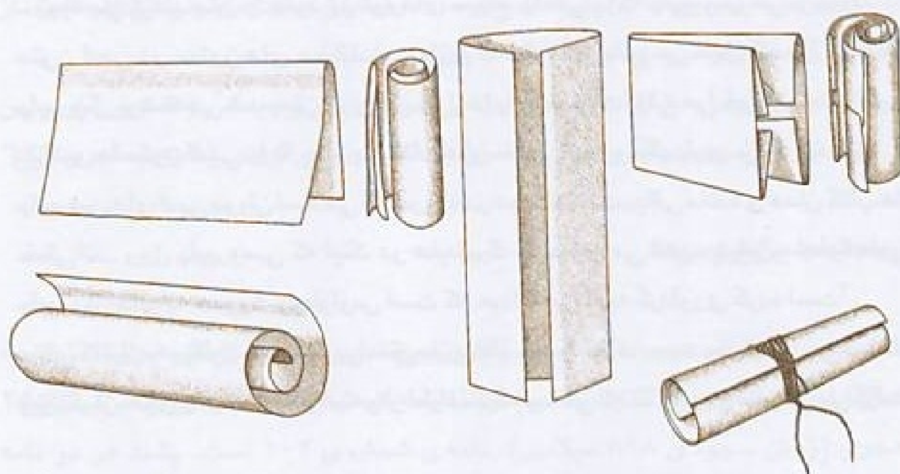
از آن در زمان خلیفه عبدالملک پروتکل‌های دو زبانه (یونانی و عربی) مرسوم شد و از زمان خلیفه هشام (۴۳-۷۲۴) متن‌های کاملاً عربی باب شد. در پروتکل‌های اسلامی بسم‌الله، آیات ۱۷۳ سوره آل عمران و آیات ۳۲ و ۶۱ سوره توبه و صلوات بر پیامبر، اسامی خلیفه، حاکم مصر یا رئیس خزانه محلی یا هر دو و گاه نام سایر مقامات عالی رتبه منطقه، و نام کارگاه و اغلب نام سرکارگر تولید کنندگان پاپیروس یادداشت می‌شد. تولید پاپیروس در مصر پیش و پس از اسلام در انحصار دولت بود و تنظیم پروتکل رول پاپیروس مؤید آن بود که رول به طور انحصاری در کارگاه دولتی تولید شده تا به این ترتیب حق انحصار تولید پاپیروس حفظ شود[2].

متن تمام پروتکل‌های رول پاپیروس‌های دوران اسلامی را با ضرب قلم ضخیم (تصویر ۲)

1. Turner 1978, p. 21.
2. Grohmann 1952, pp. 39-42.

و احتمالاً با قلم مو و بعدها برخی قست های آن را با جوهر رنگی می نوشتند. گاه برگه شناسنامه رول را از رول جدا می کردند و آن طور که در پشت نامه ۱۲۷ و نامه ی شماره ی ۲ نشان داده شده پشت آن مطلب می نوشتند. نامه شماره ۲، پشت، بخشی از یک شناسنامه رول پاپیروس دوران اسلامی است.

برگه شناسنامه رول پاپیروس که بر سطح بیرونی رول می چسباندند، نسبت به باقی رول ضخیم تر بود. گاهی رول ها را میان پوست یا محفظه ای محکم، از جنس شیشه یا سفال نگهداری می کردند. پلینی می گوید در دوران استیلای روم و دوران اسلامی، رول



تصویر ۴. روش های تا کردن، پیچیدن و بستن پاپیروس (پس از کاراباسک ۱۸۹۴).

پاپیروس از ۲۰ برگ تشکیل می شد.[1] پاپیروس را به صورت رول کامل یا در ابعاد یک ششم رول می فروختند. در زبان عربی، به برگه های کوچک، طومار می گفتند که از کلمه طوماریون یونانی گرفته شده است. رول های پاپیروس کوتاه تر از ۲۰ برگه را تکه طومار می گفتند[2]. قطعه های کوچک پاپیروس که نمونه ی آن در نامه شماره ۹۴، پشت، آورده شده به قطعه قرطاس معروف بوده اند. کاتبان، متن را روی سطح محافظت شده داخلی پاپیروس می نوشتند و هر گاه به ضرورت، ناچار بودند از دو روی پاپیروس استفاده کنند نگارش متن را از سطح داخلی آغاز می کردند. در این بررسی متون نوشته شده بر سطح داخلی برگه را «رو» و متن نوشته شده بر سطح بیرونی برگه را «پشت» می گوییم.

1. Pliny XIII, 77.   2. Grohmann 1952, pp. 43-4.

هر گاه قطعه ای از رول پاپیروس برای نوشتن نامه یا ثبت سند بریده می شد، متن را بر سطح داخلی آن می نوشتند. (عکس 3b) تقریباً متن روی تمام پاپیروس های اسلامی عمود بر نوارها نوشته شده اند. همان طور که در نامه شماره ۲ نشان داده ایم محل اتصال برگه ها به یکدیگر، موازی سطور متن و معلوم است سطح مورد نظر، قسمت داخلی رول پاپیروس بوده است. نامه شماره ی ۱۰۰ که متن روی پاپیروس موازی نوارها و عمود بر محل اتصال برگه های پاپیروس است، حکم ندرت دارد.

هنگامی که پاپیروس ها را به شکل رو طولی - برگه هایی که به صورت عمودی باز می شدند - تهیه می کردند متن را عمود بر نوارهای سطح داخلی برگه پاپیروس می نوشتند. لکن متون ادبی در ستون های مختلف و موازی با نوارها و عمود بر محل اتصال برگه های پاپیروس نوشته می شد، متن روی این رول ها را به صورت افقی می خواندند[۱]. در دوران بیزانس ها متون ادبی را به صورت کتاب های خطی تهیه و نگهداری می کردند. بیش تر پاپیروس های ادبی دوران اسلامی که امروزه در دست ماست، باقی مانده ی همان کتاب های خطی اند. رول پاپیروسی که اینک در هایدلبرگ نگهداری می شود، شامل مجموعه ای از پاپیروس های به صورت روطولوس است که عبدالله بن لهیه گردآوری کرده است[۲].

برخی کاتبان به منظور صرفه جویی، متن مورد نظر خود را خلاف جهت متن اصلی می نوشتند. زیرا اگر آن متون را بر حاشیه نوشته و از اطراف برگه جدا می کردند وجهه ی نامرتبی می گرفت[۳].

اسناد پاپیروسی

بیش تر پاپیروس های دوران اسلامی با قلم نوشته شده است. نام و شکل ظاهری قلم از قلموس رومی گرفته شده. گاهی همان طور که در نامه ی شماره ی ۲۳، پشت، دیده می شود، حرکت قلم، فاق دار دیده می شود و گاه مانند پشت نامه ی شماره ی ۱۲۷ و یا در تصویر ۲، کلمات ضخیم تر و احتمالاً با حصیر و یا قلم مو نوشته می شده است. معمولاً مرکب سیاه از دوده و مرکب قهوه ای مایل به قرمز، از بعضی دانه های مغزدار به دست می آمده است[۴]. (تصویر ۲)

۱. استدلال بی اساس مؤلف در این باب که متون ادبی را خلاف جهت دیگر مکتوبات می نوشتند، خود به ترین دلیل است که جاعلان متون ادبی هنوز با اصول کتابت بر پاپیروس آشنا نبوده اند. (ناشر)

2. Khoury 1986. 3. Turner 1978. 4. Grohmann 1952, pp. 62-8.

پاپیروس نسبتاً گران بود. در قرن سوم هجری، بهای هر رول پاپیروس ۱/۵ دینار بوده در حالی که اجاره سالیانه ی یک فدان[1] (یک قطعه زمین زراعی) یا یک باب مغازه، یک دینار بود. بنا بر این مردم عادی قادر نبودند از پاپیروس استفاده کنند[2] و کاتبان مجبور می شدند بر پشت برگه نیز بنویسند. گاه متن پشت و روی برگه ارتباطی به هم نداشت. بعید نبود که گیرنده نامه، جواب نامه را پشت برگه بنویسد که البته بی نزاکتی محسوب می شد. وقتی خلیفه معتصم، نامه ی امپراطور بیزانس را دریافت کرد با نیت توهین و تحقیر فرستنده، پاسخ آن را پشت برگه نوشت[3]. نویسندگانی که پاپیروس تمیز و سفید در اختیار نداشتند و ناگزیر بودند پاسخ نامه را پشت آن بنویسند با نوشتن عبارت «عذرنی فی القرطاس» از گیرنده نامه عذرخواهی می کردند. (نامه ۹۲، پشت)

اسناد پاپیروسی را به شیوه های گوناگون می بستند یا می پیچیدند[4]. (تصویر ۴). سپس آن را با نواری از جنس پاپیروس یا ریسمان بسته و مهر می کردند. (نامه شماره ی ۳۴)[5]

رسم الخط پاپیروس ها

غالب پاپیروس های مجموعه ی ناصر خلیلی تاریخ ندارد. و آن ها که تاریخ دارند متعلق به سال های ۱۰۴ هجری (۷۲۳ میلادی)، مانند نامه شماره ۹۷، تا جمادی الاخر سال ۲۸۵ هجری (ژوئن - جولای ۸۹۸ میلادی)، نامه ی شماره ی ۱۰۲ است. پشت هر دو نامه مربوط به فاصله ی زمانی بین قرن های اول تا چهارم هجری (قرن هفتم تا دهم میلادی) است که طی آن، در مصر اسلامی از پاپیروس استفاده می شد. طی این «دوران پاپیروس» رسم الخط حروف دست خوش تغییرات محسوسی شد. اصلاحات و دگرگونی های نگارش، به قدری نظام مند بود که به راحتی می توان حدود زمان نگارش پاپیروس های بدون تاریخ را حدس زد و معلوم کرد مربوط به کدام دوره است[6].

1. faddan.

۲. در این مجموعه، پاپیروس های نشان داده شده حاوی نامه های شخصی مردم عادی است. (مترجم)

۳. چنین نقل هایی در باب امپراتوران و خلفا، فاقد اسناد مستحکم است و بیش تر به قصه می ماند. (ناشر)

۴. Karabacek 1894, no. 145، پاپیروس های ناصر خلیلی در ضمن مرمت و بازسازی، صاف و تخت شده و نحوه ی پیچیده شدن آن ها معلوم نیست.

۵. در تصویر نامه ی ۳۴، مطلب مورد نظر خلیلی چندان واضح نیست.

۶. گاه اشتباهات مؤلفان و ویراستاران در این کتاب چندان روشن است که گویی آن ها متن را نخوانده و تصاویر را ندیده اند، زیرا مثلاً نامه ی ۲۵۸ تاریخ ۵۲۸ هجری را دارد و در مقایسه ی این نمونه ها با هم، هیچ نظام مندی آشکار و قابل توجهی در اصلاح و دگرگونی خطوط دیده نمی شود.

۱. شماره ۲۶، پشت، سطر ۳.

۲. شماره ۳۰، رو، سطر ۵.

۳. شماره ۲۶، پشت، سطر ۷.

۴. شماره ۳۴، رو، سطر ۱۲.

۵. شماره ۳۴، رو، سطر ۱۰.

۶. شماره ۲۶، پشت، سطر ۴.

۷. شماره ۳۰، رو، سطر ۶.

۸. شماره ۳۰، رو، سطر ۱۰.

۹. شماره ۲۶، پشت، سطر ۲.

۱۰. شماره ۳۴، رو، سطر ۱۱.

۱۱. شماره ۳۳، رو، سطر ۲.

۱۲. شماره ۳۰، رو، سطر ۳.

به طور کلی، رسم الخط پاپیروس های دو قرن نخست پس از اسلام، شبیه سبک نوشته های تشریفاتی و یادبود بر سکه ها یا نسخه های قرآن به خصوص نسخه های حجازی است. برخی مشخصه های این سبک ابتدایی نگارش به این قرار است.

۱. انتهای حرف الف مفرد به راست می چرخد.

۲. حرف الف، بلندتر از سایر حروف عمودی نوشته می شود.

۳. بالای دال و ذال، زائده ای کوچک به بالا یا متمایل به راست دیده می شود.

۴. قسمت بالا و پایین قوس حروف «صاد» و «ضاد» موازی افق کشیده می شود.

۵. بخش افقی ابتدای حروف «ع» و «غ» اول و مفرد، به راست گرایش دارد.

۶. سر حروف «ع» و «غ» وسط و «ع» و «غ» آخر، دو گردش اریب و مجزا دارد و بالای آن پیوسته نیست. (به شکل ۷ نوشته می شود)

۷. دم حرف «قاف» آخر یا مفرد پیش از چرخش به چپ پایین کشیده شده است.

۸. «ک» اول و وسط به طور افقی کشیدگی دارد و سرکش آن، زائده ای افقی است.

۹. بالای «ک» آخر یا مفرد، زائده ای به سمت راست یا بالا دارد.

۱۰. دم «ی» آخر یا مفرد به طور افقی به راست کشیده می شود.

۱۱. مقاطع اتصال حروف، کشیده است.

۱۲. بین حروف یک کلمه، فاصله دیده می شود[1].

کاتبان متأخر، برخی از خصیصه های نگارشی فوق را به طور اختیاری و تفننی به کار می بردند. رسم الخط حروف، بیش از آن که ملاک تاریخ گذاری اسناد محسوب شود، نوع و نمونه ی نگارش رایج را معرفی می کند. به علاوه در برخی اسناد رسمی و متون ادبی، رسم الخط قدیم تر و زاویه دار حروف دیده می شود. لازم به ذکر است که این نوع نگارش، صورت رسمی نگارش حروف و کلمات بوده و با دقت فراوان انجام می شد. می توان گفت شیوه های نگارش مذکور، صورت رسمی یا ایده آل حروف بوده و کاتبان، مهارت و دقت صرف می کردند تا نتیجه ی کارشان به چنین ظواهر حروف، نزدیک تر شود[2]. صورت ایده آل حروف، که کاتب می کوشید به آن نزدیک شود «دانش» کتابت و آن چه می نوشت «مهارت» او در کتابت محسوب می شد.

به علاوه، متون مکتوب مربوط به قرون سوم و چهارم هجری دو ویژگی مشخص دیگر هم

1. Khan, 1992, pp. 27-39.

۲. (Deroche 1992, p. 16) .Cf. Chomsky 1966، این نظریه بر اساس تئوری زبان شناسی ارائه شده است و فرانسیس دروش طبق همین تئوری، تفسیر نوشته است.

دارند. نخست آن که کلمات به صورت پیوسته نوشته می شد[1]. یعنی در آن دوره در «دانش» کتابت، تغییر به وجود آمد. دوم، که ویژگی غالب نگارش در این دوره محسوب می شود، این که کلمات و حروف را بیش تر به حالت منحنی و بدون زاویه می نوشتند، که می توان به صورت زیر خلاصه کرد:

۱. زاویه ی حروف به منحنی تبدیل شد.

۲. منحنی ها جای خود را به حرکت های صاف و کشیده دادند.

۳. کاتبان کم تر، قلم را از روی سطح پاپیروس برمی داشتند.

۴. فاصله ها کاهش یافت.

دست کم یک یا چند نمونه از خصیصه های مذکور در نگارش گرد حروف استفاده می شد. البته کاربرد ویژگی های فوق، ملاک قطعی تاریخ گذاری محسوب نمی شود، زیرا گاه در متون مکتوب متقدم نیز، برخی از این ویژگی های نگارشی موجود است. علاوه بر گذر زمان، فاکتورهای دیگر مانند ترکیب و ضرب و حرکت قلم در گردنویسی تأثیر گذارده است[2].

پژوهشگران نسخ عربی اولیه کوشیده اند بر اساس سبک های نگارشی که در متون مانده از آن دوران نام برده شده دسته بندی مشخصی برای تشخیص و تمیز سبک نگارش پاپیروس ها معرفی کنند[3]. ابن ندیم، کتاب شناس قرن چهارم هجری، مدعی است که نخستین بار قتیبه (۱۵۴ هجری) به طور منظم سبک های نگارشی را تقسیم بندی و معرفی کرد[4]. لکن غالب سبک های نگارشی و نام گذاری آن ها به قرن سوم هجری متعلق اند[5]. تعداد زیاد اسامی شیوه های نگارشی که تنها ابن مقله[6] (وفات ۳۲۸ هـ) در «خط المنسوب»[7] خود معرفی کرده حاکی از آن است که هیچ محدودیتی برای سبک های نگارشی وجود نداشته، و نخستین کاتبان خط عرب، کوچک ترین تغییر حالت عمودی یا افقی نگارشی را سبکی جداگانه می دانستند و برای آن نام جدید برمی گزیدند. متأسفانه اسامی متعدد مکتب های مختلف نگارش، نوع و معیار تقسیم بندی سبک های نگارشی را معلوم نمی کند[8].

اما در موارد معدود، برخی اسامی از جمله نام شیوه های مایل، مشق، مکی ـ مدنی که

۱. تغییر رسم الخط در طی زمان اتفاق افتاده و تشخیص صور نخستین حروف، نیازمند تحقیقات وسیع تر است.

۲. غالب نمونه های حاضر در این مجموعه فاقد تاریخ است. پریشان گویی مؤلف و ویراستاران متن انگلیسی آن گاه نمود می یابد که تاریخ گذاری احتمالی پاپیروس ها را بر اساس نحوه نگارش انجام داده اند و از سوی دیگر مکتب های نگارشی را بر پایه دوران مختلف تقسیم بندی می کنند حال آن که کاربرد شیوه های نگارشی آن قدر درهم و بی نظم است که نمی توان هیچ یک از تقسیم بندی های زمانی یا مکتبی را پذیرفت. (مترجم)

3. Cf. Deroche 1992, p. 12.

4. Ibn al - Nadim, p. 7.

5. Abbott 1941b, p. 88.

۶. حضور و وجود تاریخی ابن ندیم، قتیبه و ابن مقله که مؤلف به آن ها ارجاع می دهد مورد تردید قطعی است. (مترجم)

7. al- Khatt al- mansub.

8. Abbott 1941b, p. 76.

نمونه آن‌ها در برخی متون دیده می‌شود، تا حدودی اسلوب نگارش را معرفی می‌کند[۱]. تنها اسامی دیگری که می‌توان آن‌ها را به خصایص نگارش رسمی ظاهری‌شان مربوط دانست آن‌هایی است که تا قرون بعد به جا مانده و نویسندگان و خطاطانی مانند القلقشندی (وفات ۸۲۱ هـ) و محمد بن عبدالرحمن (وفات ۹۵۲ هـ)[۲] درباره آن‌ها توضیح داده‌اند. این اسامی عبارتند از نسخی، توقیع، رقاء، غبار و شاید مسلسل[۳].

مشکل می‌توان پاپیروس‌های دوره اسلامی را که عمده آن‌ها مربوط به سه قرن نخست هجری است، به سبک‌های نگارشی که در متون آن دوران به آن‌ها اشاره شده تقسیم‌بندی کرد[۴]. البته نه فقط به دلیل آن‌که در منابع آن دوران، شرح جزییات نگارشی سبک‌های مختلف نیامده بل، چون در بسیاری از پاپیروس‌ها به خصوص نامه‌های شخصی و مکاتبات تجاری و سیاهه‌ها رسم الخط با دقت و غالباً طبق استاندارد (محقق)[5] نوشته نمی‌شد و نگارش کم دقت و غیررسمی برای مقاصد شخصی داشت (مطلق)[۶و۷]. به علاوه گاه در نگارش بی دقت، تداخل سبک‌های نگارشی دیده می‌شود.

السولی می‌گوید نگارش خوب، آن است که تداخل سبکی نداشته باشد. (لم تختلف اجناسه)[۸] بی شک نگارش قرآن، متون ادبی و اسناد مهم رسمی با دقت و با سبکی واحد نوشته می‌شد[۹]. با این حال، گاه کاتب از اسلوب سبک خود، دور می‌شد[۱۰].

پس از قرن دوم هجری که قوانین خاص محدود کننده‌ای در سبک‌های نگارشی اعمال نمی‌شد، تا زمانی که ابن مقله اصلاحاتی در رسم‌الخط به وجود آورد، نگارش منحنی حروف رایج بود. گاهی شمایل حرف الف، شبیه اسلوب نگارش الف در متون مکی ـ مدنی می‌شود، که ابن ندیم شرح داده است. به هر حال، ممکن نیست متنی بیابیم که، تماماً از یک سبک نگارشی که نام آن در منابع اولیه ذکر شده پیروی کند[۱۱].

1. Cf. Abbott 1939, pp. 17, ff.
2. On Muhammad ibn 'Abd al - Rahman'; Robertso 1920.
3. Cf. Abbott 1941b, p. 98.
۴. Deroche 1992. p. 12، فرانسیس دروش نیز در بررسی نسخ قرآنی آن دوره به نتیجه مشابه رسید.
5. Muhaqqaq.
6. Mutlaq.
۷. Al- Qalqashandi, III, p. 26، بحث مذبور به تفاوت میان مهارت نوشتاری و نگارش مربوط می‌شود.
8. Al- Suli, p. 50.
۹. هیچ یک از پاپیروس‌های مهم و رسمی و حتی بخش‌هایی که شامل آیات قرآن است با این حد دقت مثال زدنی که مؤلف ادعا می‌کند نوشته نشده است. (مترجم)
10. Cf. Deroche 1992, p. 16.
۱۱. تلاش فراوانی در این مورد انجام نشده است. کاراباسک درباره‌ی شکل حرف الف، پاپیروس‌های قرآنی مکی را نمونه می‌آورد (۵-۳۲۲: ۱۸۹۱) بکر نیز به همین عقیده است. (۱۹۰۵:۵). ابوت خط مسلسل را مربوط به برخی پیمان نامه‌های عربی قرن سوم گفته است. (پیمان نامه‌های عربی، ۹۸ .P، ۱۹۴۱b) گرومن خط درشت تکه‌های پاپیروس را که از منطقه خربات المرد کشف شده را خط جلیل می‌داند. (PXV ff، ۱۹۶۳) و در جای دیگر ←

برخی محققان به طور کلی رسم الخط پاپیروس های اسلامی را نسخی می دانند. مثلاً سیلوستر دوساسی تمام تذکره های نوشته شده بر روی پاپیروس های قرن دوم را نسخی می داند[1] و خوری همان نام را برای متون بعد از قرن دوم پیشنهاد می کند[2]. و بعضی پژوهشگران دیگر، فقط سبک نگارش پاپیروس های اسلامی قرن اول هجری را نسخی می نامند[3] و در واقع عنوان سبک نسخی را به منظور تمییز سبک نگارش منحنی از خطوط سبک زاویه دار به کار می برند. به نظر می رسد به تر است عنوان سبک نسخی را برای دسته بندی کلی اسلوب های نگارش استفاده کنیم. اما لازم به ذکر است با این که به نظر می رسد این سبک یا با نام مشابه این، در اوایل قرن دوم هجری به وجود آمده، این نام یا نام مشابهی، پیش از القلقشندی سابقه استفاده نداشته است[4]. القلقشندی خط نسخ را با خطوط غبار و رقاء مقایسه کرده که از خلال توضیحات وی، تا حدودی با اسلوب و قوانین نگارش سبک نسخ آشنا می شویم. مثلاً حروف نسخ، کوچک، گرد و حلقه های حروف، باز و بدون ترویس است[5]. این دسته بندی خیلی کلی بوده و معلوم است که سبک نسخی از نظر ظاهری بسیار شبیه خطوط غبار و رقاء است که القلقشندی به بررسی و مقایسه آن ها پرداخته است. البته رسم الخط گرد «مطلق» که در نوشته های سه قرن نخست هجری دیده می شود در زمره ی سبک های نسخی قرار نمی گیرد.

رسم الخط پاپیروس های موجود در این مجموعه تک به تک مورد مداقه قرار گرفته و اسلوب نگارش آن ها را به سبک های معلوم و مشخص که در منابع اولیه ذکر شده، تقسیم نکرده ایم. کوشیده ایم نامه هایی را دست چین کنیم که تغییرات نگارشی و سیر تطور رسم الخط عربی را به تر نشان دهند[6]. فرانسیس دروش نیز در جمع آوری نسخ قرآن مجموعه ی ناصر خلیلی این اصل را رعایت کرده است[7 و 8].

← خطوط دیگری را شناسایی کرد (Cf, 1952, pp. 81 ff) دیتریخ (1955, p 46, 7) خط منحنی پاپیروس ها و برخی اسناد اولیه مکتوب بر کاغذ را خط قرمطه می گوید. کاراباسک (1887, p.92) و نیز ابوت (1938a) عکس شماره ۱ خط قرمطه است.

1. Silvestre de Sacy 1825, pp. 462, 466, 1827, pp. 217 ff. 1831, pp. 67, 73; Sachau 1878, p. 115; Lepsius 1880, p XXXII.

2. Khoury 1982, Cf; Abbott 1941a, p. 61; Dietrich 1955, pp. 48, 112. و نیز برخی کتاب های گرومن که در آن ها درباره ی خط نسخ مطلب آورده از جمله (1934-74, nos 233, 238, 239, 244, 249; 1938-43, no, 9; 1949-50, p. 161)

3. Silvestre de Sacy 1833, p. 88; Amr 1906-7; Moritz 1913, p. 381; Zayn al - Din 1968, pp. 31-7; Safadi 1978, p. 9.

4. Cf. Abbott 1939, p. 37.

5. Al - Qalqashandi III, p. 132.

۶. البته با رجوع به نمونه های حاضر کاملاً معلوم می شود که مؤلف در این زمینه موفقیتی کسب نکرده است. (مترجم)

7. Deroce 1992.

۸. مباحثی که تاکنون کوشیده است برای نگارش خط عرب، پیش از قرن هفتم و هشتم هجری، فصول منظم تغییرات بیافریند، از آن که خط عرب در نمونه های یافت شده، چنان که در مقدمه مذکور افتاد، بسیار دیرتر از ادعاهای کنونی بالغ شده، بی حاصل بوده است. (ناشر)

فصل ۲
اسناد

۱. محاسبه ی میزان ناخالص مالیات ها
اواخر قرن دوم هجری

۵/۱۷×۵/۳۲ سانتی متر. ۱۵ سطر رو و ۱ سطر پشت. سمت چپ برگه و قسمت عمده سطر نهم از بین رفته است.

شماره ی ردیف PPS. 76

Khan 1992, no 2

رو: سند حاضر، از جمله انواع اسناد محاسبه ی مالیات سالانه است. نخستین بار، مخذومی در حدود سال ۵۷۰ هجری، شرح مبسوطی از روال رسمی برآورد مالیات در اواخر قرن دوم هجری ارائه داد[1].

سپتامبر هر سال، مأموری که دلیل نامیده می شد مقدار مزارعی (فدان) که آب رسانی نشده بود و می بایست طی سال زراعی آینده آبیاری شود و نوع محصولی که در آن ها کشت می شد را محاسبه و نتیجه را در سندی با نام «قانون» ثبت می کرد. نوامبر همان سال، پس از عملیات کاشت، میزان دقیق بذر کشت شده را در «قانون الزراعه» ثبت می کرد. سپس در «سجلاة التحذیر»، مالیات قابل پرداخت کشت کاران را بر اساس اطلاعات ثبت شده در قانون الزراعه، و بر اساس نام زارعان محاسبه و ثبت می کرد. در «سجلاة التحذیر»، نام و مشخصات زمین های زیر کشت زارعین، شیوه محاسبه، مبلغ و نحوه ی پرداخت مالیات ثبت می شد.

بهار آن سال، مسّاح، مساحه ای تنظیم و نتیجه را در «قنداق المساحه» ثبت می کرد. سپس سند جدیدی به نام تاریج تنظیم می کرد که در آن قنداق المساحه ی هر زارع، به نام خودش ثبت می شد. مساح، میزان مالیات تخیمن زده شده در سجلاة التحذیر را با داده ها و نتایج قنداق المساحه مقایسه می کرد که ما به التفاوت آن دو را «زائد المساحه» می گفتند. مساح پس از کسر مبلغ قنداق المساحه از مبلغ سجلاة التحذیر، «مکلّفه» تنظیم می کرد. در مکلّفه، مفاد مذکور در سجلاة التحذیر تکرار و در آن میزان مالیات اضافی که از هر زارع اخذ شده بود، ذکر می شد.

وقتی خزان، گزارش می نوشت و مالیات ها جمع می شد «جهبذ»، رسید دریافت صادر می کرد. «عامل»، عرض سالیانه ای از ترازنامه ها تنظیم می کرد که مفاد آن، مبالغ مالیات ها، قسط های دریافت شده، اضافات، دیون معوقه و سایر موارد بود. سرانجام در پایان سال زراعی، همان فرد، «جامعه» تهیه می کرد که در آن «ارتفاع» حکومت از هر ناحیه ذکر می شد. سندی که مشاهده می کنید، نمونه ای از جامعه است.

متن سند با «بسم الله» و با عنوان «شرح محاسبه مبلغ کل ارتفاع، توسط مساح زمین های کشاورزی، تاکستان ها و باغات ناحیه دلاص و اهناس»[2] آغاز شده. سپس دو فهرست مشابه از دو منطقه ی تحت نظارت و یک سطر ضمیمه به دنبال آن ذکر شده است.

1. Al - Makhzumi, pp. 58-63, Frantz - Murphy 1986, pp 20-26, khan 1992, pp 61-5.
2. Khan 1992. pp 65-7.

«در ناحیه دلاص، ۸۰۳۹ قواره زمین زراعی (فدان) وجود دارد. از این میان، ۳۸؟؟ فدان ثبت شده، افزون بر آن ۲۲؟۴ قطعه فدان دیگر هم هست. زمین زیر کشت امیر ـ که خداوند نگهدارش باشد ـ ۶ [فدان ...] ملک عبد....

روستاهای اهناس، ۵۴۳۶ مز[رعه] دارد. ۴۲۴۵ قطعه [فدان] ثبت شده و ۱۱۹۰ فدان افزون بر این تعداد است.

جمع کل ماژاد مالیات از بخش دلاص و روستاهای اهناس که به ثبت ...»

ذکر کلمه مازاد، نشان آن است که این سند در اواخر قرن دوم و پس از اجرای سیستم برآورد مالیات سالانه‌ی مساحه که مخذومی آن را شرح داده، تنظیم شده است.

الف آخر زائده‌ای زیر خط کرسی دارد. حرف «د» شبیه «ر» است. حرف «س» به جز در کلمه‌ی خمسه (سطر دوازدهم) که طول آن خیلی کوتاه است، دندانه دار است. سرکش حرف ک در کلمات کتاب (سطر دوم) و کوره (سطر سوم) قوس دار و در کلمه «والکروم» (سطر چهارم) کوره (سطر ۵ و ۱۴) اریب است. کاف آخر در کلمه‌ی «ذلک» در سطر ۱۲، ۶، ۴ زائده‌ای عمود و کوتاه دارد. قوس «ی» مفرد به پایین و سمت چپ و دم «ی» آخر به چپ گرایش دارد. برای مثال کلمه علی در سطر ۱۲، ۷ به چپ و در همان کلمه در سطر ۱۵ به راست متمایل است. حرف ربط «و» گاهی در ارقام به کلمه قبل خود می چسبد.

پشت: از این پاپیروس، فقط جمله ناقص و کوتاه «... و بویط و روستاهای اهناس» که با دست خط متفاوتی نوشته شده خوانا است[1].

۱. این یادداشت فاقد تاریخ نگارش است و انتساب آن به قرن دوم مبانی معینی ندارد. متن کاملاً بدون نقطه است، اما استحکام و استقلال غالب حروف، مثلا حرف ع اول و مفرد و وسط، کاملاً آشکار می کند که متن به احتمال قوی پس از قرن پنجم هجری نوشته شده است. نکته‌ی بسیار عجیب و بعید این است که چند واژه‌ی موجود بر پشت نمونه، از نظر اسلوب نگارش بسیار عقب مانده تر از متن اصلی در سمت روی پاپیروس است، امکان چنین موردی را تنها می توان با بدخطی و کج سلیقگی کاتب توضیح داد. و بالاخره اعداد ثبت شده برای قطعات و فدان های زراعتی در یک ده غیرعادی به نظر می رسد.

۱. رو.

۱. پشت.

۲. فهرست پرداخت اعانات
اوایل قرن دوم هجری

۱۱×۲/۲۸ سانتی متر. ۲۳ سطر رو.
شماره PPS. 68
khan 1992, no 1

رو: فهرست میزان صدقاتی که روستاییان اطراف بهناص، احتمالاً در پیروی از آیه ۶۰ سوره توبه که به پرداخت زکات توصیه کرده به نیازمندان و بی‌نوایان بخشیده‌اند.

متن با بسم‌الله آغاز شده و پس از آن ضمن هشت مدخل، اسامی روستاها به دو زبان عربی و یونانی ثبت است.

مبالغ پرداخت شده بعد از جمله‌ی تقسم لها للمساکین و الفقراء به عربی ذکر شده لکن به مبلغ صدقات اهدایی اهالی روستای پنجم یعنی صفنیه[۱] که در زبان یونانی، اسپانیا تلفظ می‌شود، اشاره نشده است.

به روستای فقرا[۲]، ۱/۶ ۲ دینار، روستای اذموشینف (میرمیانوس)[۳] یک دینار، ربع دینار به روستای امیان (امونیان)[۴]، دو ورق درهم به روستایی که نام یونانی آن ایسوکاتو[۵] است و نام عربی آن معلوم نیست، دو دینار و ربع قیراط روستای موش‌دل (موچین تال)[۶] و تیلت الکبری (تولتیس مگالا)[۷] چهار دینار تعلق دارد. از مبلغ مربوط به روستای هشتم، سمسطا[۸] فقط عدد هشت بر جا مانده است.

همراه نام عربی هر روستا، معادل یونانی آن هم آمده است. بنا براین شاید روستاهایی مثل فقرا، ایسوکاتو، اسپانیا، موچین تال، تولیتس و سفطا، در دوران پیش از اسلام دراکسی رینچی[۹] و هراکلیو پولیت[۱۰] بوده‌اند[۱۱]. قبل از نام یونانی هر روستا علامت ضربدر (×) آمده[۱۲] و بالای سمت راست روستای اذموشینف یک ضربدر اضافه دارد.

پیشینه‌ی نگارش این سند به دو قرن نخست هجری می‌رسد. الف، عمود و نسبت به سایر حروف بلندتر است.

گاهی پایین آن، زائده‌ای به راست دارد. زائده الف آخر، زیر خط کرسی می‌رسد. اریب بالای حرف «د» با افق زاویه حاده تشکیل می‌دهد. حرف «ذ» در کلمه اذموشینف (سطر ۵) نقطه دارد. حرف «س» دندانه‌دار و «ص» کشیده است ـ دم «ق» مفرد پیش از امتداد به سمت چپ زائده‌ای به زیر

1. Safaniyyah (in Greek, Spania).
2. Faqra (Fakra).
3. Idhmushinaf (Myrmynaux).
4. Amyan (Ammonian).
5. Isiou kato، ورق درهم، مس عیار بالاست. درهم‌هایی که از نقره خالص ساخته می‌شوند، نقره نام دارند. Ashtor 1969, 121-3, 240, 276, 283, 312
6. Mush - Dal (Mouchintale).
7. Thilth al - Kubra.
8. Sumusta (Sephtha).
9. Oxyrhynchite.
10. Heracleopolite.
11. Khan 1992, 53-6.
12. Cf. Cambridg, University Library, Michaelides. Papyri, C171, C422.

دارد. «ک» نعلی شکل و کشیده است و گاهی زائده عمودی کوتاهی دارد. گاه محل اتصال حروف، قدری کشیده نوشته می شود.

پشت: خالی[۱]

۱. این یادداشت نیز فاقد تاریخ نگارش و به جز یک مورد بدون نقطه است و انتساب آن به قرن دوم مبنای محکمی ندارد. استحکام و استقلال حروف به خصوص در تفکیک کامل حرف دال و راء و نیز صورت بالغ شده ی حرف میم، زمان این نوشته را به حدود قرن پنجم هجری می کشاند. از عجایب این یادداشت تکرار نام دهات با حروف یونانی است و نیز میزان اندک وجوه خیراتی نشان می دهد که یا ساکنان دهات مورد وصف در این یادداشت ها بسیار اندک بوده اند و یا قدرت خرید دینار بیش از گمانه های متصور کنونی بوده است. متن و سیاهه هایی که رسم الخط و شیوه تنظیم سندی مشابه این فهرست دارند و در آینده نمونه هایی از آن را خواهیم دید، این تصور را در مترجم به وجود می آورد که همه ی آن ها به یک مرکز تجاری احتمالاً دولتی واحد تعلق دارند که ارقام یونانی به کار می برده اند.

٢. رو.

۳. دو سیاهه
قرن دوم هجری

۱۹×۵ / ۱۳ سانتی متر. ده سطر رو و ده سطر پشت. نوشته های پشت برگه به صورت سکه ای بر نوشته های روی برگه عمود است. بالای متن رو، و پایین متن پشت و برخی کلمات از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 218
رو: در شرح نخست، اعداد را به حروف و قیمت ها را بر حسب دینار و قیراط نوشته اند. سکه مسی را فلس و جمع آن را فلوس می گویند.
ابتدای انحنای «د»، زائده ای رو به بالا دارد و «ص» در راستای افق کشیده شده، این دو قاعده، مشخصه ی نگارش در دو قرن نخست هجری است. الف در کلمه ی دینار، الف محذوفه است.
پشت: سیاهه ی دوم، ریز حساب سود پول های افراد مختلف است. (صار له کذا و کذا) مبالغ بر حسب دینار، قیراط و فلس ثبت شده است.
زائده ی قوس بالای حروف «د» و «ذ» در بعضی کلمات، به نرمی به بالا تمایل دارد. الف در کلمه ی دنانیر (سطر ۳ و ۴)، الف محذوفه است[۱].

۱. این یادداشت نیز فاقد تاریخ نگارش و نقطه گذاری است و کاملاً معلوم است که از پشت و روی پاپیروس در زمان واحدی استفاده نشده و به قلم شخص واحدی نیست. متأسفانه متن ترجمه انگلیسی ندارد و با بررسی اسلوب نگارش، تعلق آن به قرن چهارم هجری به بعد محتمل تر است. حلقه ی حروف غالباً بسته است. س و ش دندانه و الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. حرف کاف سرکش ندارد. قلم به کندی روی برگه حرکت کرده است. کاتب تسلط کافی به رسم الخط عربی نداشته است.

۳. رو.

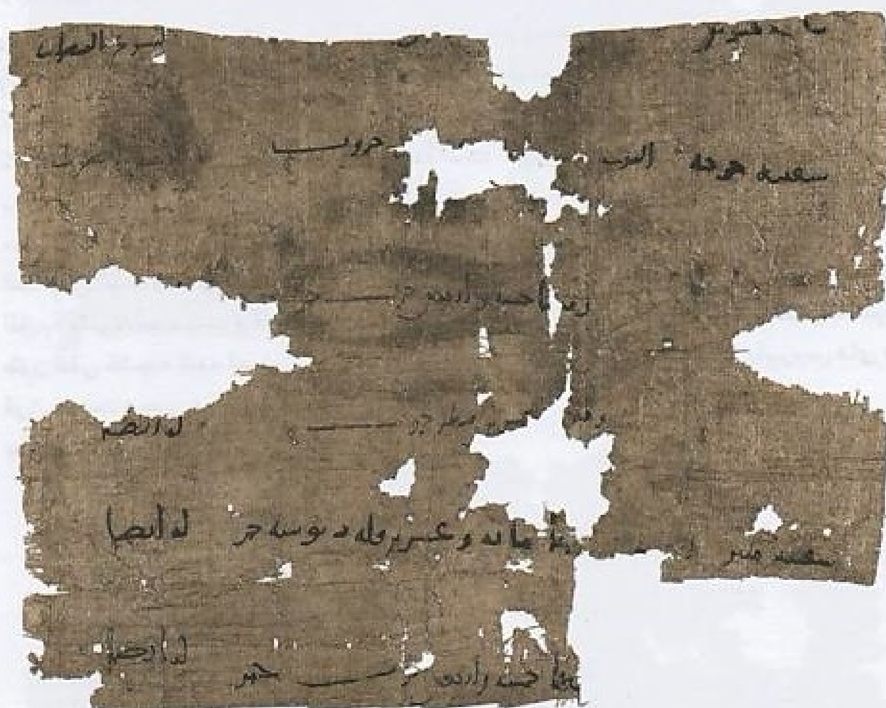
۳. پشت.

۴. بیجک باربری
قرن دوم هجری

۲۲×۲۸ سانتی متر. شش سطر رو.
شماره PPS. 81
Khan 1992. no 7

رو: در این بیجک باربری، نام سه کشتی متعلق به متیو (سطر اول)، جورجه (سطر دوم) و مینو (سطر پنجم) و صورت کالاهای بارگیری شده و نام صاحبان آن کالاها ذکر شده است. لیست کالاهای کشتی اول، آسیب دیده و قابل خواندن نیست ولی در انتهای سطر، نام یسوع مسیحی که می بایست بارها را تحویل بگیرد باقی مانده است. جورجه، ده بار چوب و میوه خرنوب هر یک به وزن بیست قنطار و چهل و پنج خمره شراب حمل کرده. خمره های شراب، متعلق به موسی مسیحی است که در کشتی سوم هم چهل و پنج خمره شراب دیگر به نام وی ثبت شده است.
الف عمود است و انتهای الف مفرد انحراف ملایمی به چپ دارد. دنباله ی حرف «ی» آخر موازی افق به عقب کشیده شده و گاه با حرف بعد فاصله دارد. حرف «ض» در کلمه ایضاً سطر ششم به طور افقی کشیده شده است. این دو شیوه‌ی نگارش، خصیصه ی رسم الخط پاپیروس های دو قرن نخست هجری محسوب می شود[1].
پشت: خالی

۱. در این یادداشت نیز تاریخ و یا نقطه دیده نمی‌شود و به نظر می‌رسد که کاتب آن یک نفر نبوده و از یک قلم استفاده نشده باشد. احتمالاً این یادداشت مربوط به بایگانی دفتری در بندری است که حرکت و بار کشتی‌ها را فهرست می‌کرده است که در این صورت فقدان تاریخ در آن غیرطبیعی است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. حلقه ی حروف بسته است. مترجم تصور می کند. داد و ستد شراب در بندری از کشوری عرب زبان در سده‌های آغازین هجری، برای محقق مسائل اجتماعی باستان پیام های آموزنده‌ای دارد.



۳. رو.

۵. دو سیاهه
۱۳۵ هجری

۲۰×۱۲ سانتی متر. چهار سطر رو و هشت سطر پشت. سمت چپ متن رو و سمت راست متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 131

رو: در شرح نخست، به فسطاط (سطر دوم) و علوفه (سطر سوم) اشاره شده است.
الف آخر زائده‌ای زیر خط کرسی دارد. کاف وسط، نعلی شکل و زائده‌ی ابتدای حرف «ع» اول به راست کشیده شده. این شیوه نگارش در دو قرن نخست هجری است.
پشت: دست خط متن پشت و رو، مشابه است و به پرداخت بابت محصولات کشاورزی از جمله قرط، شعیر و دواب می پردازد.
نرخ ها با ارقام یونانی نوشته شده و در سطر پنجم، عبارت سکة القصر آمده است.
متن با بسم‌الله آغاز شده: «بسم‌الله الرحمن الرحیم. صورت حساب آن چه از سهم محصول قرط، طی ده ماه پرداخت شده است. به تاریخ سیزدهم شوال سال صد و سی و پنج هجری» تاریخ مذکور، مصادف است با ۲۲ آوریل ۷۵۳ میلادی[۱].

۱. این یادداشت که تاریخ ۱۳۵ هجری را بر خود دارد، روشن‌ترین ملاک برای شناخت نوع خط عرب در قرن دوم هجری است. به خصوص طرز نگارش بر قسمت روی برگه بسیار ابتدایی و کاملاً نزدیک به خطوط پیش از اسلام عرب است. صورت ظاهر حروف هنوز تا مرحله ی استقلال و استحکام فاصله ی بسیار دارد.

۵. رو.

۵. پشت.

۶. سیاهه مخارج
شمال سوریه یا بین النهرین؛ حدود سال ۲۴۰ هجری

۱۸×۲۵ سانتی متر. هشت سطر رو. متن پشت در دو ستون چهارده و شانزده سطری تنظیم شده، بالا و پایین برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 120
Khan 1992. no6

جزییات متن، شاهد آن است که در جامعه ای مسیحی در شمال سوریه یا بین النهرین و نه در مصر، تنظیم شده است. در متن پشت به محلی به نام ملط[1] اشاره شده که شاید شهر ملطیه[2] در جنوب شرقی ترکیه امروزی باشد. برخی اسامی ریشه سریانی دارد. مثلاً اصطلاح سبوع السلحه (پشت برگه، ستون راست، سطر هفت) صورت عربی اصطلاح سریانی شوع داشلیحه و اشاره به هفت هفته پس از عید نزول روح القدس بر عیسی (ع) است[3].
نام قوقا (پشت، ستون راست، سطر اول) ریشه سریانی دارد و از کلمه ی سریانی «قوقا» به معنی «سفالگر» و شاید کلمه شبر یشوع (پشت، ستون راست، سطر ۹ و ستون چپ سطر ۱۱) ترکیبی از کلمات سریانی شورا به معنی «پسر» و یشوع، صورت سریانی نام عیسی باشد که مترادف رایج عربی آن، یسوع بوده است (ر. ک. شماره ۴، بالا). کلمه ی شهار (پشت، ستون چپ، سطر ۹) همان شهارای سریانی به معنی «کشیشی که دعای شب می خواند» است.
گمان می رود بیش تر این اسامی سریانی میان نسطوریان مسیحی بخش شرقی فرتیل کرس سنت[4] و نه ژاکوبیان غرب، مصطلح بوده است. کلمه ی شوع، نسطوری است. اهالی غرب سوریه کلمه شبوع را به کار می بردند. اصطلاح «شوع داشلیحه» نیز نسطوری و کلمه شهارا به معنایی که این جا آمده، نوعی نام گذاری کلیسایی نسطوری است. به علاوه، صورت عربی یشوع سریانی نیز از متون نسطوری گرفته شده است.
از آن که صورت هزینه هایی که در متن آمده از جمله مبالغی که مربوط به متن روی برگه است، بر حسب درهم نقره و نه درهم طلا محاسبه شده، این سند در حوالی عراق یا شمال سوریه تنظیم شده است. در قرن سوم هجری برخی سرزمین های اسلامی که پیش تر در قلمرو ساسانیان بوده، از سکه های نقره استفاده می کردند[5].
کاربرد کلمه صغ (پشت، ستون چپ، سطر ۸) که احتمالاً یکی از معانی عربی کلاسیک آن «مجاز» است، شاهد دیگری بر ادعاست. به تر بود در این جمله از کلمه «صار» که کاربرد آن در متون سایر اسناد رایج است استفاده می شد. با توجه به این متن شاید صغ نوع عامیانه و گویش محلی

1. mlt. 2. Malatay.
۳. Shavo، شوع به معنی هفت هفته و شلیحه به معنی حواری است.
4. Fertile Cres - Cent.
۵. برای آشنایی با برخی بررسی های نو، ر. ک. ناصر پورپیرار. دوازده قرن سکوت (ساسانیان). (مترجم)

کلمه کلاسیک «صار» باشد. زیرا تلفظ «غ» به جای «ر» در برخی مناطق عربی بین النهرین شایع بوده و بر اساس متون عربی - یهودی این نوع تلفظ در قرون وسطی رایج بوده است. برخی عرب های بین النهرین، حرف «ص» را مانند «س» تلفظ می کردند.

در رسم الخط این سند، الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد، در بیش تر موارد «د» شبیه «ر» و «د» آخر شبیه «ن» آخر نوشته شده، «س» و «ش» غالباً دندانه دار و گاهی بی دندانه و دسته «ط» اریب مایل به راست است. کاف اول، نعلی شکل و کاف وسط، اریب و مایل به چپ است. بالای «ی» آخر و «ی» مفرد، زائده مایل به راست دارد و در انتها قدری به چپ خمیده و شبیه «ر» است. گاه، برخی حروف، نقطه گذاری شده است.

رو: فهرستی از چهار دوره پرداخت است که بر اساس تاریخ وصول و با فاصله از هم جدا شده. مدخل های اول و آخر تقریباً از بین رفته و فرسوده است.

«... [از] ورق، ۱ درهم و ۸۵۰ مثقال طلا...

و از آن، مبلغ ۸۴۸ و یک سوم درهم در تاریخ سه شنبه ۲۸ ربیع الاول پرداخت شد.

و از آن، مبلغ ۶۵۶۰ درهم روز شنبه ۲۶ ربیع الآخر پرداخت شد.

[و از آن] مبلغ ... در آخرین روز ...

در سالی که ۲۸ ربیع الاول، روز سه شنبه باشد، ۲۶ ربیع الآخر هم می بایست روز سه شنبه باشد. پس یا کاتب اشتباه کرده و یا منظور او از ۲۸ ربیع الاول و ۲۶ ربیع الآخر دو سال متفاوت بوده است.

پشت: این متن نیز فهرست دیگری از صورت حساب و صورت پرداخت پول بر حسب درهم است. تاریخ متن، **سال ۲۳۸ هجری** ثبت شده است. متن ستون سمت راست از این قرار است.

«۶ درهم به ابن قوقا بابت اجاره نانوایی.

۱ درهم برای طیلسان ماه ذی الحجه[1]

۵ و یک چهارم درهم بابت فانوس های عید پاک

نیم درهم برای تعبیه درب کلیسا

۳ درهم بابت کلیسای شرغون

۳ درهم بابت دستمزد ماه ذی الحجه اسحاق دربان.

۱۰ درهم بابت حق الاجاره ی سبر یشوع که به تناوب به وی پرداخت شد.

... درهم بابت دستمزد نگهبانان که بر تناوب ...

... بابت ...

ستون چپ:

۶ درهم ...

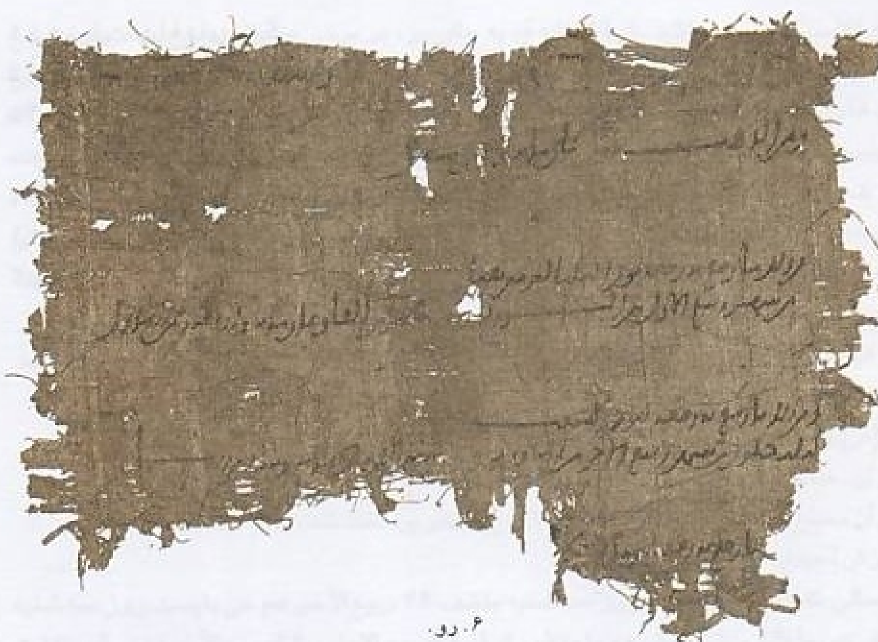
۱ درهم بابت طیلسان ماه شوال

۱ درهم بابت مزد دو ماه نگهبان.

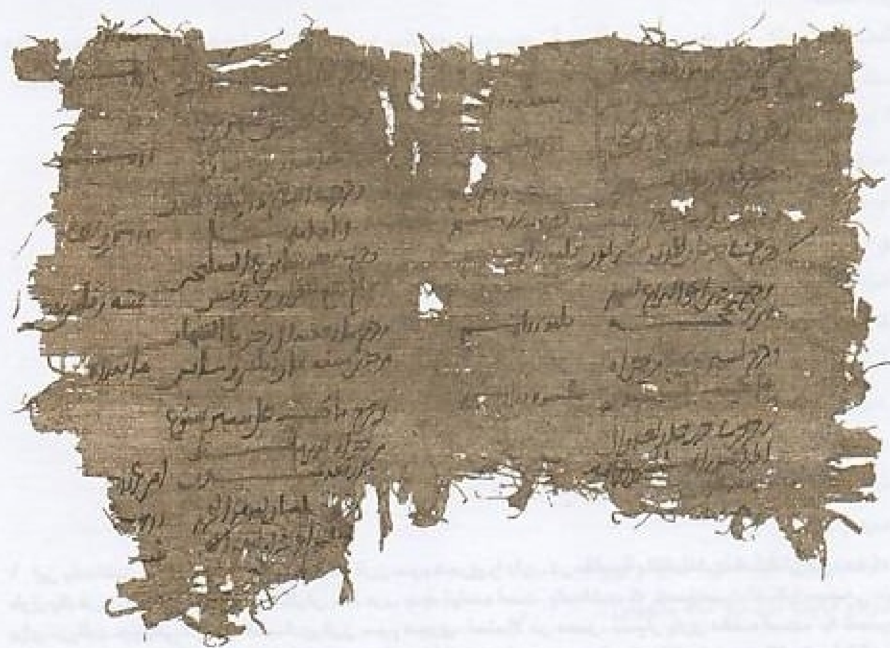
۱. طیلسان، لباس رسمی نماز کشیشان است و نیز Graf 1954, 71.

۱ درهم بابت چراغ های بزرگ
۱/۵ درهم بابت تعمیر و راه اندازی چرخ آبی اسقف
۳۵ درهم پیش کشی بابت هفت هفته ی حواریون و مزد کشیش که کل آن صدقه است.
... **بابت اجاره ی سال ۲۳۸ به ذکریای شهار** ... محاسبه ...
۱۲ درهم بابت اجاره ی صومعه ی ملط (؟) که به تناوب به سبر یشوع پرداخت شد.
۱ درهم بابت طیلـ[سان] ماه محرم
۳ ... اجاره ... [۱]

۱. این یادداشت بسیار مهم که تاریخ اواسط قرن سوم هجری را دارد، در مقایسه با یادداشت ۵، نشان می دهد که در طول یک قرن، تفاوت آشکاری در نگارش خط عرب پدید نیامده است. یادداشت که خصوصیت آشکارا مسیحی دارد، برای دریافت جزئیاتی در امر اقتصادی قرن سوم هجری، احتمالاً در مصر، بسیار یاری دهنده است، به خصوص زمانی که مزد دو ماه نگهبان کلیسا را یک درهم، که پول ناچیزی است و صدقه یک هفته بابت مزد کشیش را ۳۵ درهم می خوانیم.



۶. رو.



۶. پشت.

۷. برآورد مالیات
قرن سوم هجری

۱۲×۳۳ سانتی‌متر. هشت سطر رو و نه سطر پشت. بالای متن رو و چپ و احتمالاً پایین متن پشت از بین رفته و درهم ریختگی دارد.
شماره PPS. 95

رو: متن اول، شرح و محاسبه جمع‌آوری خراج است. پیش از هر مدخل، علامت ضربدر آمده و سپس نام زارع، نوع بذر، موقعیت زمین زراعی، اندازه‌ها بر حسب فدان و مالیات بر اراضی بر حسب دینار ثبت شده است. مبالغ به حروف و ارقام یونانی ذکر شده و محصولات، قرآط (سطر ۱، ۲ و ۶) و قمح (سطر ۸) است. فعل یزرع که در هر مدخل آمده، بر زمان آینده دلالت دارد. در یکی از مدخل‌ها، آمده که «زارع می‌تواند هر چه میل دارد کشت کند». (یزرع ما احب، سطر ۴) شاید این سیاهه، نمونه‌ای از «قانون» باشد که «دلیل» در ماه سپتامبر هر سال تنظیم می‌کرده است[1]. در قانون، مساحت تقریبی زمین بر حسب فدان و نوع بذری که می‌بایست در سال زراعی جاری زیر کشت رود، ثبت و معین می‌شد.
الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی ندارد و تنها وقتی نام اشخاص ذکر می‌شود، زائده‌ی الف، زیر خط کرسی می‌رسد.
پشت: این بخش ادامه‌ی متن روی برگه است. در دو مدخل (سطر ۱ و ۲) می‌گوید: «زارع، هر بذری که میل دارد کشت کند». (یزرع ما احب) در سه مدخل (سطور ۵، ۷ و ۹) گندم به عنوان بذر زیر کشت معرفی و ذکر شده است.
الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی ندارد و «د» تقریباً عمودی است. پس از تنظیم سند، شخصی با قلمی ضخیم‌تر بین سطور و در جهت مخالف متن، مطلب دیگری نوشته است[2].

۱. ر. ک به شماره‌ی ۱.
۲. در این یادداشت نیز از نظر تغییرات کیفی نگارش عربی، نکته قابل ذکری نیامده و از مجموع ظواهر سند چنین مستفاد می‌شود، که عجولانه نوشته‌اند.



۷. رو.



۷. پشت.

۸. یک سیاهه و یک نامه
حدود ۲۵۵ هجری

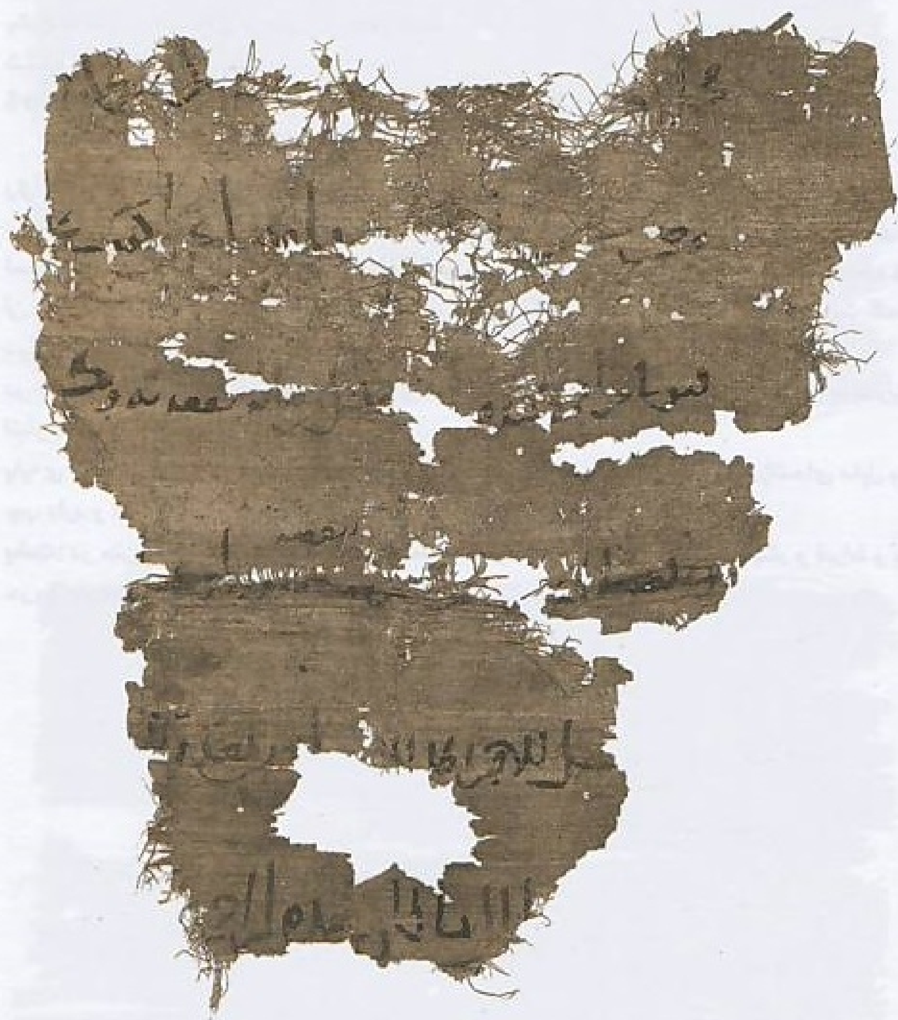
۲۱/۵×۲۴ سانتی متر. دوازده سطر رو و شش سطر پشت. چهار سوی متن رو و بالا و پایین چپ و پایین راست متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 96

رو: در این متن مقادیر با ارقام یونانی، یک زمین تحت مالکیت و نحوه پرداخت مالیات ثبت شده و در سطر چهارم، به کشتکاران (المزارعین) و در سطر ششم به نوع مالیات (ابواب المال بهذه الضیعه) اشاره شده است. در سطر هشتم، سال پنجاه و پنج که احتمالاً منظور سال ۲۵۵ هجری بوده، ذکر شده است.
الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. گاه «د» تقریباً عمودی و گاهی «س» بی دندانه است.
پشت: متن این روی پاپیروس، باقی مانده‌ی یک نامه است و الف آخر، زائده ی زیر خط کرسی ندارد[۱].

۱. اگر متن رو و پشت این یادداشت را مقایسه کنیم با تغییراتی ناچیز در نحوه نگارش رو به رو می‌شویم که می‌تواند حاصل سطح فرهنگی و نوع دست خط دو نگارنده ی مختلف باشد. آن چه مسلم است این دست خط و این نوع گردش قلم در دست کاتب نمی تواند نمود دانش ذاتی او نسبت به خط و زبان مادری باشد. کاتب چندان در کتابت آن به مهارت و موفقیت نرسیده است.



۸. رو.



۸. پشت.

۹. دو سیاهه
قرن سوم هجری

۲ / ۱۴×۱ /۸ سانتی متر. ۷ سطر رو و ۶ سطر پشت. بالا، پایین و چپ برگه از بین رفته و متن پشت به صورت سکه‌ای بر متن رو عمود است.
شماره PPS.93
Khan 1992, no 5

رو: سیاهه اول، شرح اجاره‌ی برخی املاک شهری از جمله «خانه‌ی متروکه»، «خانه‌ی مکّی»، «خانه‌ی خرابه»، «خانه‌ی رفوگر و کفش دوز»، «مغازه‌های نخ ریسی» و «خانه‌ی السمنودی» است. هر مدخل با عبارت مبلغ کرایه (مبلغ الکری) آغاز شده و پس از آن، نام ملک و مبلغ اجاره‌ی آن با حروف ذکر شده و در پایان عبارت «قبضت من ذلک» به معنای «دریافت کردم» و یک کلمه دیگر آمده است.
در مصر قرون وسطی، خانه‌های متروکه و مخروبه را برای بازسازی یا بدون بازسازی به عنوان انبار اجاره یا خرید و فروش می‌کردند[۱].
پایه‌ی الف، قدری به چپ انحنا دارد. «د» و «ذ» تقریباً عمودی است. «ک» اول، زائده‌ای مایل به چپ دارد و «ک» میانی نعلی شکل است.
پشت: در متن دوم به شهرهای جیزه[۲] و فسطاط اشاره شده، مقادیر بر حسب دینار و قیراط و با حروف نوشته شده است[۳].

1. Goitein 1967-83, IV, pp. 21-4. 2. Gizah.
۳. در این یادداشت نیز هیچ نکته‌ای که ایجاد تغییر در نگارش خط عرب را یادآوری کند، دیده نمی‌شود با کمال تأسف خواندن مبلغ کرایه‌ها با یقین کامل ممکن نشد. این سیاهه‌ها نیز مربوط به همان مرکز تجاری واحدی است که تصور می‌کنیم نمونه‌های دیگری از اسناد صادر شده از آن را در دست داریم.

۹. رو.

۹. پشت.

۱۰. سیاهه
قرن سوم هجری

۲۵×۵/ ۱۸ سانتی متر، ۱۱ سطر رو و ۱۰ سطر پشت.
شماره PPS. 107
Khan 1992, no 3

این سیاهه مربوط به اجاره بهای زمین های زراعی است[1]. در چند ستون تنظیم شده و مقادیر با اعداد یونانی ذکر شده است. بر اساس سایر سیاهه ها و اجاره نامه های زمین های زراعی، تا دو دهه ی آخر قرن دوم هجری، کرایه ی هر فدان زمین زراعی ۱ دینار است[2]. این موضوع، محدوده زمانی را برای ما مشخص می کند زیرا در اکثر موارد کرایه هر فدان، بیش از یک دینار ذکر شده است.

در ستون اول، پس از حرف اضافه ی «مِن» مبلغ کرایه ی هر فدان زمین زراعی با ارقام یونانی ذکر شده و در ستون دوم، نوع محصول یعنی قمح (گندم)، مقاطی، قرط، کتان و شعیر (جو) و در ستون سوم، نوع زمین زراعی یعنی برش، باق، باروبیه و بوقماهه مشخص شده است. مخذومی می گوید:

برش، زمینی است که سال پیش در آن مقاطی، کنجد و پنبه کاشته اند و به ترین نوع زمین است و محصول و کرایه آن، بالاترین نرخ را دارد. پس از آن باق است که سال پیش در آن پنبه و بنشن کاشته اند. کیفیت محصولی که از این زمین برداشت می شود، پس از برش، مرغوب ترین محصول است. به تر است در این زمین گندم و کتان بکارند...

باروبیه زمینی است که سال پیش گندم و جو در آن کشت شده. اگر در باروبیه، دو سال متوالی گندم یا جو یا گندم پس از جو و یا جو پس از گندم کشت شود، کیفیت و قیمت محصول آن، پایین تر از کیفیت و قیمت محصولات باق خواهد بود. خوب است در چنین زمینی، قرط و سبزیجات و مقاطی بکارند تا سال بعد شرایط باق را کسب کند.

بوقماهه، زمینی است که سال پیش، از آن کتان برداشت کرده اند. اگر در این زمین گندم کشت شود، محصول نامرغوب و دانه های آن سیاه خواهد بود. کشت [گندم] بلافاصله بعد از [کتان]، جز در موارد ناگزیر، نهی شده است[3].

در این سیاهه، نوع محصول و زمین زراعی مناسب آن مشخص شده است:

کتان دباق (رو: سطر ۵، ۶، ۸ و ۱۱؛ پشت: ۲، ۵، ۶ و ۸) و یا در برش (پشت، ۴)؛ گندم در باق (رو ۱، پشت ۶)؛ شعیر در باق (رو، ۸) قرط در باروبیه (رو، ۳، ۷ و ۱۰؛ پشت ۹) در برخی

۱. مبلغ اجاره‌ی زمین های اجاره شده با خراج دولتی (مالیات بر اراضی) برابر بود.
Van Berchem 1886, pp. 30-ff; Becker 1904; pp. 301 ff; Becker 1914, pp. 85 ff.
2. Grohmann 1934, 11, pp. 32-3.
۳. al-Makhzumi, p.1.، ضمناً راهی برای اثبات درستی این نظریه های کشت کارانه ی مخدومی، همانند اثبات شخص او، وجود ندارد.

موارد، دو نوع بذر ترکیب می شود: گندم و کتان (پشت، ۶) جو و کتان (رو، ۸).

در سطر ۹ متن رو و سطر ۳ متن پشت به ترکیب کتان و مقاطی اشاره شده است. در این صورت بذر هر دو محصول در همان سال ولی کتان در فصل زمستان و مقاطی در فصل تابستان کشت می شود. در این مورد نوع زمین مشخص نشده زیرا اگر محصول پیشین، مقاطی بوده باشد نوع زمین، برش خواهد بود.

در سطر اول متن پشت، گفته شده که گندم در بوقماهه ولی در سطر چهارم متن رو گفته شده که گندم در باروبیه کشت می شود. با این که این روش توصیه نمی شود، مخذومی می گوید در جنوب مصر، بسته به درجه ی رسوب خاک، گاهی گندم پس از گندم (باروبیه) یا پس از کتان (بوقماهه) کشت می شود[1].

در مقایسه میان نرخ کرایه ها، نرخ باق بالاتر ـ حدود ۱ یا ۲ درهم برای هر فدان (رو، ۱۵، ۶؛ پشت ۲، ۵، ۸) ـ از گندمی است که در آن زمین کاشته می شود (۱ دینار و یک سوم دینار؛ رو؛ پشت ۶). شاید مبلغ ۲ دینار برای هر فدان زمین کتان که در سطر ۹ متن رو ذکر شده به دلیل کیفیت بالاتر زمین برش باشد. البته قیمت گندمی که از بوقماهه (پشت، ۱) و باروبیه (رو، ۴) برداشت شده با قیمت گندمی که در باق به عمل آمده یعنی ۱ و یک ششم دینار برابر است.

ستون های پنجم و ششم از پرداخت دو قسطی کرایه ها یاد کرده است. در برخی سیاهه ها دوره های پرداخت بیش تر مثلاً اقساط ۳، ۶ و ۷ مرحله ای نیز ذکر شده ولی منابع مستند دیگر، پرداخت خراج را در دو، سه یا هشت قسط نیز مجاز دانسته اند. بنابر یک پاپیروس یونانی دوره ی اسلامی، رعایا می بایست دو بار در سال خراج می پرداختند که می توانستند خراج هر دوره را در قسط های متناوب پرداخت کنند.

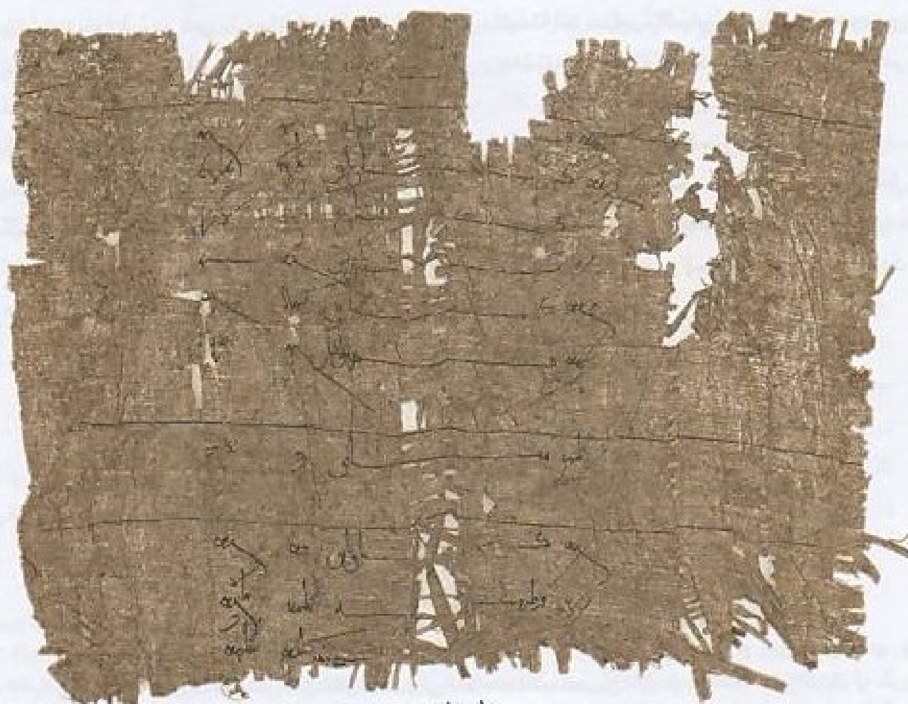
الف، عمودی و ارتفاع آن نسبت به سایر حروف بلندتر است. الف آخر، زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» اول نعلی شکل و «ن» آخر در آغاز هر مدخل به طور اریب و با نقطه نوشته می شود. مثل کلمه ی من در ابتدای هر مدخل. «ی» مفرد به راست مایل است. محل اتصال دو حرف کشیده است. گاهی دو کلمه مثل قمح باق در سطر ۶ (ح آخر) و قرط باروبیه در سطر ۹ متن پشت با یک هم بند به هم می چسبند[2].

1. al- Makhzumi, p. 2.

۲. یادداشت فاقد تغییرات نگارشی قابل ذکر است، ولی اطلاعات اقتصادی آن قابل توجه است. بدین ترتیب به طور تقریب می توان گفت که اجاره بهای هر فدان زمین، با یک سال دستمزد دربانی برابر بوده است.



۱۰. رو.



۱۰. پشت.

۱۱. یک سیاهه و یک نامه
قرن سوم هجری

۱۶×۱۵ سانتی متر. ۵ سطر رو و ۷ سطر پشت. سمت چپ متن رو و سمت راست متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 100

رو: این سیاهه مربوط به ابواب و جوالی دو ناحیه حکومتی است. یکی به نام اخمن و نام منطقه ی دیگر از بین رفته است.
حروف نامه، بلند و الف در کلمه ی دینار، الف محذوفه است. (سطر سوم)
پشت: در سطر نخست نامه به فسطاط اشاره شده است. نگارنده ی نامه، همه جا الف را کشیده نوشته و انتهای آن را قدری پایین تر از خط کرسی برده، «س» و «ش» را بی دندانه نوشته و گاه حروف را نقطه گذاری کرده و دو نقطه کنار هم قرار گرفته اند[۱].

۱. در قسمت پشت این یادداشت نظم نگارش بیش تری دیده می شود، ردیف خطوط بیش تر رعایت شده و استقلال حروف کامل تر است، که در مجموع نوعی ابراز سلیقه ارزیابی می شود و کاتب آن را جدای از نویسنده ی روی متن معرفی می کند.

۱۱. رو.

۱۱. پشت.

۱۲. دو سیاهه
قرن سوم هجری

۵ /۷×۵ /۲۲ سانتی‌متر، ۲۴ سطر رو و ۱۵ سطر پشت
شماره PPS. 98

رو: متن نخست حاوی اسامی عربی و به دنبال آن، ارقام یونانی است. گاه الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد.
پشت: چهار سطر نخست این بخش، که ادامه ی مطلب متن روی برگه است نیز حاوی اسامی اشخاص و مبالغی با ارقام یونانی است. گاه الف آخر، زائده ی زیر خط کرسی ندارد.
نگارنده برای نگارش سیاهه ی دوم، پاپیروس را در محور افقی، برگردانده و نوشته ها بر سطور متن نخست، عمود نیست. این سیاهه یازده سطر دارد و مبالغی با حروف نوشته شده است. حروف متن، درشت‌تر نوشته شده و الف آخر، زائده ی زیر خط کرسی ندارد. در سطر ششم عبارت بسم الله دیده می‌شود و به نظر می رسد سطور هفت تا یازده سیاه مشق باشد[1].

۱. به طور قطع، به جز چند سطر پایین پشت، نگارنده ی رو و پشت این یادداشت دو شخص مختلف‌اند، اما نکته ی مهم این است که در قسمت بالای پشت، برخی حروف مانند ت، ن، ف و خ دارای نقطه‌اند، مطلبی که از نظر زمان میان نگارش دو متن فاصله می‌اندازد، ولی در مبنا هنوز تغییر ساختاری در نحوه ی نگارش دیده نمی‌شود.

۱۲. پشت.

۱۲. رو.

۱۳. دو سیاهه
قرن سوم هجری

۱۷×۵ / ۲۲ سانتی متر. ۱۶ سطر رو و ۱۲ سطر پشت. بخشی از متن رو و پایین راست و چپ متن سمت پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 141

رو: متن نخست، دو مدخل اصلی دارد که با خطی افقی از هم مجزا شده است. در هر بخش، میزان باقی مانده بدهی نعمان بن عویف و محصولاتی از قبیل قرط و شعیر ذکر شده، مقادیر بر حسب اردب[1] و مبالغ بر حسب دینار و درهم و اعداد با حروف عربی ذکر شده است.
«د» شبیه «ر» است «س» و «ش» دندانه دارد.
پشت: در سیاهه ی دوم، مقادیر بر حسب اردب و ارقام به حروف نوشته شده.
حرکت قلم در حرف «د» تقریباً عمودی و صاف است[2].

۱. اردب، جمع ارداب؛ پیمانه ای است معادل ۲۴ صاع (حدود ۲۸۸ کیلوگرم). (مترجم)
۲. بار دیگر خامی کامل بر نحوه ی نگارش این یادداشت حاکم است. حتی نحوه ی نگارش یکسان در نون و دال، یا تعلق نمونه به قرن سوم را بعید می کند و یا باید نتیجه گرفت که الگوی نگارش در این لت ها، تنها از میزان توانایی و آشنایی و نیز حسن سلیقه کاتب و یا برعکس آن حکایت و از طریق بررسی های فنی و دورانی نمی توان این دست نوشته را دسته بندی کرد.

۱۲. رو.

۱۲. پشت.

۱۴. دو سیاهه
قرن سوم هجری

۱۷×۱۰ سانتی‌متر، ۹ سطر رو و ۴ سطر پشت. قسمت بالا و پایین متن رو از بین رفته است.
شماره PPS. 114

رو: سیاهه ی نخست، فهرست البسه ی مختلف از جمله جبّه و کساء است. قیمت اقلام ذکر شده، مشتری کل مبلغ را پرداخته و اجناس تحویل داده شده است.
«د» کوتاه و صاف، «س» دندانه دار و الف در کلمه ی دینار، الف محذوفه است. الف مقصوره در کلمه اوفی، به جای «ی» با شکل الف کامل نوشته شده است.
پشت: متن سیاهه ی دوم با رسم الخط سیاهه ی اول و اسامی و ارقام آن با حروف نوشته شده، چهار سطر متن به صورت جفتی نوشته شده و دور هر جفت خط کشیده شده است[۱].

۱. پذیرش همزمانی نگارش پشت و روی این یادداشت منطقی نیست، ولی در هر دو متن حرف ن و ی دارای نقطه است، که تعلق آن به قرن سوم را بعید می کند. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. ی آخر دم برگشته دارد. دسته ی ط به راست مایل است. ن و ی وسط نقطه دارد. حلقه ی حروف بسته است.

۱۴. رو.

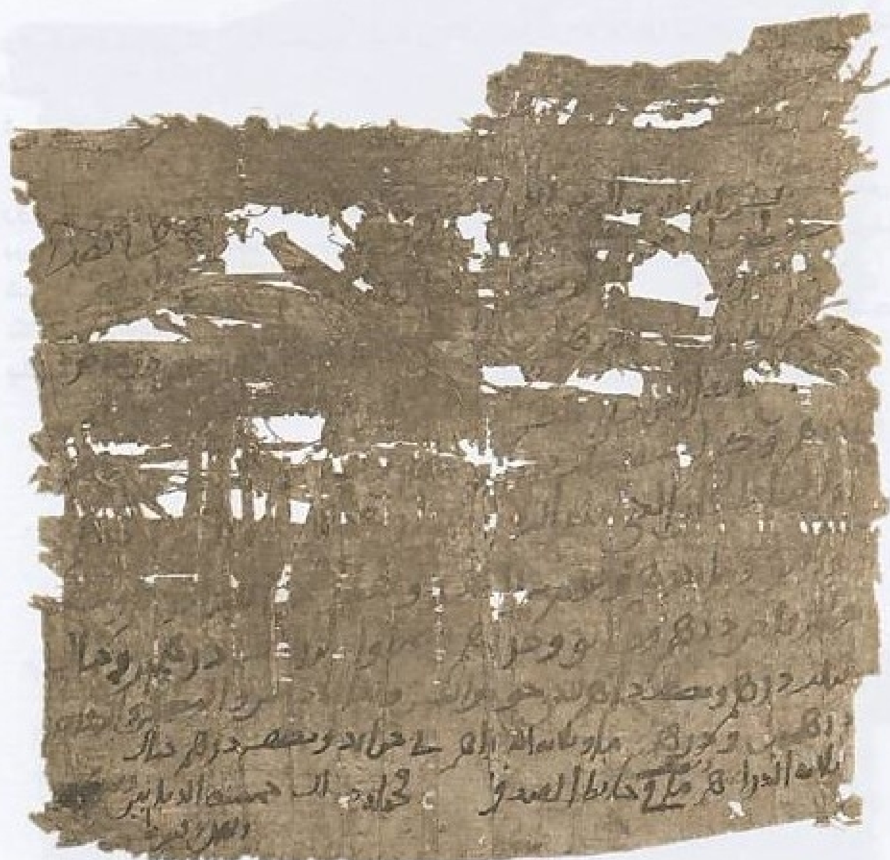
۱۴. پشت.

۱۵. سیاهه
قرن سوم هجری

۲۵×۲۳/۵ سانتی متر. ۱۳ سطر رو. نیمه ی بالای متن در اثر فرسودگی پاپیروس از بین رفته است.
شماره PPS. 225

رو: سیاهه، فهرست مبالغ ساخت، اجرت و مصالح است[۱]. در سطور نهم و دهم کلمه ی رقاص و در سطر دهم کلمه ی «مطمر» آمده است. مبالغ بر حسب درهم و جمع کل به دینار و قیراط نوشته شده است.
نگارش متن با دقت فراوان انجام شده، حلقه های حروف، باز و «د» از «ر» قابل تشخیص است[۲].
پشت: خالی

۱. Cf. Grohman (1969)، دستمزد بناها در کتاب گرومن (۱۹۶۹) منتشر شده است.
۲. گذشته از تفکیک حروف مانند د و راء در این یادداشت، وجود نقطه ی قاف در کلمه «الصدق» و نقطه ی ن و ی در کلمه «الدنانیر» در سطر ماقبل آخر، فراهم شدن و نگارش آن را به پس از قرن سوم هجری ممکن می کند. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. متن از دنبال بسم الله آغاز شده است.



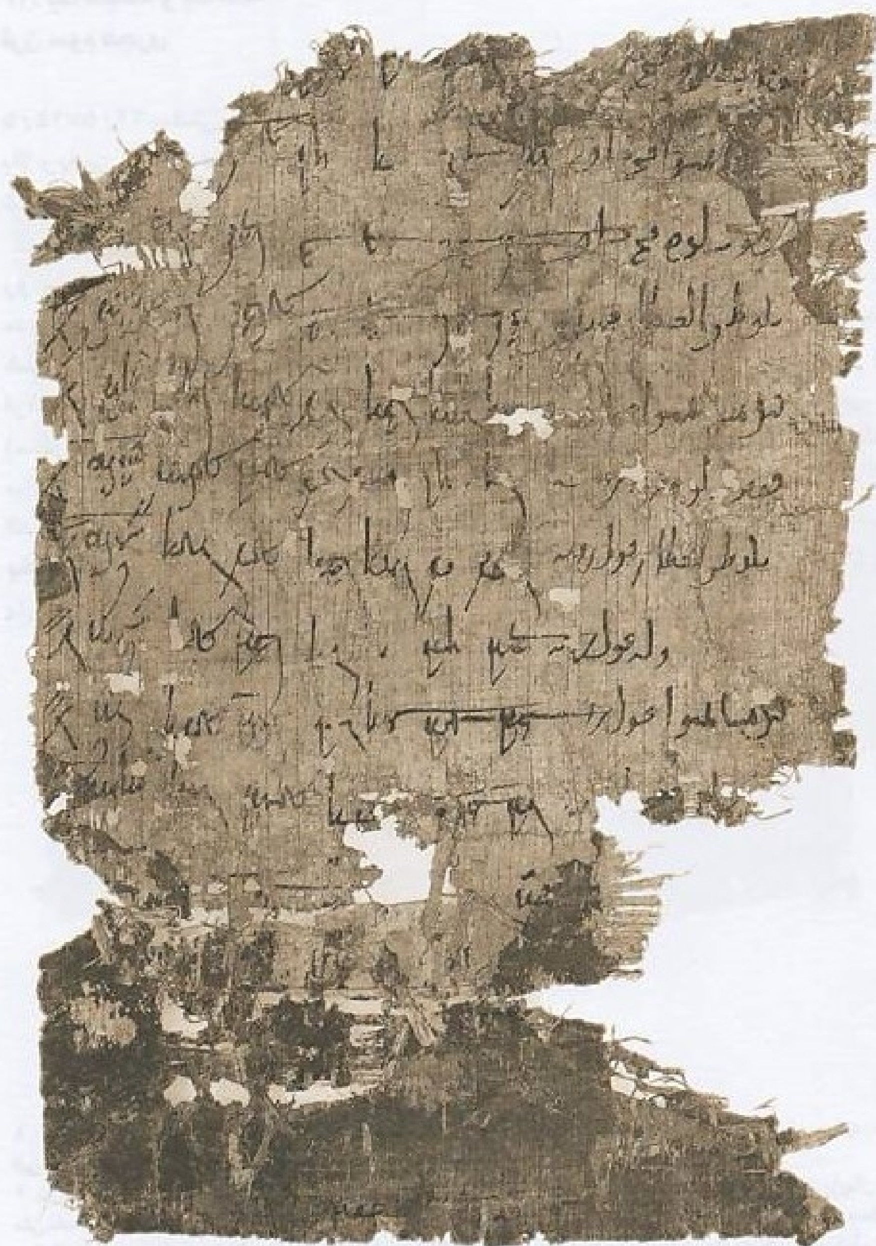
۱۵. رو.

۱۶. یک سیاهه و یک نامه
قرن سوم هجری

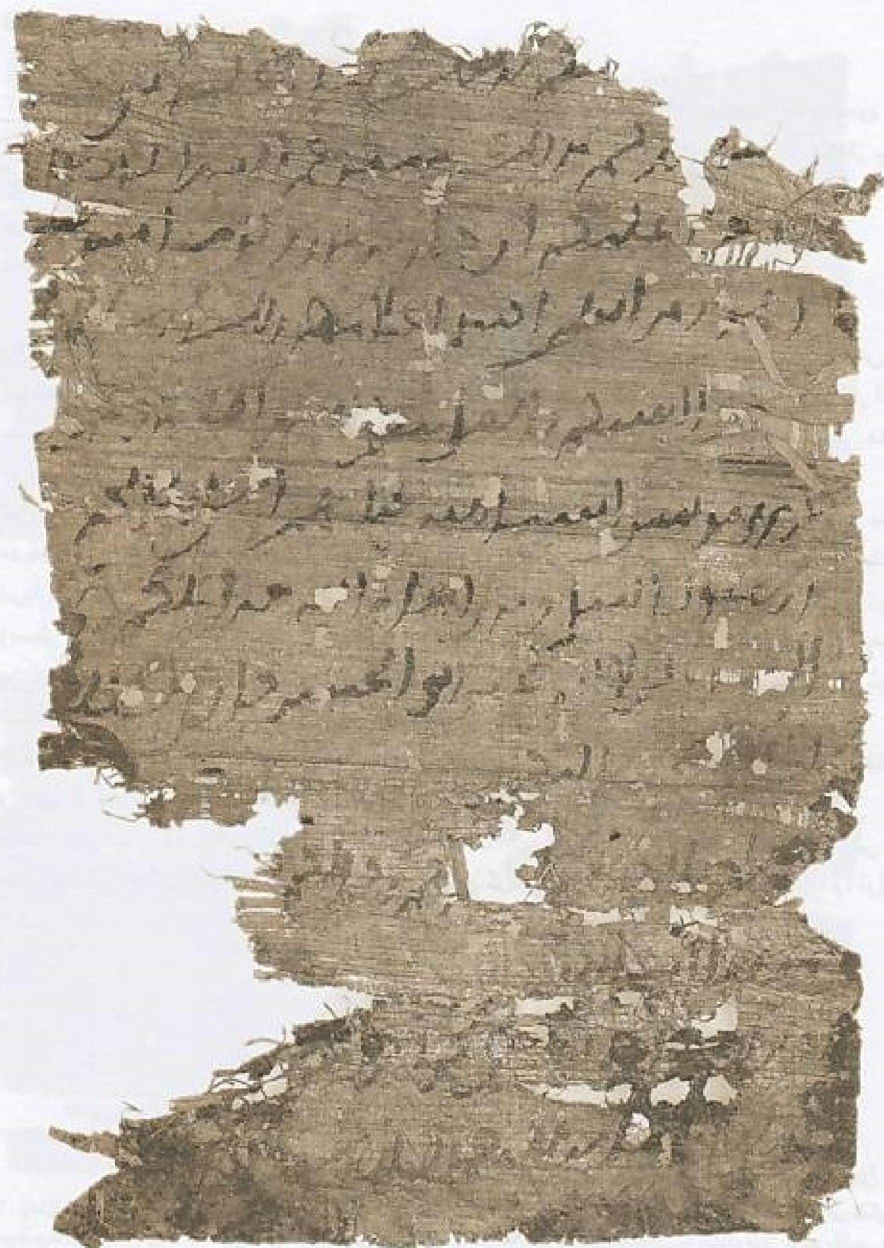
۵/ ۱۵×۵/ ۲۲ سانتی متر، ۱۴ سطر رو و ۱۳ سطر پشت. بالا و پایین سمت راست متن رو و بالا و پایین چپ متن پشت مخدوش و کثیف است.
شماره PPS. 127

رو: سیاهه در هفت ردیف تنظیم شده و در انتهای چپ هر مدخل، علامت ضربدر آمده است. هر مدخل در راستای افق و با نام مستأجر هر قطعه زمین زراعی آغاز می شود. اسامی مستأجران شامل یعقوب لوع (سطر ۱ ، ۳ و ۶) کیل میناهیو (۲ ، ۵ و ۹) بلوطس العطّار (۴ و ۷) است. پس از اسامی مستأجران نام اقلام زراعی آن ها مثل قمح (۱ ، ۲ و ۳) فول[۱] (۷ و ۹) و نوع زمین، باق (سطر ۲) و باروبیه (سطر ۷) ذکر شده. آن چه با ارقام یونانی نوشته شده، احتمالاً میزان مالیات مزارع است که پرداخت شده اند.
الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. کاف اول، نعلی شکل و مایل به چپ و بدون سرکش است.
پشت: نگارنده ی نامه از ضمیر دوم شخص مخاطب سود برده، الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد و «د» و «ذ» تقریباً عمودی و صاف است[۲].

۱. گیاهی است از تیره ی زیتونیان. جزو خانواده ی یاسمین ها. گلی دارد شبیه به یاسمن و خیلی سفید. به آن الیاسمین الزنبقی نیز می گویند. (م).
۲. در این یادداشت نیز زمان و نوع نگارش و قلم به کار رفته برای پشت و روی سند یکسان نیست. در اریژینال کتاب متن نامه نیامده است. نکته ی واضح در این یادداشت نیز، همانند اغلب مواد دیگر، یهودی بودن نام طرفین معاملات و خطاب هاست و اگر این مطلب را با استفاده از خط لاتین که در مورد اطلاعات اصلی سند به کار رفته، توأم کنیم، جای تأمل بسیار دارد. رسم الخط سیاهه شبیه همان اسنادی است که مترجم تصور می کند از یک مرکز تجاری واحد صادر شده است. اتصال ح به حرف ماقبل خود در آن تحریری است و هیچ نشانی از پختگی و تسلط در آن دیده نمی شود.



۱۶. رو.



۱۶. پشت.

۱۷. دو سیاهه
قرن سوم هجری

۲۲×۱۴ سانتی‌متر، ۱۰ سطر رو و ۶ سطر پشت که به صورت سکه‌ای، پشت برگه و عمود بر متن رو است. یک سطر در حاشیه‌ی راست نوشته شده و قسمت بالا، پایین و وسط برگه از بین رفته است.

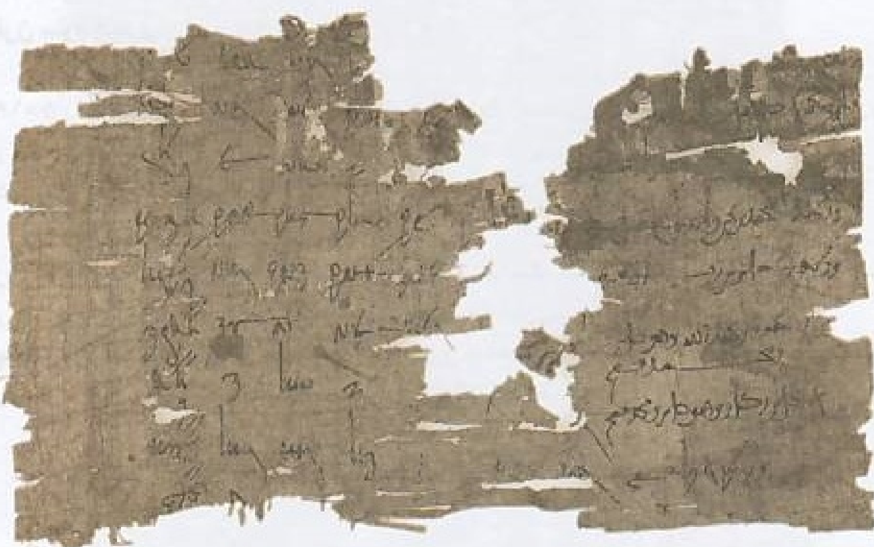
شماره PPS. 128

Khan 1992, no 4

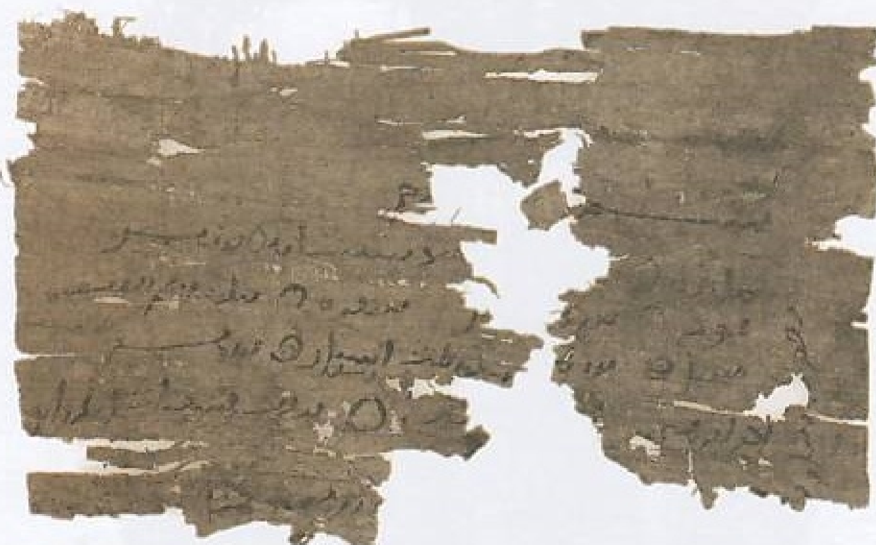
رو: سیاهه‌ی نخست شرح ریز حساب مالیات بر اراضی است که زارع تنظیم کرده است. پیش از هر مدخل علامت ضربدری آمده. نام رعیت و ارباب‌اش، نوع محصول و شش رقم یونانی در این سیاهه ذکر شده که اکنون تقریباً از بین رفته است. گمان می‌رود ارقام یونانی مربوط به زمین‌های زراعی است که مقیاس اندازه‌گیری آن‌ها فدان بوده است.
تقریباً هفت مدخل به طور نسبتاً کامل و از سطور اول و دهم فقط اعداد به جا مانده است. پنج مدخل (سطور ۲، ۴، ۵، ۶، ۷ و ۹) با ذکر زمین‌های آیش شده (بور) آغاز و با شرح جزییاتی درباره‌ی کامل بن زیاد (سطر ۲) محمد بن یحیی و احمد بن اسماعیل (سطر ۴)، جابر بن زیاد (سطر ۵) عمربن عبدالله (سطر ۶) و علی بن زکار (سطر ۸) ادامه یافته است. کامل بن زیاد، عمر بن عبدالله و علی بن زکار مستأجران جابر و محمدند[1] و در سطور سوم و نهم سهم آن‌ها ثبت شده است (و له...) نوع محصول که انحصاراً گندم است پیش از ارقام آمده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «س» دندانه دار و ک اول نعلی شکل و «ی» آخر به طور افقی و پایین‌تر از حرف ماقبل خود به چپ کشیده شده است.
پشت: فهرست محصولات مختلف و قیمت آن‌هاست. در خلال متن، دایره‌های نسبتاً درشتی به عنوان نشانه به کار رفته، الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد و حلقه‌ی ابتدای حرف «م» اول، واضح است[2].

1. Grohmann 1938-43, nos 20, 25, Khan 1992, p. 79.

۲. زمان و نحوه‌ی نگارش در پشت و روی این یادداشت نیز دو گانه و غیرهمزمان است. نصب دایره‌ها برای تفکیک موضوعات هم می‌تواند حاصل صرفه‌جویی در پاپیروس و هم علامت گذاری تفکیک، به سبک قرآن بوده باشد. در هیچ روی سند، نقطه دیده نمی‌شود و حروف فاقد استقلال کامل است. این سیاهه نیز مربوط به همان مرکز تجاری واحدی است که تصور می‌کنیم برخی از اسناد صادر شده از سوی آن را در اختیار داریم. رسم‌الخط نامه‌ی پشت بسیار عقب مانده‌تر است.



۱۷. رو.



۱۷. پشت.

۱۸. سیاهه
قرن سوم هجری

۱۶×۵/ ۲۸ سانتی متر، ۱۵ سطر رو و ۱۶ سطر پشت. سمت راست متن و احتمالاً بالای متن رو و چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 116

رو: این سیاهه شامل مبالغ بدهی بر حسب دینار و قیراط است. هر مدخل با خطی افقی جدا شده و متن با دایره‌هایی علامت گذاری شده و نام اسحاق مکرر در متن دیده می‌شود.
پشت: این بخش ادامه‌ی متن رو است و مقادیر و مبالغ به حروف نوشته شده بخش‌های مختلف با خطوط افقی متمایز و متن با دایره‌هایی نشانه گذاری شده است[۱].

۱. تمام مشخصات در این یادداشت همزمانی و یکسانی کتابت در دو روی سند را اثبات و تکرار نام اسحاق در آن، سند را یهودی معرفی می‌کند. در چند مورد حرف ب، ت و ف نقطه‌دار است به نظر می‌رسد که در بالا و میانه‌ی پشت سند، به تاریخی از قرن سوم اشاره شده، که ناکامل است. در این جا نیز هنوز استقلال حروف کامل نیست. رسم‌الخط این سیاهه مشابه رسم‌الخط سیاهه دوم شماره‌ی ۱۷ است. به خصوص که آن علائم دایره‌ای شکل را در این سیاهه نیز می‌بینیم. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.

١٨. رو.

۱۸. پشت.

۱۹. دو سیاهه
قرن سوم هجری

۲۲×۲۲ سانتی‌متر، ۱۴ سطر رو و ۱۵ سطر پشت، قسمت چپ متن رو و راست متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 129

رو: سیاهه ی اول، فهرست زمین های زراعی بر حسب فدان و نوع محصول قمح و شعیر است. در برخی مدخل ها (سطر ۱ و ۷) تعداد افراد و مقادیر با حروف و ارقام یونانی ذکر شده است. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی ندارد.
پشت: در این بخش، مقدار محصولات زراعی از جمله فول، ترمس[۱] و قرط با ارقام یونانی و نام صاحب آن ها پس از حرف «الی» ذکر شده، یکی از مدخل ها با اصطلاح «الی الخزانه» (سطر ۱۵) آغاز شده و الف آخر زائده ی زیر خط کرسی ندارد[۲].

۱. باقلای مصری.
۲. در این یادداشت نیز نگارش پشت و روی سند همزمان و یکسان است و در تنظیم آن از نقطه بر هیچ حرفی سود برده نشده و حروف هنوز فاقد استقلال کامل است.

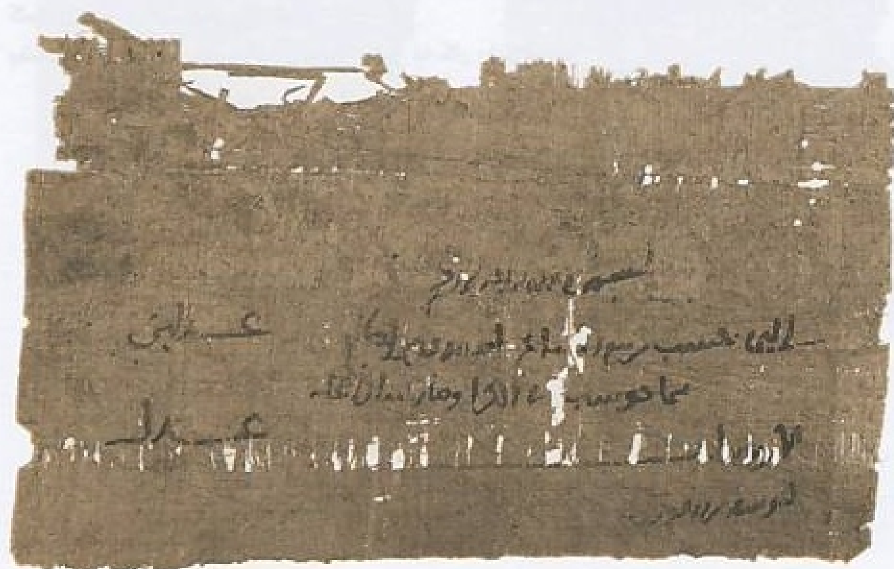
١٩. رو.

١٩. پشت.

۲۰. دفتر حساب یک بازرگان
قرن سوم هجری

۶/ ۲۴×۵/ ۱۵ سانتی متر. ۵ سطر رو
شماره PPS. 192
Khan 1992, no. 8

رو: متن با بسم‌الله آغاز و مقادیر بر حسب عدل ذکر شده است.
«آن چه از محل درآمد فروش محصول دو عدل به سعدون بن جامع تعلق می گیرد. علاوه بر مبلغ فوق، یک هشتم ـ یک عدل ـ به هر یک از شرکاء تعلق می گیرد. برای ابن شریک. برای یوسف بن زرغون».
انتهای «ی» آخر و «ی» مفرد به راست کشیده شده و الف آخر، زائده‌ی زیر خط کرسی ندارد.
پشت: خالی[1]



۲۰. رو.

۱. در این یادداشت کوتاه هم نام های یهودی خوانده می شود. در چند مورد بر حرف ب، ی و ن نقطه دیده می شود، ولی استقلال کامل حرف واو و میم و ن زمان استفاده از این سند را به قرن چهارم و پنجم محتمل تر می کند. قلم به کندی روی برگه حرکت کرده است. حلقه ی حروف بسته است. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. محل اتصال برخی حروف کشیده است.

۲۱. سیاهه‌ای که پشت آن برای سیاه مشق استفاده شده است.
قرن سوم هجری

۱۲×۲۷ سانتی متر. ۱۹ سطر رو و ۱۳ سطر پشت. بالا و راست متن رو از بین رفته است.
شماره PPS. 402

رو: در هر مدخل، نشان و علامت هر گروه و با عبارت علامهم ذکر شده است. در آخر سطر چهارم نشان «سلامة و برکاة»، سطر یازده با «رزق من الله»، و سطر هفتم کلمه التمر (خرما) بعد از یک دایره آمده است. دست کم دو جا پیش از علائم، کلمه‌ای که غلائل (جوشن‌ها) خوانده می‌شود آمده که گمان می‌رود نوعی نشان برای تزئین البسه بوده است.
مبالغ بر حسب دینار و قیراط و مقادیری که با مقیاس دینار ذکر شده با عبارت «مثاقیل جید» (وزن و عیار استاندارد) مشخص شده که این شیوه، خصیصه اسناد قرون وسطی در فسطاط است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» اول قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است. الف در کلمه‌ی دینار، الف محذوفه است.
پشت: این روی پاپیروس برای سیاه مشق به کار رفته است[1].

۱. در این یادداشت نیز غیرهمزمانی و نابرابری نوع نگارش در پشت و روی سند دیده می‌شود. عین و لام آخرهای کامل و نیز وفور کاربرد نقطه‌های غالباً ناشناس نشان می‌دهد که بین زمان نگارش دو روی یادداشت زمان زیادی حتی به طول چند قرن فاصله افتاده است. حلقه‌ی حروف در روی سند غالباً بسته است. س و ش دندانه دارد. دم ی آخر برگشته است. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. دایره نسبتاً درشتی در سطر هفتم متن رو دیده می‌شود که شاید تقلید خام هـ مفرد باشد که البته نمونه‌ی دیگری از آن در متن وجود ندارد.

۲۱. رو.

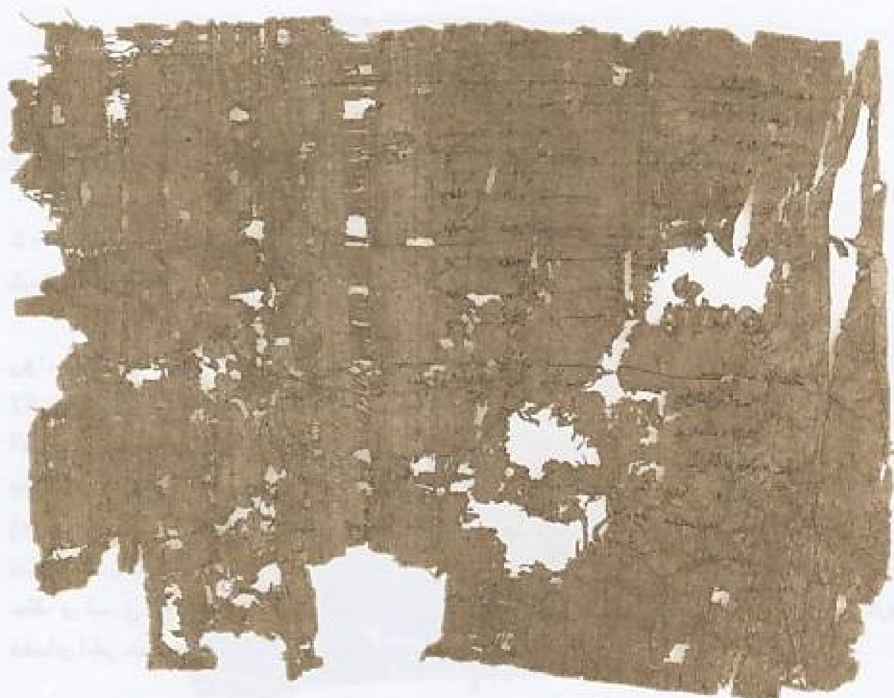
۲۱. پشت.

۲۲. دو سیاهه
قرن سوم هجری

۲۴×۲۶ سانتی‌متر. ۱۶ سطر رو و ۱۸ سطر پشت. قسمت‌هایی از متن از بین رفته است.
شماره PPS. 130

رو: سیاهه نخست، فهرست اسامی افراد و مالیات بر اراضی کشاورزی آن‌ها است. بیش‌تر محصول آن‌ها گندم بوده و با ارقام یونانی ثبت شده است.
مدخل‌ها با کلمه‌ی (مِن) با زائده‌ای شبیه صفر در انتهای آن نوشته شده و پس از آن عددی آمده است که کرایه هر فدان زمین را مشخص می‌کند.
الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.
پشت: متن پشت، ادامه‌ی متن رو است. مبلغ قابل پرداخت زارعان بر حسب محصول (قمح، قرط، پیاز) و با ارقام یونانی ذکر شده. مثلاً در سطر سوم، گاه باق معرفی شده و مانند متن رو، کرایه هر فدان زمین ثبت است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد[1].

۱. در این یادداشت خط و الگوی نگارش در هر دو روی سند یکسان است. نحوه‌ی نگارش تنظیم این سند نیز همانند نمونه‌هایی است که در آن‌ها از حروف لاتین و یونانی نیز استفاده شده و در مجموع تصور می‌کنیم مربوط به مرکز تجاری واحدی بوده باشد.



۲۲. رو.



۲۲. پشت.

۲۳. یک سیاهه و یک صورت حساب
قرن سوم هجری

۵/ ۱۱×۱۵ سانتی متر. ۸ سطر رو و ۶ سطر پشت. پایین و چپ متن رو از بین رفته است.
شماره PPS. 210

رو: سیاهه ارباب الاواسی و به حروف نوشته شده است. لغت عربی یوسیه (یواواسی) از ریشه ی لاتین اوسیا گرفته شده و امروزه مصریان کلمه ی ویسیه را برای زمین بزرگ به کار می برند.
الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد.
پشت: سند مربوط به پرداخت دو قسط (قسطین) به غلام زاده ای است که در ۱۷ یا ۱۸ ذی الحجه (دوازده شب مانده از ذی الحجه) تنظیم شده است. اما از این تاریخ گذاری معلوم نمی شود که آن سال کبیسه بوده یا خیر[۱].
حلقه ی ف، ق، غ کاملاً مشخص است. محل اتصال دو حرف آخر کلمه ی قسطین برای پر کردن فضای آخر سطر، کشیده تر از حد متعارف است.

۱. در این یادداشت نیز نوع خط و قلم نگارش یکسان نیست و عجیب این که روی سند بدون بسم الله و پشت آن با بسم الله آغاز شده است. قلم نگارش ضخیم و حرکت آن روی برگه دشوار بوده است. نگارش با عجله و بی دقت انجام شده. اتصال ح و ج در کلمه ی ذی الحجه سطر پنجم صورت حساب، تحریری است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. در مقایسه ی نحوه ی نگارش در پشت این سند و آن چه در سند قبل دیده می شد، تفاوت دورانی کلانی را آشکار می کند.

۲۳. رو.

۲۳. پشت.

۲۴. سیاهه
قرن چهارم هجری

۱۶×۲۶ سانتی‌متر، ۱۵ سطر رو و ۱۸ سطر پشت. بالا و بخش‌هایی از میان برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 119

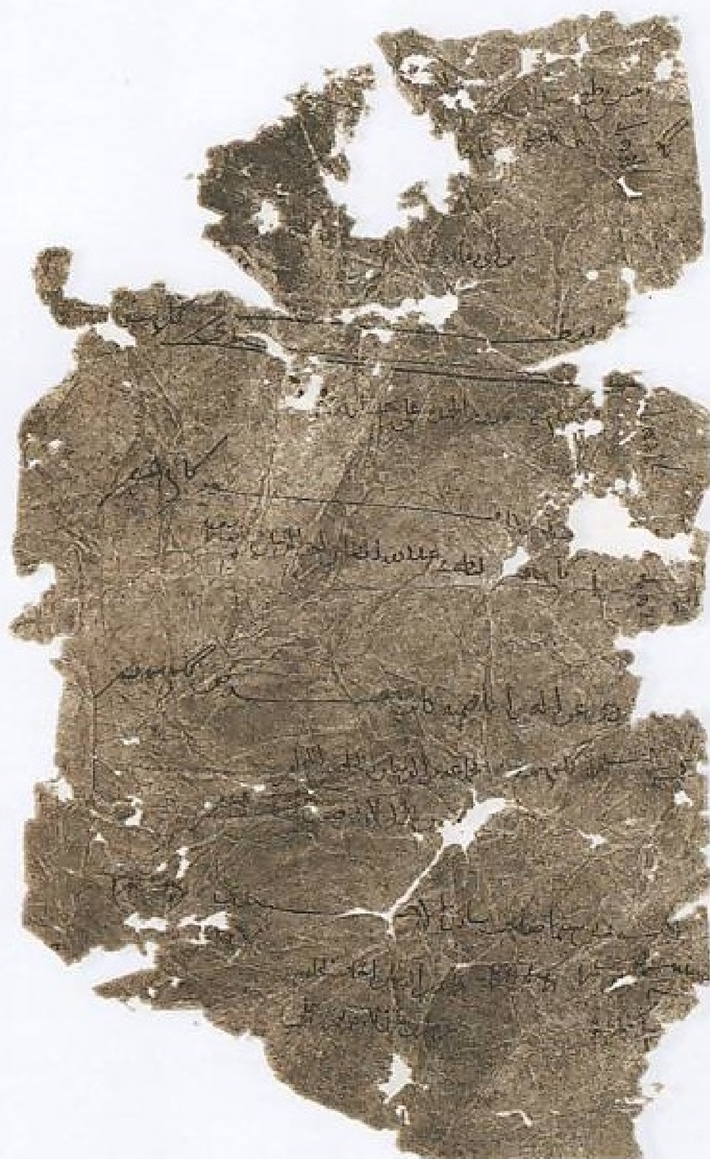
رو: مبالغ دستمزد در این بخش با ارقام یونانی و با اشاره به سران اخشیدی آمده و دوبار کلمه اخشیدی در سطرهای ۶ و ۱۳ نوشته شده. در مدخل‌ها اصطلاح «الفرسان الخاصه» (سطر ۱۱) و از دو نفر به نام‌های احمد بن سیما ملازم شاذی یا شاوور الاخشیدی (سطر ۱۳) و دیگری کافور (سطر ۸) نام برده شده است. کافور احتمالاً همان کافور اخشیدی است که در سال‌های ۳۵۵-۷ هجری بر مصر حکومت می‌کرد.

الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی ندارد. «س» و «ش» دندانه‌دار و حلقه‌ی «ف» و «ق» بسته است. برخی حروف در محل اتصال، کشیده‌تر نوشته شده است.

پشت: رسم‌الخط این قسمت، مشابه رسم‌الخط متن روی برگه است. مبالغ با ارقام یونانی ذکر شده و در سطر ۱۲ به الحاجب (پرده‌دار) اشاره شده است[1].

۱. این سند نه بر پاپیروس که بر پوست نوشته شده است. در این یادداشت تقریباً استقلال تمام حروف رعایت شده، ع، و نون و ح و دال کامل دارد و حتی انتهای حرف واو را با برگردان زینتی نگاشته‌اند، که زمان تحریر این پوست نوشته را بسیار به ما نزدیک می‌کند، با این همه همین متن از نظر فرم حروف بالغ شده، هنوز فاقد نقطه است. شباهت رسم‌الخط و نحوه‌ی تنظیم سند این احتمال را تقویت می‌کند که این سیاهه و نیز سایر سیاهه‌ها و اسنادی که در آن‌ها از ارقام یونانی استفاده شده متعلق به یک مرکز تجاری واحد باشند. البته علت استفاده از پوست برای ثبت این سیاهه در حالی که سایر اسناد روی پاپیروس نوشته شده‌اند و نیز سبب گنجانیده شدن این سند در میان اسناد پاپیروس معلوم نیست.

به طور کلی با نمونه‌های موجود در این پاپیروس‌ها، که به نوعی اطلاعات سیاسی و تاریخی ارائه می‌کند، باید با احتیاط برخورد کرد. چنان که کافور اخشیدی در متن بالا و کلمات دیگری را باید با دیده‌ی تردید نگریست.



۲۳. رو.



۲۴. پشت.

فصل ۳

نامه‌ها

بخش عمده ی اسناد مجموعه ی ناصر خلیلی را نامه ها تشکیل داده اند. بیش تر نامه ها و عریضه های شخصی و تجاری این مجموعه، مربوط به قرن سوم هجری و معدودی متعلق به اواخر قرن اول و دوم هجری است. در تعداد کمی از نامه ها سال نگارش ثبت شده، در نتیجه، تاریخ گذاری و دسته بندی نامه ها می بایست بر اساس رسم الخط، ساختار و فرم رسمی و قواعد نگارش تنظیم شود. پیش تر، سیر تطور رسم الخط پاپیروس های عربی را بررسی کردیم و اینک به تطور مکاتبات و شیوه ی نامه نگاری می پردازیم.

تمام نامه ها با «بسم الله الرحمن الرحیم» یا صورت مخفف «بسم الله» آغاز می شوند. در نامه های مربوط به دو قرن نخست پس از هجرت، پس از عبارت بسم الله، عنوان می آید و ضمن آن حرف اضافه ی «لـ» (برای) و نام گیرنده و سپس حرف اضافه ی «مِن» (از طرف) و نام فرستنده و پس از آن ها، عبارت سلام علیک نوشته می شود. در غالب موارد، برای مثال نمونه ۲۶، رو؛ ۳۰، رو؛ ۳۴ و ۳۵ ابتدا نام گیرنده می آید ولی اگر شأن فرستنده ی نامه برتر از گیرنده باشد، ابتدا نام فرستنده ذکر می شود: ۲۶، پشت؛ ۲۸، رو؛ ۳۰، پشت. عنوان نامه را پشت آن می نوشتند تا اگر نامه تا زده یا پیچیده شود موضوع و مشخصات آن معلوم باشد.

رسم عنوان نویسی در نامه، از شیوه های قدیم نگارش مردم خاور نزدیک است و بی شک این قاعده ی عربی ادامه ی همان رسم است. احتمالاً نخستین بار، بیزانسی های یونان این شیوه را به کار برده اند زیرا اوایل دوران استیلای اعراب در مصر، زبان یونانی متداول بوده و در آن زمان پس از متون یونانی، ترجمه ی عربی آن، روی همان پاپیروس ذکر

می شده است. نامه های منسوب به محمد (ص) و نامه هایی که به وی ارسال می شد نیز به همین منوال بوده است. در منابع اولیه، نامه های پیامبر برای جامعه ی مسلمان، الگوی قواعد نگارش محسوب می شده است[۱].

خصیصه ی بارز دیگر نامه های دو قرن نخست هجری، از جمله نامه ی ۲۵؛ ۲۶، رو؛ ۲۷، رو؛ ۲۸؛ ۳۰، رو و پشت؛ ۵-۳۳؛ آن است که با جمله ی «فانی احمد الیک الله الذی لا اله الا هو» آغاز می شود. البته در موارد معدودی کلمه ی الیک حذف شده است. این دعا پس از عنوان نامه و پیش از عبارت اما بعد ـ که مشخص می کند باقی متن، محتوای اصلی نامه است ـ می آید. این خصیصه منحصر به مصر نبوده زیرا در نامه‌ای مربوط به حدود سال ۱۰۰ هجری که در آسیای مرکزی کشف شده نیز دیده می شود[۲].

در برخی نامه های مربوط به این دوره، برای مثال نمونه ۲۶، پشت؛ نگارنده از نوشتن دعا صرف نظر کرده است[۳]. در این نامه، شخصی به نام ام محمد، برای اثبات تفوق مرتبه ی خود نسبت به مخاطب نامه، نام خود را پیش از نام وی ذکر کرده (از ام محمد به ...، سلام بر تو) و سپس بدون ذکر دعا، به موضوع مورد معامله ی خود پرداخته است.

آخرین نامه ی قابل تاریخ گذاری که با بسم الله، عنوان و دعای «فانی احمد الیک» آغاز شده را رئیس خزانه ی محلی مصر در زمان حکومت عبدالله بن مصیب (۷-۱۷۶ هجری) صادر کرده است[۴]. اوایل قرن سوم هجری، عناوین را بالای بسم الله می نوشتند و یا از کنار نامه حذف و پشت پاپیروس ذکر می کردند. هرگاه عنوان نامه بالای بسم الله نوشته شود (نمونه ۶۸، پشت) بالای برگه تا می خورد تا وقتی نامه تا و یا پیچیده می شد، عنوان، خارج از نامه و قابل رؤیت شود. در عریضه های قرن سوم هجری تا دوران فاطمیان و پس از آن، رسم بر این بود که نام درخواست کننده را بالای بسم الله بنویسند (۴۷، پشت؛ ۴۲ و ۴۴).

در نامه ها و عریضه های معدود قرن سوم هجری، میان مقامات رسمی مملکت، پس از بسم الله، نام فرستنده و گیرنده ی نامه ذکر شده است. برخی از این نامه ها، به منزله ی نامه های غیرحقوقی و برخی به منزله ی عریضه است. این نامه ها شامل انواع قباله، اسناد مربوط به مالیات بر اراضی دولتی و سایر مایملکات است. نامه ها با عباراتی مربوط به محتوای نامه از جمله «هذا کتاب[۵] من فلان بن فلان لفلان بن فلان» آغاز می شده است. گفته می شود محمد (ص) معمولاً نامه های خود را با این عبارت آغاز می کرده است. «هذا

1. Jahn 1937.
2. Krachkovskaya&Krachkovsky 1934.
۳. درباره‌ی استفاده‌ی مجدد از پاپیروس‌ها پیش‌تر سخن گفته شد.
4. Karabacek 1894, no 624.
۵. توجه به کاربرد لغت کتاب در این عبارات خالی از فایده نیست. (مترجم).

کتاب من محمد رسول‌الله...»[1]. اواخر دوران فاطمیان نامه‌های سطح بالای اداری و حکومتی را طبق قواعد انشایی می نگاشتند. در نامه‌های رسمی و فرمان نامه‌های خلفای فاطمی، نام مخاطب بلافاصله بعد از بسم‌الله نوشته می شد. برخی از این اسناد موجود است[2] و بسیاری در منابع ادبی بازسازی شده است. در برخی نامه‌ها، دعای کهن «امیرالمؤمنین یحمد الیک الله الذی لا اله الا هو» ذکر شده است[3].

در نامه‌های قرون اولیه به دنبال دعای مرسوم و عبارت «اما بعد»، جمله ی دعایی دیگر با فعل کامل مثل «اصلحک الله، عافاک‌الله، حفظک الله» و گاهی ادعیه نسبتاً مفصل‌تری نوشته می شد. برای مثال، در نامه ی شماره ۳۴ دعای «اصلحک و حفظک و اتمّ علیک فی الامور کلها نعمته» آمده است. نامه‌های قرن سوم هجری و پس از آن با چنین ادعیه‌ای آغاز می‌شدند. آغاز نامه متداول دیگر، دعای «اطال الله بقاک و ادام عزک و کرامتک و تاییدک و اتم نعمته علیک و زاد فی احسانه علیک و عندک» بود که گاه برخی اجزاء این دعا حذف و گاه عبارت «فی الدنیا و الاخرة» (نامه ۶۵، ۹۳) به آن اضافه می شد. در برخی نامه‌های این مجموعه مثلاً نامه ۱۷۷، رو؛ جمله ی «مدّ الله لک فی الامور»؛ در ۸۶ «انعم الله صباحک؛ صباحک الله بعافیته و مسّاک بکرامته (نامه ۲۱، رو؛ ۲۲۰، پشت) ذکر می‌شود. در بسیاری از نامه‌ها پس از این دعاها، جملات دعایی دیگری برای بیان ارادت، سرسپردگی و پیش مرگی نسبت به مخاطب اضافه می‌شود: «و جعلنی من کل سوء و مکروه فداک» یا دعای مختصر «جعلت فداک».

گاهی ادعیه ی آغازین نامه‌ها در واقع دعا نیست بل صورت کلیشه‌ای است تا خبر از سلامت جسمی نویسنده و حتی محلی که نامه را نوشته بازگوید. این اصطلاحات به صورت «کتاب من... ان سلامة ...» یا «کتبتُ من ... ان سلامة» بیان می شد. در نامه ی شماره‌ی ۲۵۷، رو؛ دعا در قالب عبارت «اعلم ان...» ذکر شده است.

گاه فرستنده یا کاتب نامه از طرف خود و گاه از طرف اطرافیان به گیرنده سلام و درود می‌فرستاد. این ابلاغ سلام‌ها معمولاً با عبارات «السلام علیک» آغاز می شد و یا عباراتی شامل «خصّ نفسک» مانند «خصّ نفسک بسلام»[4] و یا «خصّ نفسک منّی بِاَفضل السلام»[5] ابلاغ می شد. اگر شخصی جز نویسنده یا به شخصی جز گیرنده نامه سلام می رساندند، قصدشان با عباراتی چون «فلان یقراء فلان السلام» یا «فلان یقراء علی فلان السلام» و یا

1. Jahn 1937.
2. Khan 1993, no 115.
3. Documents in Magued 1954.
4. Karabacek 1894, no 768.
5. Grohmann 1934-74, no 309.

«علی فلان السلام» بیان می‌شد. گاهی دو عبارت نخست با صفت «کثیراً» تشدید می‌شد. پس از قرن سوم هجری در ادعیه‌ی آغاز نامه‌ها، افعال دعایی کامل به کار می‌رفت و در پایان نامه تکرار می‌شد. در پایان برخی نامه‌ها تصلیه (صلوات بر پیامبر) و حسب‌الله (حسبنا‌الله و نعم الوکیل) می‌نوشتند. نامه با فعل مجهول کُتِبَ (نوشته شد) (نامه ۳۲؛ ۲۲۷، رو) و به ندرت با فعل معلوم کتبتُ (نوشتم) (۳۷، رو) تمام می‌شد.

متن نامه‌ها کاملاً آزاد و متنوع بود. اما گاه برخی عبارت‌ها تکراری و درخواست نویسنده بود که دو نمونه‌ی آن در این مجموعه آمده است. نامه‌های شماره‌ی ۷۱؛ ۱۱۲، رو؛ ۱۴۳، رو؛ ۱۸۶، رو؛ در پاسخ به نامه‌های دریافت شده نوشته شده است. «فاکتب الیّ بخبرک و حالک فأنّی اسرُّ بذلک» گاهی بعد از کلمه‌ی حالک عباراتی چون «و جمیع حوایجک» یا «امرک و نهیک» می‌آید. وجه دیگر، نوعی درخواست و در واقع عبارت شرط و نتیجه‌ی شرط است که با عبارت «ان رأیت ان تفعل کذا و کذا فعلت» یا «فلتفعل» بیان می‌شود. این نحوه‌ی نگارش در مکاتبه با امرا و سران حکومتی و البته با افعال سوم شخص به کار می‌رفته است: «ان رای الامر ان ... فلیفعل».

اغلب فرمول‌های نامه نگاری سبک دوم، تأیید و اثبات شده است. گاه قیدی، فعل عبارت جواب شرط را توصیف می‌کند: فعلت موفقاً؛ فعلت متفضلاً؛ فعلت مثاباً. دربرخی موارد، فعل در عبارت جواب شرط حذف می‌شود: فان رئا الامیر [ان ینظر] فی امری فأنه فی ذلک ماجور مثاباً[1]. گاه عبارت جواب شرط کاملاً حذف می‌شود: «و ان رأیت ان تأمر عیسی یصبر...»[2] گاه فعل عبارت شرطی، با فعل جواب شرط متفاوت است. برای مثال در نامه‌ی شماره‌ی ۱۵۳، رو؛ چنین آمده است: «فأن هویت ... فعلت». ممکن است در جواب شرط، فعلی جزئی‌تر و مشخص‌تر از فعل فعلت بیاید، که دقیقاً به عمل مورد نظر اشاره دارد. نامه‌ی شماره‌ی ۷۰، رو؛ نمونه‌ی این مورد است. «فأن کان من رأیک ان تأتی الی ... فاقبلی الیه» حتی ممکن است در عبارت شرطی، درخواست مشخصی به صراحت ابراز شود: اسئلک ان تتفضل الی بما تهیه لک... فعلت متفضلاً. در این صورت، جواب شرط هیچ ارتباط نحوی با جملات ماقبل خود ندارد. در جملات وابسته، عبارت «رأیک فی...» به جای عبارت «ان رأیت ان» به کار می‌رود تا درخواستی را اعلام کند: فرأیک ... فی اعلام وصول ذلک... موفقاً ان شاء الله».[3] کلمه «رأیک» صورت مختصر شده‌ی عبارت امری «رأیک» بوده.[4] و رأیک فی برای پرسیدن و آگاهی از

1. Cambridge, University Library, Michaelides Papyri, no A 43.
2. Michaelides Papyri, no A 894.
۳. مقدمه و نامه‌ی ۴۹، راست.
4. Cf. al - Qalqashandi, VI, p, 302.

نظر مخاطب به کار می رفته است: فرأیک فی ذلک (نظرت را در مورد آن بگو. نامه ی ۶۱؛ ۲۵۱، پشت؛ ۲۱۸، رو).

ساختار عبارت شرط و جواب شرط «ان رئا ...» یا «ان رأیت ...» در دوره ی فاطمیان نیز در مواردی که عریضه به زیردستان وزیر نوشته می شد به کار می رفت. در عریضه به وزیر و خلیفه، عبارت «لمولانا الرأی الاعلی فی ذلک» می آمده که احتمالاً صورت ویراسته ای از انواع بیان درخواست های پیشین و مشتق از ریشه ی رأی است. در دوره ی ایوبیان، صورت رسمی و قانونی اسناد، تحت تأثیر اسناد نوین شرق جهان اسلام، خاستگاه سلسله ی ایوبیان، تغییر کرد[1]. در این دوره، پایان عریضه ها به عبارت ساده ی «والرأی الاعلی» تقلیل یافت و در دوره ی مملوکیان چنین عباراتی به کل حذف شد.

1. Khan 1990 b, pp 22-4.

۲۵. نامه
قرن اول یا دوم هجری

۱۲×۲۱ سانتی متر، ۱۵ سطر رو. سمت راست و نیمه ی پایین پاپیروس از بین رفته است.
شماره PPS. 64

رو: بخش باقی مانده ی نامه با دعای فأنّی احمد الیک الله الذی لا اله الا هو[1] آغاز شده است. متن به پرداخت مبلغی برای چیزی اشاره کرده که ریختگی سطر دوم مانع از تشخیص موضوع مورد معامله است. نویسنده ی نامه از مخاطبان اش می خواهد اخباری به او اعلام کنند و سپس با دعای «از خدا می خواهم...» خواسته ی خود را مطرح کرده تا به زنی که خسارتی دیده، عوض بپردازند.

دعای آغاز نامه، خصیصه ی نامه های دو قرن نخست هجری بوده[2]، اساس انتساب این نامه به دوران مذکور، مطابقت رسم الخط آن با شیوه های نگارش آن دوران است. یعنی گاهی «د» و «ذ» زائده‌ای در بالا و به سمت راست دارد. «ع» آخر در کلمه ی تدفع (یا یدفع و یا ندفع، سطر سوم) به جای حلقه، دو زائده ی زاویه دار دارد. دم «ی» آخر، برگشته و به راست کشیده است. گاهی نویسنده برای پر کردن فضای سطور، حروف را کشیده تر نوشته است.

پشت: شاید عنوان نامه بالای برگه نوشته شده بوده ولی اینک مفقود است[3].

۱. در تصویر آن چه از متن باقی مانده در سطر اول، به جز کلمه ی الله هیچ یک از کلمات با کلمات دعای ذکر شده مطابقت ندارند. (مترجم).

۲. چنین برداشتی به خصوص که در این نامه اثری از آن دعا نیست، کاملاً ذهنی حساب می شود.

۳. این نخستین نامه به خوبی بازگشت به نگارش های اولیه را نشان می دهد. حروف به استحکام و استقلال نرسیده اند و نگارش خام و ابتدایی است البته حرف د و ر قابل تفکیک اند. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. حرف ب و ی در سطر ششم دو نقطه زیر هم دارد. ع آخر تکامل نیافته و حلقه ی بالای آن هنوز شبیه علامت ۷ است. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است. گاه حلقه ی حروف باز و واضح است. د و ذ زاویه دارد. برای مترجم با هر تمهیدی روشن نشد که چرا نقطه در این متون چنین با امساک به کار رفته و اگر نصب نقطه بر حرف ی جایگاهی معین داشته، چرا در همه جا به کار نرفته است؟ درباره ی این نامه نظم نگارش و امتداد صحیح سطور و کلمات قابل تأمل است.

٢٥. رو.

۲۶. نامه و جواب نامه
قرن اول یا دوم هجری

۲۱×۱۰ سانتی‌متر. ۷ سطر رو، ۱۰ سطر پشت. راست و پایین متن رو و بالا، پایین و راست متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 284

رو: عنوانِ نامه بعد از بسم الله الرحمن الرحیم، اشاره به نام گیرنده و فرستنده دارد و پس از آن دعای فأنّی احمد الیک الله الذی لا اله الا هو آمده که دو خصیصه‌ی نامه‌های قرون اول و دوم هجری است. نویسنده‌ی نامه، پس از این دعای مرسوم، دعاهای مختلفی در حق مخاطب خود نوشته و چنان‌چه در سطر پنجم اشاره شده، صیادی اسحاق نام نزد او فرستاده است.
در رسم‌الخط این نامه، ویژگی‌های نگارشی مربوط به قرون اولیه دیده می‌شود. گاه بالای «د» و «ذ» به راست خم می‌شود. زائده‌ی «ع» اول به راست کشیده شده و ک اول، کاملاً تعمدی کشیده شده و دم «ی» آخر برگشته و حلقه‌های حروف، واضح است.
پشت: در اصل، این بخش فقط یک عنوان «به ام محمد... از عبدالله» است که ارتباطی با متن رو ندارد. سپس این بخش، برای نگارش نامه دومی و به صورت سکه‌ای استفاده شده و عنوان پیشین در میانه‌ی متن دوم و در جهت مخالف مانده است. عنوان نامه‌ی دوم «از ام محمد به [...] سلام بر تو» است و پس از آن اصطلاح «اما بعد» از همان سطر بسم الله شروع شده و خلاف رسم آن دوره، ابتدای نامه، دعا نیامده است (ر. ک توضیحات نامه‌ها در ابتدای فصل). در شیوه‌ی نگارش ام محمد یا کاتب وی انتهای الف مفرد، گردشی به راست؛ «د» زائده‌ای عمودی به بالا و «ع» وسط دو زائده‌ی زاویه‌دار دارد که به شکل ۷ درآمده است[۱].

۱. این یادداشت فاقد تاریخ است و به جز یک مورد، بر حرف ن، لنا در سطر پنجم رو، دیگر حروف نقطه ندارد. نگارش متن پشت و رو در نوع قلم و سبک متفاوت است. به نظر می‌رسد بر پشت و روی این پاپیروس دو نامه با منظور و محتوای متفاوت از سوی فرستندگان و گیرندگانی مختلف نگاشته‌اند. روشی که گویا در موارد عدم دسترسی به پاپیروس متداول بوده است. البته در این صورت از گیرنده نامه دوم عذرخواهی می‌شده که در این جا خبری از آن نیست.

۲۶. رو.

۲۶. پشت.

۲۷. دو تکه نامه که بعدها برای ثبت سیاهه به کار رفته است. قرن اول یا دوم هجری

۲۲×۸ سانتی‌متر، ۵ سطر رو (در سطر ششم بقایایی از بالای چند حرف دیده می‌شود)، ۴ سطر پشت
شماره PPS. 66

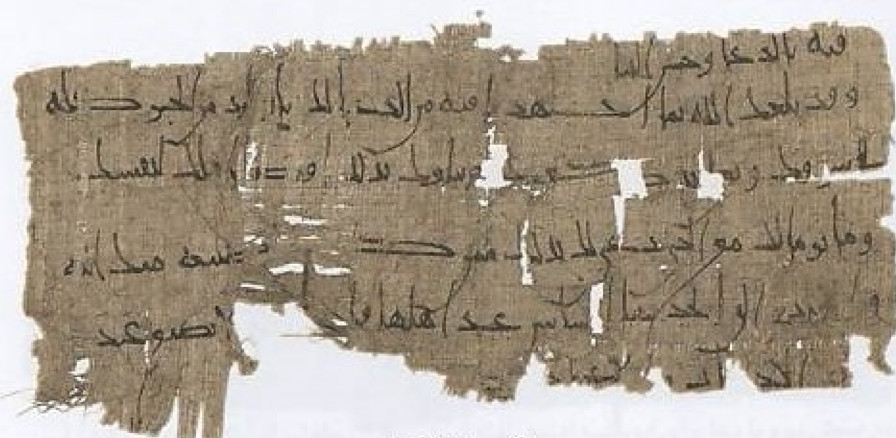
۲۲×۹/۵ سانتی‌متر، ۶ سطر رو و ۳ سطر پشت
شماره PPS. 67

رو: این دو نامه را ابن صفوان به ابی سلمه نوشته است. اسامی آن افراد بالای نامه ی اول (PPS. 66)، پس از بسم الله و پیش از دعای مرسوم فانّی احمد الیک الله الذی لا اله الا هو ذکر شده است. نامه در بخش دوم با دعا برای ابوسلمه ادامه یافته است. چون دعاهای این نامه با ادعیه قراردادی پایان نامه ها مطابق نیست فرض می گیریم در میان نامه ذکر شده باشند.
ساختار نامه طوری است که گویا پیش از سال ۲۰۰ هجری نوشته شده (ر. ک توضیحات نامه ها در ابتدای فصل) و رسم‌الخط آن با رسم‌الخط دو قرن نخست هجری شبیه است. انتهای الف مفرد به راست متمایل است و گاهی بالای «د» به راست کشیده شده. محور پایین «د» در کلمه ی «بعد» در سطر چهارم، ص در کلمه ی صفوان در سطر دوم بخش اول و ک اول در بخش دوم، در راستای افق کشیده شده، «ع» اول کشیده و «ی» آخر دم برگشته دارد و حلقه های حروف، توخالی و واضح است[۱].
پشت: عنوان نامه ی (PPS. 66) «به ابوسلمه»، و پس از آن بخشی از سیاهه ای آمده که احتمالاً به قرون اول و دوم هجری مربوط است. سه سطر باقی مانده از سیاهه، فهرستی از مبالغ کالاهای نامشخص و با ارقام یونانی است[۲].
پشت (PPS. 67): این قسمت هم آغاز یک سیاهه اما احتمالاً سیاهه ای مجزا است. زیرا ابتدای این بخش بسم الله آمده و دست خط نگارنده متفاوت است. سیاهه ی مربوط به قمح (گندم) و سلف (معامله) و به عبارتی مربوط به پیش خرید کالاست. پایین الف مفرد به راست متمایل است و «ی» آخر در کلمه ی «فی» (سطر دوم) در راستای افق به راست کشیده شده که مربوط به دو قرن نخست هجری است[۳].

۱. در متن اصلی توضیحی درباره ی روی سند pps. 67 نبود و خطاب نامه از ابن صفوان به ابی سلمه فقط در pps. 66 مشهود است.
۲. این یادداشت فاقد تاریخ است. حرف ب در سطر چهارم متن روی پاپیروس نقطه دارد و برای حرف ی نیز فقط یک نقطه به کار برده شده است. نویسنده متن پشت و رو یک نفر نبوده است. عنوان نامه ی اول عجولانه و ناخوانا نوشته شده است. در نامه ی pps. 67 الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. د و ذ زاویه دارند. ک سرکش ندارد. امتداد حروف منحنی مثل ن، ع و ی تا سطر پایین کشیده شده. حلقه ی حروف باز است.
۳. متن پشت و روی pps. 67 نیز فاقد تاریخ و نقطه است.

۲۷. رو (pps 66).

۲۷. پشت (pps 66).



۲۷ . رو (pps 67).



۲۷ . پشت (pps 67).

۱ . توضیحات درباره ی متن این پاپیروس ها غالباً ناقص و در مواردی به کلی غلط است . در دستگاه آقای خلیلی عرب زبانان صاحب فرهنگ و تخصص فراوان جمع شده اند، که در تدوین این مجموعه نیز شرکت داشته اند. اگر خواندن درست این متون از سوی صاحبان صلاحیت در روزگار ما نیز ممکن نیست، چه گونه باید پذیرفت که با این خط کتاب برای استفاده در سرزمین های مختلف اسلامی می نوشته اند؟!

۲۸. نامه
قرن اول یا دوم هجری

۱۲×۱۷ سانتی‌متر، ۱۶ سطر رو. چپ و راست برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 90

رو: این نامه را نعمان بن شعیب و شخصی دیگر به چند نفر از جمله دو زن به نام‌های ام نعیم بنت نعیم و ام عثمان و دو مرد به نام‌های حماد و یزید بن عثمان نوشته‌اند. در خلال نامه، شناسه‌های اول شخص و دوم شخص مفرد و جمع، متغیر است که شاید ناشی از سهل‌انگاری و یا تردید املایی کاتب نسبت به آن‌چه فرستنده یا فرستندگان به وی دیکته می‌کردند باشد.
اسامی فرستندگان و گیرندگان نامه، ابتدای متن، پس از بسم الله و پیش از دعای فانّی احمد الیک الله الذی لا اله الا هو آمده است. نویسندگان نامه در سطر هشتم از مخاطبان درخواست جواب نامه دارند. در سطر ۱۴ به شهر اسکندریه اشاره شده و دعای آغاز نامه و سبک نگارش شبیه، نامه‌های سال‌های اولیه است. گاهی زائده‌ی بالای «د» و «ذ» به راست کشیده شده، ک اول، وسط و گاهی آخر، در راستای افق کشیده و دم برگشته «ی» آخر، کشیده و حلقه‌ی حروف، واضح است.
پشت: بخشی از عنوان باقی مانده که با همان دست خط و رسم‌الخط نوشته شده است[1].

۱. در بخش باقی مانده این نامه، تاریخ دیده نمی‌شود. بعضی حروف نقطه دارند. نگارش با عجله و بی‌دقت انجام شده. قلم با تسلط و اطمینان کافی در دست کاتب نگردیده است. حلقه‌ی حروف بسته است. د و ر قابل تفکیک‌اند. حلقه‌ی م کاملاً واضح است. ک سرکش ندارد. روی نامه با «السلام علیکم و رحمة الله و برکاته» ختم شده است.

۲۸. رو.

۲۸. پشت.

۲۹. نامه‌ای که بعدها برای ثبت سیاهه به کار رفته است. قرن دوم یا سوم هجری

۱۷×۵/ ۹ سانتی‌متر، ۶ سطر رو و ۳ سطر پشت. سمت راست، چپ و پایین متن رو و چپ و راست متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 243

رو: متن باقی مانده، با عبارت [کتاب] علیک و انا فی عافیه و الحمدلله علی ذلک کثیراً آغاز شده و سپس به شرح مبالغی بر حسب دینار و قیراط پرداخته است. (قیراط با یک بیست و چهارم دینار با وزن استاندارد برابر است).
بالای حرف «ص» صاف و افقی است و زائده‌ای در زیر دارد. «ک» اول و وسط کشیده و نعلی شکل است. پایه‌ی «ع» اول، افقی به راست کشیده شده و برخی حروف نقطه دارند. نقطه‌های «ی» آخر، بالای آن قرار دارد و الف در کلمه‌ی دینار، الف محذوفه است.
پشت: در اصل، در این بخش فقط عنوان نامه‌ی متن رو نوشته شده بود (سطر دوم) اما مدتی بعد و احتمالاً در قرن سوم هجری، برای ثبت سیاهه به کار رفته. در این سیاهه، مقادیری با ارقام یونانی (سطر ۱ و ۳) ذکر شده است. قلم نگارش سیاهه به‌تر از قلم نگارش عنوان نامه است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. در سطر دوم، دم برگشته «ی» آخر در راستای افق کشیده شده است.

۱. این یادداشت فاقد تاریخ است. حرف ی، ت و ب نقطه دارد. هر چند اسباب نگارش نویسنده سیاهه پشت پاپیروس روان‌تر از قلم نویسنده نامه روی پاپیروس است با توجه به نظم و پختگی و استقلال نسبی و کامل حروف و نقطه‌هایی که نگارنده متن رو از آن سود برده مترجم تصور می‌کند که زمان نگارش این نامه چند قرنی از برآورد آن مؤخرتر است.

۲۹. رو.

۲۹. پشت.

۳۰. دو نامه
قرن دوم هجری

۲۰×۱۵ سانتی متر، ۱۳ سطر رو و ۶ سطر پشت. میان متن رو ریختگی دارد و پایین متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 63
Khan 1992, no. 15

رو: نامه ی اول با بسم الله آغاز شده (سطر اول) و پس از آن عنوان نامه: «به قاسم بن محمد از نعیم بن شجره، سلام بر تو» و دعای «فأنّی احمد الیک الله الذی لا اله الا هو» (سطور دوم و سوم) آمده است. طبق این ترتیب، احتمالاً نامه در حدود سال ۲۰۰ هجری نوشته شده (ر. ک. توضیحات نامه ها در ابتدای فصل)، باقی متن به دو بخش مجزا و کامل تقسیم می شود (سطر ۱۰-۴ و ۱۳) و سطر ۱۱ و ۱۲ ریختگی شدید دارد. متن نامه به این شرح است:

«اما بعد، آسوده باش که شکر خدا ما خوب و سلامت هستیم. از خدا برای تو و خودمان فضل و رحمت می طلبیم و امیدواریم خداوند رحمت اش را بر تو افزون کند و در پناه او موفق و محفوظ باشی. ما خوب و راضی هستیم. از خدا می خواهیم ما را در پناه تو حفظ کند و از شر بدکاران مصون بدارد زیرا تا زمانی که خدا تو را برای ما حفظ کند در امن و رضا خواهیم بود. همان طور که خواسته بودی نامه نوشتم. سلامت و ... سلام و رحمت بر تو».

گاه انتهای الف مفرد به راست گرایش دارد. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. بالای «د» چون زائده ی عمودی نوشته شده و بخش پایین آن در راستای افق و ک اول هم افقی کشیده شده است. خصیصه ی دیگر نوشته های قرون اول پس از هجرت که در این نامه دیده می شود، فرم ظاهری و صفحه بندی متن است به طوری که برخی کلمات جدا شده و بخشی از آن در انتهای یک سطر و بخش دوم در سطر دیگر نوشته می شود. مثل کلمه ی «و علیک» در سطور ۵ و ۶.

پشت: سطر اول، عنوان متن رو است. نامه ی دوم زیر عنوان و با بسم الله و دعای فانی احمد الیک آغاز می شود. به نظر می رسد نامه ی دوم نیز از سوی نعیم بن شجره ولی به شخصی به نام علی بن مسلم نوشته شده.

دست خط دو نامه متفاوت است. اگر فرستنده ی نامه واقعاً یک نفر باشد، متن نامه را به دو کاتب مختلف دیکته کرده است. متن نامه ی دوم شبیه متن نامه ی اول است ولی بخش اندکی از آن باقی مانده:

«اما بعد، شکر خدا ما خوب و سلامت هستیم. از خدا می خواهیم تو را حفظ کند و رحمت اش را بر تو بیفزاید. در پناه و لطف خدا خوبیم. نامه ات رسید، آن را خواندم و فهمیدم که...»[1]

در رسم الخط دوم انتهای الف، گاه به راست تمایل دارد.

۱. نامه ها فاقد تاریخ است. حرف ی وسط، سه بار در نامه رو و یک بار در نامه دوم یک نقطه دارد.

الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. «د» و «ذ» قدری عمودی و متمایل به بالاست. «ی» آخر و «ی» مفرد دمی کشیده و در راستای افق دارد. تمام شیوه های نگارش مذکور، خاص دو قرن نخست هجری است[۱].

۱. گرچه متن هر دو نامه از بیان واحدی حکایت دارد، اما کاتبان آن‌ها بدون شک جداگانه اند. متن روی نامه به نظر می‌رسد که از زبان زنی و یا زیردستی بیان می‌شود، و از آن که نام نعیم کاملاً خوانده نمی‌شود، این احتمال چندان هم مبهم و فاقد دلیل نیست.

۳۰. رو.

۳۰. پشت.

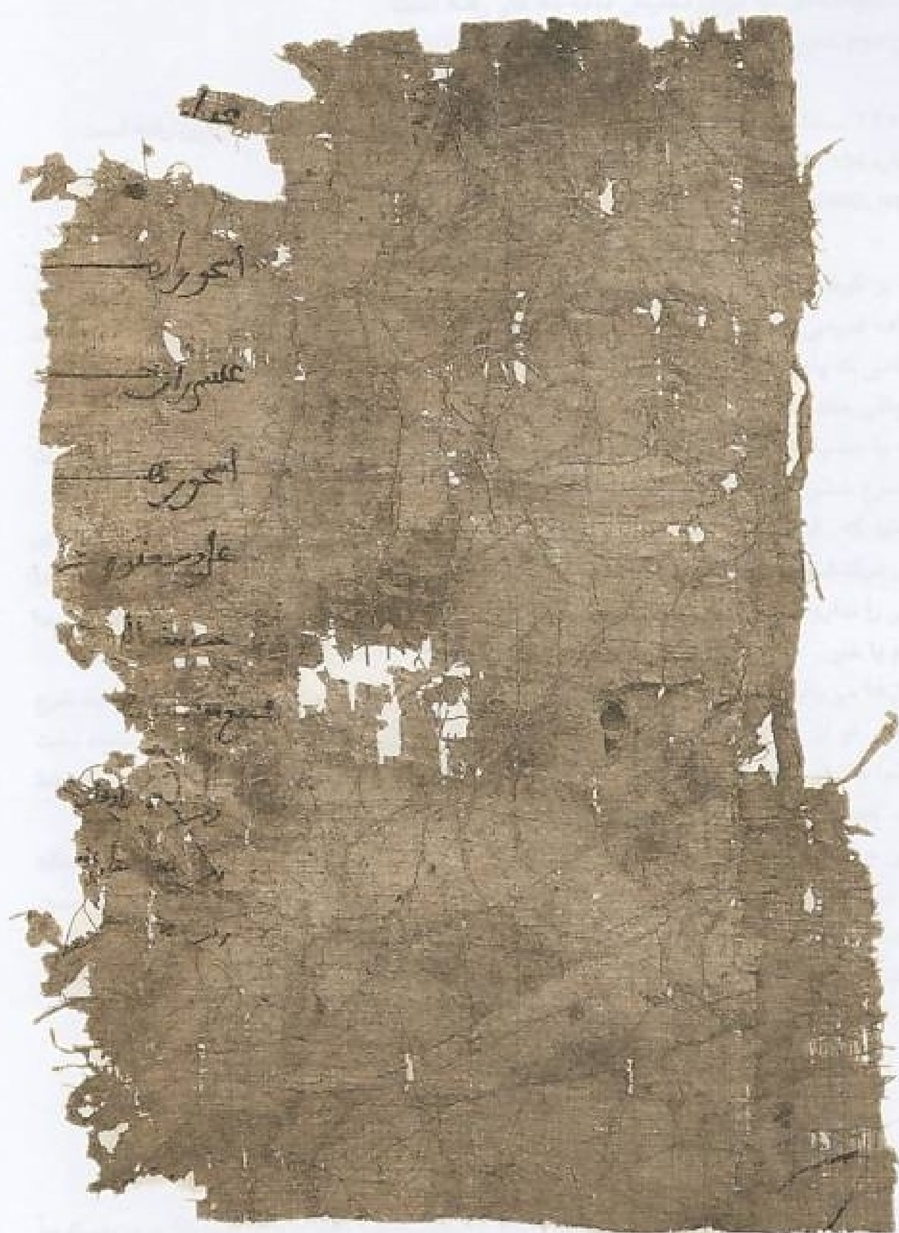
۳۱. سیاهه ای که برای نگارش نامه به کار رفته است
قرن دوم هجری

۱۷×۲۴ سانتیمتر، ۱۵ سطر رو و ۱۱ سطر پشت. سمت چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 134
Khan 1992, no 24

رو: بر گوشه ی بالای چپ پاپیروس کلمه ای با دست خط سیاهه پشت نوشته شده، بنابراین متن سیاهه قدیمی تر از متن نامه بوده و بر هر دو روی برگه نوشته شده بوده است. اگر چنین باشد هنگامی که پاپیروس را برای نوشتن نامه به کار می برده اند آن را دو نیم کرده اند که اینک در بخش رو باقی مانده است.
نامه با بسم‌الله و دعای «صبحک الله بعافیته و مسّاک بکرامته» آغاز شده. نامه درباره ی یک موضوع خانوادگی است:
«بدانید که ـ فدایتان شوم ـ دختر عموی شما نامه ای به من نوشته و خبر داده که ابوالخیر چندی پیش درگذشته است. آن گاه که در روستا بودم خبر را شنیدم و متأثر شدم. می دانید جز خدا کسی را ندارم، نامه ای به شما نوشتم. وقتی نامه را دریافت کردید خبر دهید که آیا فردا نزد شما بیایم یا خیر.
آیا آن ها می بایست سهمی به من بدهند؟ البته خود او این کار را نهی کرده و گفته من زیاده خرج کرده‌ام. او از خدا نمی ترسید. خدا را شکر، در طول زندگی‌ام همه فکر می کردند من سیاه بخت هستم! منتظر بودم تا بیایید و رنج خود را با شما در میان بگذارم. از خدا می خواهم شما را حفظ کند... عمرتان طولانی باشد و به شما قدرت و رحمت عطا نماید».
برخی خصایص نوشتاری این نامه متعلق به حدود پیش از سال ۲۰۰ هجری است. مثلاً حلقه «ظ» در کلمه «وانتظرتک» (سطر ۱۳) به طور افقی کشیده شده، ک آخر شبیه ک اول و وسط است و الف آخر، زائده ی زیر خط کرسی دارد.
پشت: این بخش فهرستی از اسامی و مربوط به قرن دوم هجری است[۱].

۱. حرف د و راء کاملاً قابل تفکیک است و حرف م، و، ق و ع صورت کامل و پخته ای دارد. نقطه گذاری حروف تقریباً همه جا رعایت شده. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است اما کاتب از عهده ی تقلید استادانه ی آن برنیامده است. نکته ی دیگری که از متن نامه برمی آید این که نامه در فاصله ای نزدیک تبادل شده که رفت و برگشت جواب نامه در یک روز میسر بوده است. در این جا نیز مضمون نامه آن را دیکته شده از جانب زنی معرفی می کند. با وجود نصب این همه نقطه بر این نامه، انتساب آن به قرن دوم هجری نادرست می نماید.

۳۱. رو.



۳۱. پشت.

۳۲. عریضه
قرن سوم هجری

۲۱×۵ / ۲۰ سانتی متر. ۹ سطر راست، پایین پاپیروس از بین رفته است.
شماره PPS. 72

رو: عریضه با بسم الله آغاز شده و پس از آن دعای «اطال الله بقاک و اعزّک و اکرمک و اتمّ نعماته علیک و زاد فی احسانه علیک و [عندک] آمده است.
پس از دعا، عرض حال نویسنده آمده ولی فقط کلماتی از ابتدای آن خواناست: «اعلم اطال الله بقاک انی رجل...» در انتهای عریضه، نویسنده درخواست خود را این طور بیان کرده: «اطال الله بقاک ان تنظر فی امری...»
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. دسته ی «ط» قدری به راست مایل است. ک اول نعلی شکل و دم «ی» آخر برگشته، ممتد و افقی است.
پشت: خالی[1].

۱. عریضه فاقد تاریخ و جز چند موردی فاقد نقطه است. موضوع آن قابل تشخیص نیست لکن حروف استحکام و استقلال دارند. ریختگی مفصلی در بالای برگه دیده می شود که به سبب آن، بسم الله ابتدای نامه با فاصله ای بیش از حد معمول از بالای برگه نوشته شده است. ک سرکش ندارد.

۳۲. رو.

۳۳. دو پیش نویس نامه
قرن دوم هجری

۱۸/۵×۲۳/۵ سانتی متر، ۲۱ سطر رو. سه سطر اول درشت تر نوشته شده و بالا و چپ متن از بین رفته است.
شماره PPS. 397

رو: متن نامه ی اول در سطر ۱۳ و با عبارت قراردادی پایان نامه ها (و کتب) «نوشته شد» تمام شده است. سپس بلافاصله نامه دوم پس از بسم الله دیگری آغاز شده است. از آن که این دو نامه پشت سر هم نوشته شده به نظر می رسد چرک نویس یا سیاه مشق باشند. در نامه ی اول به برده ای به نام زیاد که توسط شخصی حارث نام آزاد شده اشاره شده است. (مولا)
عنوان نامه ی دوم را پس از بسم الله و پیش از دعای رایج فأنّی احمد الیک در دو قرن نخست هجری نوشته اند.
الف آخر زائد زیر خط کرسی دارد. ک اول در کلمه ی کَما (سطر ۴) نعلی شکل است. «ص» در کلمه ی صالحین (سطر ۳) در راستای افق کشیده شده است[1].
پشت: خالی.

۱. نامه ها فاقد تاریخ اند و هیچ نشانه ای از پختگی و تکامل یافتگی در رسم الخط حروف دیده نمی شود. اگر به فرض مؤلف، متن روی این پاپیروس چرک نویسی بوده باشد، تقیّد نویسنده بر شروع چرک نویس نامه دوم با عبارت بسم الله جالب است. نحوه ی گردش قلم در دست کاتب، مؤید آن است که استعداد و مهارتی در نگارش به خط عرب نداشته است.

۳۲. رو.

۳۴. نامه ای که مهر و بندی که برای بستن و مهر و موم آن به کار رفته هنوز به آن وصل است.

قرن دوم هجری

۵ /۲۹×۱۸ سانتی متر، ۱۶ سطر رو، ۱ سطر پشت. پایین و قسمت هایی از میان پاپیروس از بین رفته است.

شماره PPS. 65

Khan 1992, no 14

رو: نامه با بسم الله در سطر اول آغاز شده و عنوان نامه «به ابویعفر ـ خدا او را سلامت بدارد ـ از مکیس بن صمون (سطر ۲)» و سپس دعای «فأني احمد اليک الله الذی لا اله الا هو» (سطر ۳-۲) نوشته شده است. این دعای آغاز نامه های دو قرن نخست هجری است و چون شأن مخاطب نامه، برتر از نویسنده بوده، نام او اول ذکر شده است. متن نامه دلالت می کند نامه را خادمی به مخدوم اش نوشته است.

از سطر چهارم، متن اصلی نامه پس از عبارت مصطلح «اما بعد» و دعای «خدا تو را محفوظ و سالم بدارد و فضل و رحمت اش را به تو عطا کند» آغاز می شود. نویسنده به موضوعاتی مربوط به مخدوم اش و مکاتبه پیشین اشاره کرده و پس از هر جمله نامه، دعایی در حق مخدوم نوشته است: (سطور ۸-۵)

«برای شما نامه می نویسم، خداوند سلامت ات بدارد. الحمدالله اوضاع این جا همان طور است که می خواهید. نامه ی شما را دریافت کردم. خدا عمرت را طولانی کند. خوش حال شدم که شنیدم سلامت هستی. از خدا می خواهم لطف و رحمت اش را به تو عطا کند و همواره سلامت باشی و رنج و غصه ات را نبینیم که زندگی ما بسته به زندگی توست».

در سطر نهم، مکیس علت اهمال در وظایف اش را این طور شرح می دهد:

«پرسیده بودی چرا کالاهایی که خواسته بودی ارسال نکرده ام. به محض این که به روستای [بوکبیر] رسیدم، زیاد... العزیز ـ احتمالاً زیاد [بن عبد] العزیز ـ نزد حاکم بوکبیر رفت. او مرا جریمه و تهدید به حبس کرد...».

ریختگی در سطر ۱۲ مانع شده پایان این سطر غم انگیز را بدانیم. مکیس به دست صالح بن البنانی افتاد و به کلمه ی دینار اشاره شده است.

از انتهای سطر دوازده به بعد، باقی ماجرا چنین است: «به خاطرش همه چیز خود و خانواده ام را فروختم ـ با توجه به گفته ی مکیس، گویا برای پرداخت جریمه ـ اما این قضایا باعث نشد از آن چه به عهده ام گذارده بودی غافل شوم. لکن اینک می خواهم سفرم را با مشک های آب بزرگی که سالم تر مانده اند ادامه دهم». (سطر ۱۵-۱۲) سطر ۱۶ آخرین سطر باقی مانده است که متن آن ریختگی هایی دارد.

روستای بوکبیر یا ابوکبیر که به آن اشاره شده در دلتای نیل و امروزه در محدوده ی الشرقیه

است[۱]. در متن این نامه، حاکم روستا را والی ذکر کرده که در مکاتبات بعدی روی پاپیروس‌های یونانی «فرمانده نظامی» گفته شده است که در استخدام دولت و مجری مخصوص قانون بود[۲]. شاید مکیس بن صمون، کارگر مسیحی ابویعفر زمانی به بوکبیر رسیده که شخصی به نام زیاد، مسئول جمع‌آوری مالیات بوده، وی از مکیس احتمالاً به علت عدم پرداخت مالیات نزد والی شکایت کرده و مکیس درگیر شده و در ارسال کالا به یعفر تأخیر کرده است.

از شیوه‌ی رسم‌الخط نامه پیداست در قرون اولیه و با ساختار رسمی نوشته شده است. محل اتصال حروف، به خصوص در دعای آغاز نامه، کشیده است. کوتاهی و عمودی نوشته شدن بخش‌های عمودی حروف از خصیصه‌های بارز سبک کوفی است[۳]. انتهای الف مفرد در کلمات عافاه[۴] در سطر ۲ و اله در سطر ۳ به چپ گرایش دارد که در پاپیروس‌های بعدی قرون اولیه، به خصوص قرن دوم هجری، این زائده خمیده‌تر است.

سایر خصیصه‌ها در پاپیروس‌های پیشین دیده می‌شود. «د» زائده‌ای در بالا دارد و از «ر» قابل تشخیص است. غالب «ص» و «ض»های متن در راستای افق کشیدگی دارد به طوری که گویا دو خط موازی از سمت راست با یک خط منحنی به هم وصل شده و در سمت چپ حلقه، یک خط عمودی است. زائده‌ی افقی ابتدای «ع» و «غ» اول و مفرد جلوتر از قسمت حلقوی به راست کشیده شده، حرف «ق» در کلمه‌ی بقاء در سطر ۸ یک نقطه دارد. «ی» آخر به راست کشیده شده و دمی برگشته، افقی و به راست دارد. البته «ی» در کلمه «علی» سطر ۱۰ به چپ کشیده شده است.

پشت: عنوان نامه مشابه عنوان نامه‌ی رو در سطر دو است و تقریباً بالای صفحه نوشته شده. در میان پاپیروس، سوراخی هست تا بند نامه برای پیچیدن از آن رد شود. بقایای مهر و بندی که برای پیچیدن و محکم کردن نامه استفاده می‌شد زیر عنوان در سمت راست دیده می‌شود[۵].

1. Ibn Mammati, p. 111; Halm 1979-82, p. 599, map 30. 2. Goitein 1967-83, II, pp 368-9.

۳. دکتر ناصر خلیلی در کتاب «سبک عباسی» وجود شیوه‌ی نگارش با نام کوفی در نوشتار عرب را منکر شده است. (مترجم)

۴. الف در کلمه‌ی عافاه در سطر ۲، الف مفرد نیست.

۵. مؤلف در معرفی پاپیروس، مدعی سوراخی است که بندی برای پیچیدن نامه به وسیله‌ی آن از آن رد و نامه محکم می‌شده است. برگه پاپیروس ریختگی‌هایی دارد که کاربرد انتسابی آن از نظر منطقی پذیرفتنی نیست به علاوه بندی که نقش پل و بست داشته باشد نیز دیده نمی‌شود.

۲۴. رو.

۲۴. پشت.

۳۵. نامه
قرن اول یا دوم هجری

۲۸×۱۰ سانتی متر، ۶ سطر رو و ۱ سطر پشت. پایین متن از بین رفته است.
شماره PPS. 287

رو: در سطر اول، بسم‌الله و بعد از آن عنوان نامه آمده است: «به آقایم ابی‌العسوم ـ خداوند سلامت اش بدارد ـ از یحنس بن ایلوا؛ سلام بر تو» سپس دعای «فأنی احمد الیک الله الذی لا اله الا هو» و اصل نامه بعد از عبارت مصطلح «اما بعد» نوشته شده است.
نامه با دعای «اصلحک الله و عافاک و اتمّ علیك فی الامور کلّه» آغاز می شود. یحنس به ابوالعسوم نوشته که نامه اش را دریافت کرده و از سلامتی او خشنود است. قدمت نامه را بر اساس شیوه ی نگارش حروف حدس می زنیم. ک اول و آخر به طور افقی کشیده شده. دم «ی» آخر و گاه محل اتصال حروف، کشیده شده است.
پشت: این بخش برای نگارش عنوان به کار رفته: «لسیدی ابی العسوم (؟) عافاه الله»[1].

۱. این نامه فاقد تاریخ، جز در دو مورد نقطه ندارد و شتاب زدگی و عدم تسلط کاتب آن علاوه بر دست خط پریشان، از دندانه ی اضافی که برای حرف س در کلمه لسیدی در سطر دوم قرار داده پیدا است. حلقه ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. د و ر قابل تفکیک اند. ع اول زائده‌ای کشیده به راست دارد. س و ش دندانه دارد. الف آخر زائده‌ای زیر خط کرسی دارد.

۳۵. رو.

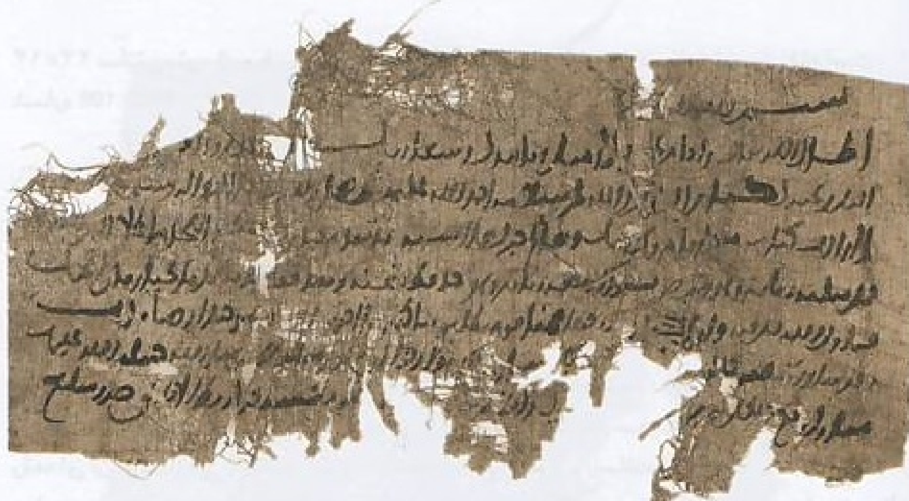
۳۵. پشت.

۳۶. یک نامه و یک رسید دریافت
قرن سوم هجری

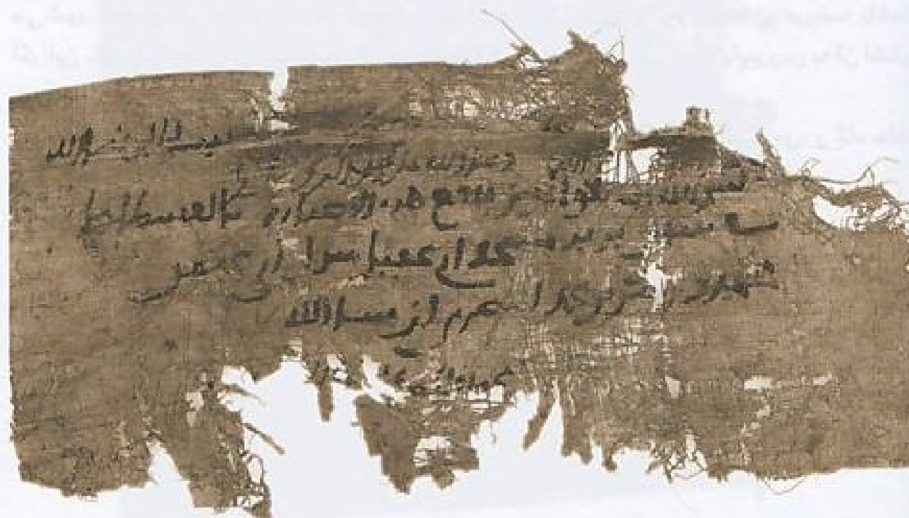
۲۵×۱۲ سانتی متر، ۸ سطر رو و ۶ سطر پشت. پایین و بالای چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 236

رو: در نامه به مبالغی بر حسب دینار و قیراط اشاره شده و نویسنده دعای «اطال الله بقاک و ادام عزک... و زاد [فی احسانه] علیک و عندک کتابی الیک» را نوشته است.
«ر»، «و»، «د» آخر و «هـ» آخر تقریباً عمودی و شبیه به هم است. در جمله لم اری الیک، وجه امری فعل ضعیف آخر به وجه اخباری تبدیل شده است. همچون خطوط عربی کلاسیک، الف آخر به جای «الف مقصوره به صورت «ی» ـ به شکل «الف مقصوره به صورت الف» نوشته شده است.
ابتدای متن، محل اتصال حروف کلمه «اطال» و «ک» در کلمه سئلتک که در پایان جمله شرط و چند جمله همپایه آمده و در «کتاب» که ابتدای نامه آمده کشیده تر است.
پشت: این نوشته، سفارشی برای انتقال «هذه الاضباره» (این بسته ی) اسناد یا مکتوباتی به خانه ابی عثمان محمد بن بکر بن محمد البسری در ناحیه سوق بربر در فسطاط و در مجاورت مسجد ابی عقیل است. البته این مسجد هنوز ناشناس است.
الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. دسته ی «ط» قدری بلند و الف در کلمه عثمان، الف محذوفه است[۱].

۱. نامه و سند فاقد تاریخ‌اند. تفاوت چشم‌گیری در شیوه و اسلوب نگارش دو روی پاپیروس نیست و به نظر می‌رسد در فاصله زمانی نزدیک نوشته شده‌اند. آغاز و پایان سطور روی نامه منظم‌تر از پشت آن است. حلقه های حروف بسته است. حرف الف زائده‌ای مایل به چپ و زیر خط کرسی دارد. ک بدون سرکش است و برخی حروف، نقطه دارند. اگر به راستی این سند غیرقابل خواندن را صادر شده از سوی یک صاحب سواد قرن سوم بیانگاریم، که دستی در داد و ستد و روابط اقتصادی و اجتماعی داشته، پس حقیقت است که کتاب نویسی اسلامی امری بسیار جدیدتر از مدعاهای کنونی است.



۳۶، رو.



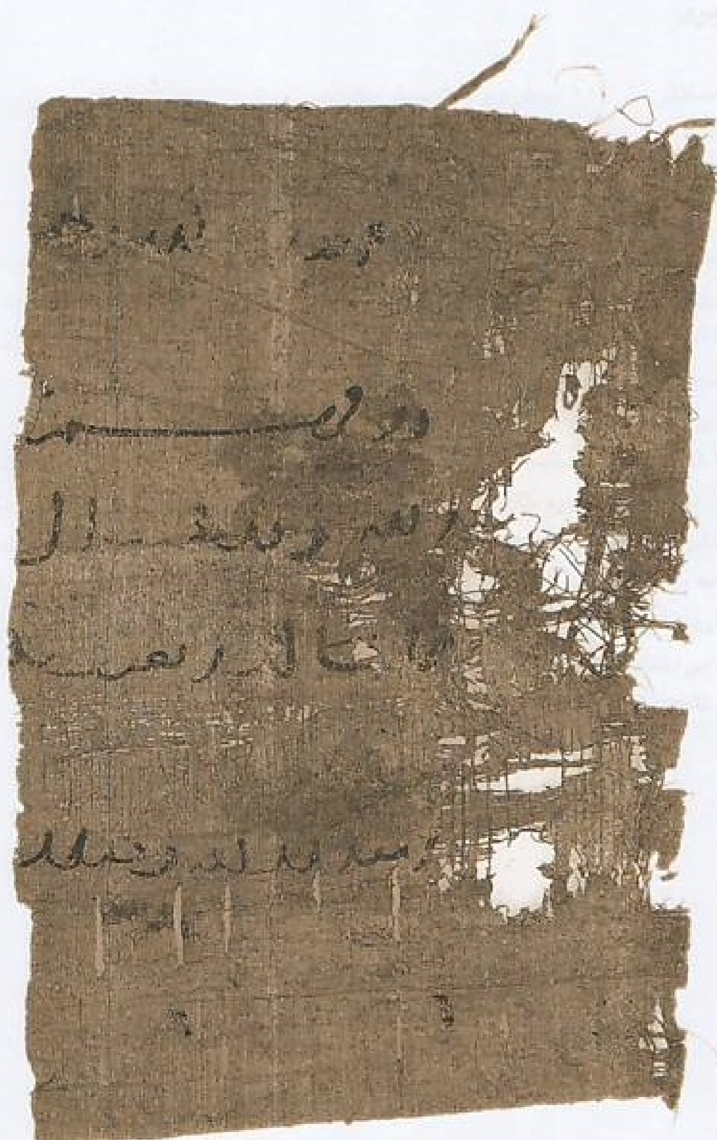
۳۶، پشت.

۳۷. دو نامه
قرن سوم هجری

۲۲×۱۴ سانتی متر. ۵ سطر رو و ۱۴ سطر پشت. سمت چپ هر دو نامه از بین رفته است. شماره PPS. 198

رو: نامه ی اول با دعای «ابقاک الله و حفظک» آغاز و تمام شده. نویسنده، گویا عطف به مکاتبات پیشین در سطر ۳ به رقعه[۱] و در سطر ۴ به چیزی که برای مخاطب نامه ارسال کرده بود اشاره می کند. «و بعثتُ بک [...]» شاید منظور او کتاب (نامه) بوده باشد.
بین سطر اول و دوم و بین سطور چهارم و پنجم فاصله است. گاه الف آخر، زائده ی زیر خط کرسی دارد و گاه ندارد.
پشت: نامه دوم با دعای «ابقاک الله» آغاز و با عبارت کتبتُ (نوشتم) تمام شده است.
نویسنده در نامه اشاره کرده که گیرنده، آن را به شخصی به نام سعید نشان دهد و امیدوار است رقعه ای از طرف کسی دریافت کند و به سعید و محمد سلام رسانده است.
عبارت «رقعه سعید بن الضحاک» در بالای چپ سند و بالای بسم الله نوشته شده است. بنابر معمول، در عریضه ها در این قسمت، سرفصل (ترجمه) می نویسند که در آن، به نویسنده اشاره می شود. اما در متن حاضر سرفصل نوشته نشده بنابراین تردید داریم این متن، عریضه باشد.
اگر این نامه را رقعه فرض کنیم، احتمالاً همان رقعه ای است که در متن روی پاپیروس به آن اشاره شده است.
رسم الخط نامه، به دقت رعایت شده. «س» و «ش» دندانه دار و «د» و «ذ» شبیه «ر» و گاه حلقه «م» واضح است[۲].

۱. در دوران پس از فاطمیان، رقعه به معنی عریضه بود. ر. ک شماره ۴۴.
۲. نامه ها فاقد تاریخ و نقطه اند. نگارش متن رو بی حوصله و عجولانه بوده، فاصله میان سطرهای آن زیاد است و کلمات، درشت و کشیده‌تر از حد متعارف نوشته شده‌اند. الر در کلمه الرحیم در سطر دوم نامه دوم سرهم و حلقه حروف بسته است. ن و ر شبیه‌اند. این دو نامه از هیچ بابتی به نگارنده ی واحدی قابل انتساب نیست و از این رو محل حیرت است که چه گونه دریافت کننده نامه ی پشت مجاز و امین در قرائت متن روی نامه بوده است؟



۳۷. رو.

۲۷. پشت.

۳۸. نامه
قرن دوم هجری

۱۲/۵×۲۰ سانتی متر. ۱۰ سطر رو و ۱ سطر پشت.
شماره PPS. 288
Khan 1992, no 21

رو: عنوان نامه پس از بسم الله آمده که خصیصه ی نامه های دو قرن نخست پس از هجرت است. نویسنده فردی ابن محمد نام و مخاطب زنی به نام امینه بنت اسد است. سپس عبارات «سلام علیک و رحمة الله و اما بعد عافاک الله و ابقاک» نوشته شده. دعای فأنی احمد الیک الله الذی لا اله الا هو که از دیگر خصیصه های نامه نگاری دو قرن نخست هجری است حذف شده[1].
متن نامه به این شرح است:
«برایم ۴ قطعه کتان ضخیم و صد ورق درهم[2] فرستادی. اگر به خاطر حرکت کشتی دیر رسیدم از باقی مانده برایم کتان بخر. بافنده ها دیگر قطعه های هشت ذراعی نمی بافند بل قطعات شان ۳/۵ ذراعی است. اگر می خواهی بگو تا آن ها را به تو بدهم و اگر نه تصمیم و نظرت را به من بگو. خدا کمکم کرد و با اتکا به او دو برابر بافتم. اگر پارچه ها همراه او به دست ات رسید برایم بفرست. به بلخم، ابوحسن و ابوقرل و خانواده اش سلام برسان».
«س» و «ش» بی دندانه و «ک» اول نعلی شکل است.
پشت: عنوان نامه: «از ابو محمد به امینه بنت اسد».

۱. نامه فاقد تاریخ و جز دو مورد فاقد نقطه است. حروف استحکام و استقلال کافی ندارند. شتابزدگی کاتب و ناپختگی رسم الخط، متنی نازیبا فراهم آورده است. د و راء شبیه هم و م و ن ناقص و ابتدایی نوشته شده اند. ع و ح آخر کشیده شده و در کلمات سطر زیرین دخالت کرده اند. سطر هفتم ریختگی دارد و تشخیص کلمات آن ممکن نیست. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.
۲. ورق درهم، فلزی مرکب از نقره و مس است.

۳۸. رو.

۳۸. پشت.

۳۹. نامه ای که برای نوشتن نسخه ی گیاهی و سیاه مشق به کار رفته
قرن سوم هجری

۲۱×۵/ ۲۸ سانتی متر. ۱۷ سطر رو و ۱۹ سطر پشت. افتادگی هایی در خلال متن دیده می شود.
شماره PPS, 323
رو: Khan 1992, no 31

رو: نامه با بسم الله و «فدایت شوم [پدرم و خداوند رحمت اش را به تو عطا کند]» آغاز می شود. «از روستا نامه می نویسم» باقی اطلاعات از بین رفته. ادامه ی نامه از انتهای سطر سوم با ذکر صلوات بر محمد و خاندان و [پیروان اش][1] و موضوع مورد معامله در دست است.
مخاطب نامه که طبق متن پشت، شخصی به نام ابی جعفر است چند دینار دریافت کرده تا طبق قرار به شخصی به نام فضل برساند. نویسنده ی نامه ضمن تشکر، تأکید کرده در تحویل پول تأخیر نکند. آن چه از متن باقی مانده به این شرح است:

«بگو جایی داری تا یک روز در فسطاط بمانی و تا زمانی که نزد تو بیاید سر قرار هستی....
اگر از جانب تو چیزی دریافت نکرده نامه اش را سریع بفرست زیرا او...»

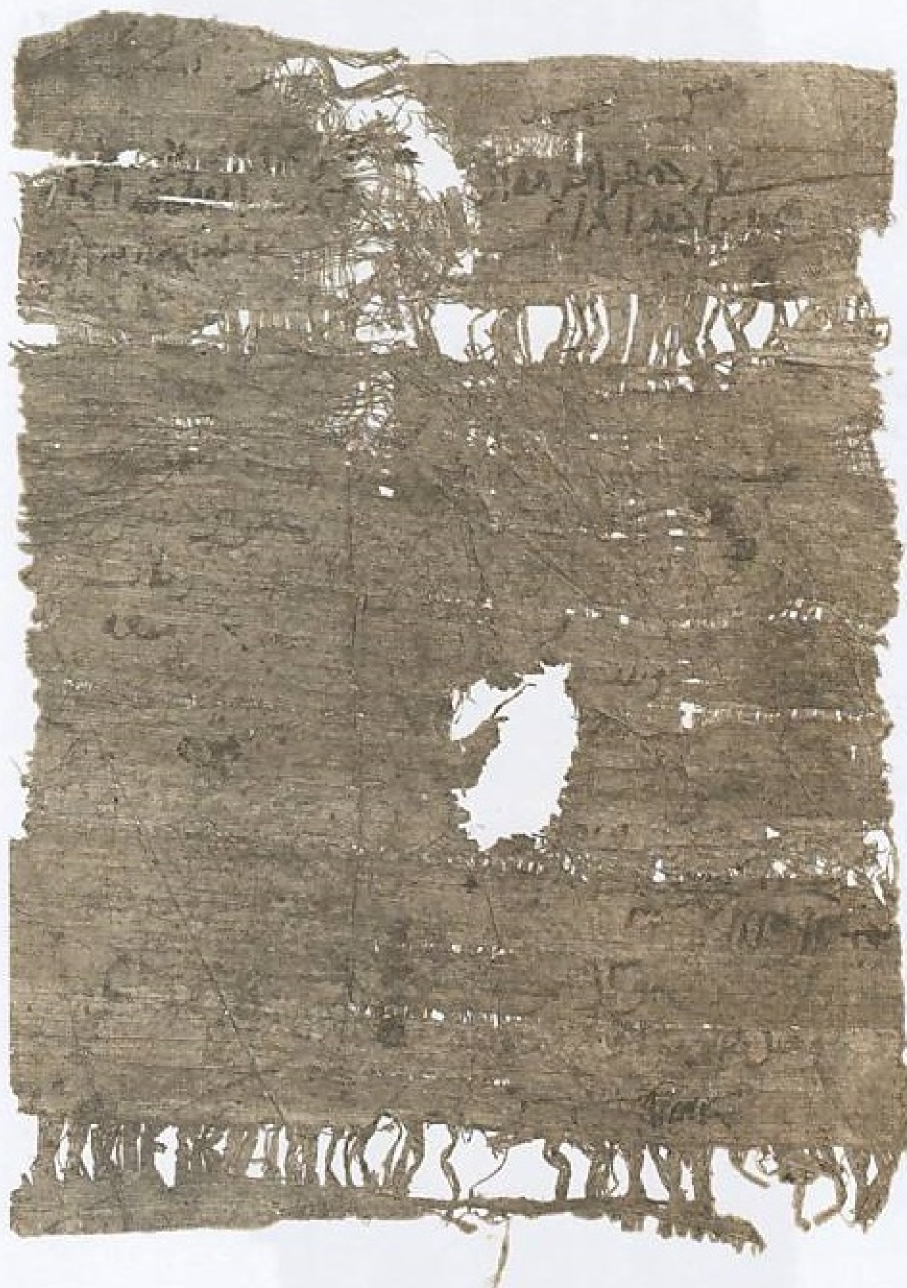
سپس دوباره به فسطاط و دو مرد به نام های محمد بن منصور و عباس بن ثابت اشاره شده است و نامه این طور پایان می یابد:

«اگر به چیزی احتیاج داشتی مرا خبر کن. خوشحال می شوم. سلام بر او...»

غالباً الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.
پشت: متن این سمت سه بخش است ۱. سه سطر برای عنوان نامه روی پاپیروس. «به ابی جعفر ـ رحمت خدا بر او ـ از عبدالله بن ... محمد بن احمد حرّانی... ان شاءالله». یک نسخه ی بسیار کم رنگ طب گیاهی در ۱۲ سطر و سه سطر سیاه مشق که در جهت عکس نسخه است[2].

۱. در سطر سوم روی نامه چنین خطاب هایی دیده نمی شود.
۲. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. حلقه بعضی حروف باز است. ریختگی پاپیروس بیش از نیمی از سطر سوم و چهارم را از بین برده. دم ی آخر برگشته است. ک سرکش ندارد. دسته ط به راست مایل است. د و ذ زائده ی عمودی به بالا دارد.

۳۹. رو.



۳۹. پشت.

۴۰. نامه
قرن سوم هجری

۸/۹×۷/ ۲۱ سانتی‌متر.

شماره PPS. 381

Khan 1992, no 34

رو: متن نامه درخواست تسویه حساب است.

«بسم الله الرحمن الرحیم. خدا نگهدار تو باشد و تو را شفا دهد، شنیده‌ام بیماری. از تو می‌خواهم ـ خدا از تو راضی باشد ـ که ۲۰ دینار به من بدهی. وقتی نیازمند شدم به یاد کاری (که برایت) انجام داده بودم افتادم. برایت زحمت کشیده‌ام و اینک از تو انتظار دارم. خدا تو را شفا دهد و نگهدار تو باشد. برایت از خدا خیر و رحمت می‌طلبم».

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. گاه «س» و «ش» بی دندانه نوشته شده است.

پشت: خالی[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ است. حرف ض در کلمه مرضک در سطر سوم نقطه دارد. فرستنده و گیرنده نامه معلوم نیست و محتوای آن، خبر از درماندگی شخصی دارد که حقی از او بر گردن مخاطب است و اینک چشم به عوض دوخته. حلقه اکثر حروف بسته و ک بدون سرکش است. ر و د قابل تفکیک نیست و ن صورتی تکامل نایافته دارد.

بسم الله الرحمن الرحيم

وصل الي كتابك ولولا ان الله

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ان شا الله [illegible]

[illegible]

والسلام عليك

[illegible]

۳۰. رو

۴۱. نامه
قرن دوم هجری

۲۷×۲۲ سانتی‌متر. ۱۲ سطر رو و ۲ سطر پشت. خلال متن به خصوص سمت راست متن، ریختگی دارد.
شماره PPS. 377

رو: عنوان نامه در همان سطری که بسم‌الله نوشته شده، آمده و نامه با ادعیه‌ای در حق مخاطب آغاز می‌شود. در سطر هشتم نامه به یک کنیز ضعیف (جاریه ظعیفه) اشاره شده. در نامه‌ی حاضر، کلمه‌ی ضعیف با «ظ» نوشته شده در حالی که در متون عربی کلاسیک این کلمه با «ضـ» به صورت ضعیفه نوشته می‌شده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول نعلی شکل است. برخی حروف نقطه گذاری شده و دو نقطه کنار هم، اریب نوشته می‌شود. اجزای کلمه «امورک» بین سطور ۲ و ۳ جداگانه نوشته شده یعنی الف اول در آخر سطر دوم و باقی کلمه در ابتدای سطر سوم آمده است. این نوع شکسته نویسی، خصیصه‌ی دو قرن نخست هجری است.
پشت: عنوان نامه روی پاپیروس است[۱].

۱. این نامه نیز فاقد تاریخ است. قلم کاتب نسبتاً روان بوده، غالباً حلقه‌های حروف بسته است. د و راء شبیه‌اند و فقط در چند مورد نقطه دیده می‌شود. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است.

۴۱. رو.

۴۱. پشت.

۴۲. عریضه ای به یک صاحب منصب (امیر)
قرن سوم هجری

۲۴×۲۰ سانتی متر، ۱۲ سطر رو. میان غالب سطور و گوشه ی چپ بالای متن از بین رفته است.
شماره ۶۹
شماره Khan 1992, no. 16

رو: بقایای «ترجمه»ی (سرفصل) عارض که حاوی نام اوست در بالای چپ متن دیده می شود. در متن اصلی، عارض شرح داده که به سبب حبس در زندان از کشاورزی عقب و محروم مانده و از امیر خواسته به شرایط وی توجه و او را مساعدت کند.

«بسم الله الرحمن [الرحیم]. خدا رحمتش را شامل حال امیر کند و عمرش طولانی باد. امیر ـ خدا حفظ اش کند ـ از آن چه در این سال بر من گذشته، آگاهند...» (سطور ۵-۱). کلمات وسط سطر پنج قابل تشخیص و بازسازی نیست و باقی متن از انتهای سطر پنج به جا مانده است:

«... درد و رنج در این سال.... ما در زندان محبوس بودیم و نتوانستیم بر زمین مان کشت و زرع کنیم. امیر می دانند که همین روزها می بایست سبدهامان را می بردیم و محصول مان را برداشت می کردیم. اما (امسال) بذرهای ما ضایع شد. امیر [می دانند امسال چیزی به دست نیاورده ایم] تا از عهده ی پرداخت کامل مالیات برآییم. بل زندانی بودیم و بذرهای ما ضایع شد. لطفاً نظر خود را در این مورد به ما اعلام کنید ـ خدا حفظات کند ـ وضع ما چنان بد است که چیزی برای خوردن نداریم. [به ما] نظر کنید تا خدا هم به شما نظر کند. خدا شما را محفوظ و بهروز بدارد».

در متون عربی پاپیروس های عربی، عنوان امیر نه تنها به حاکم مصر بل به تمام زیردستان حکومتی وی از جمله عامل هم اتلاق می شد. بنابراین روشن نیست مخاطب اصلی این عریضه چه کسی بوده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «س» و «ش» دندانه دار است. «ی» آخر در کلمه ی علی در سطر چهارم به چپ مایل است یا در کلمه ی فی در سطر نهم به راست کشیده شده و برخی حروف، نقطه گذاری شده اند.

پشت: خالی[1].

۱. متن نامه فاقد تاریخ است. ی وسط یک نقطه دارد. صورت ن آخر کامل نیست. حلقه ع وسط بسته است. در سطر هشتم کاتب کلمه ای را که نوشته بوده خط زده و صورت تصحیح شده آن را در ادامه نوشته است. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است. کاتب دقت و حوصله صرف کرده اما هنوز کلمات تا پختگی و قوام کامل فاصله دارد.

۴۲. رو.

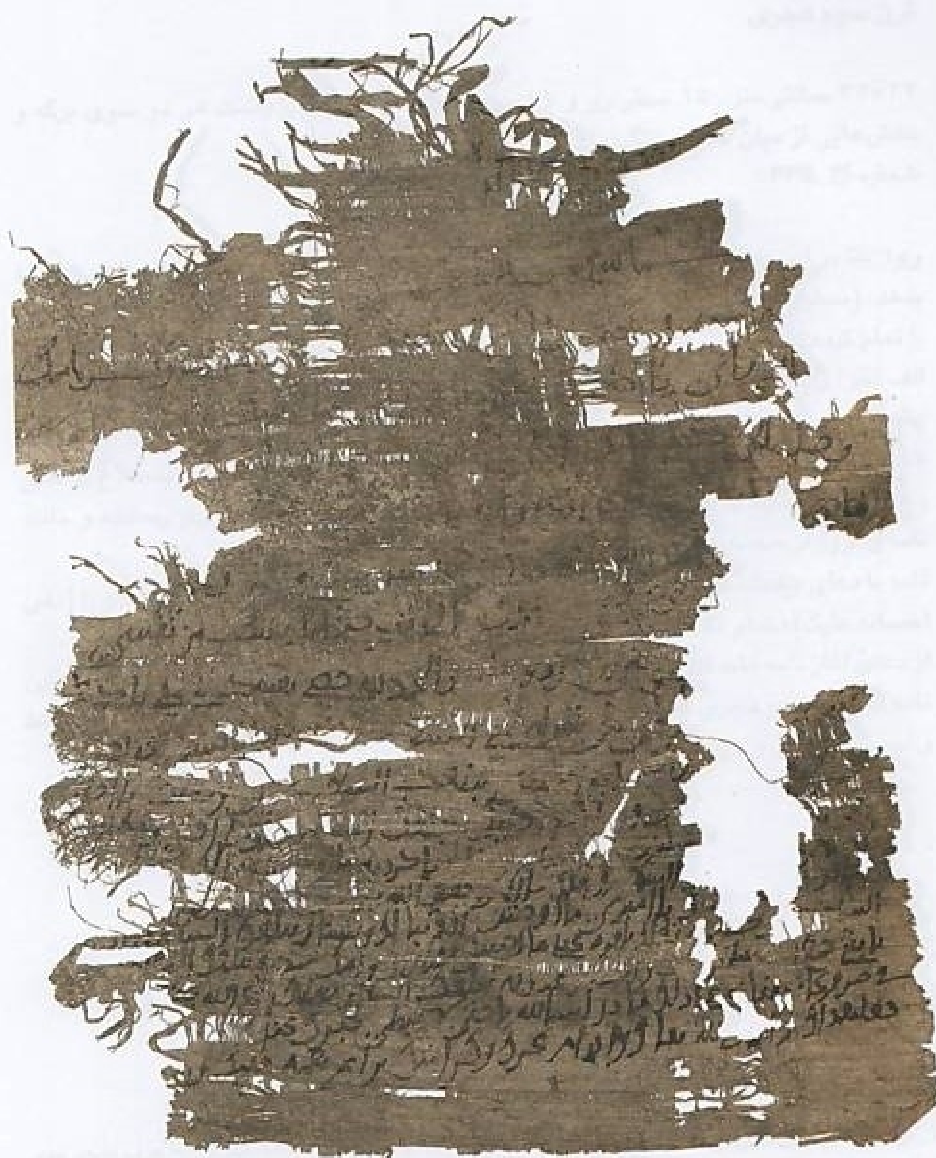
۴۳. دو نامه
قرن سوم هجری

۴۲×۳۳ سانتی‌متر، ۱۵ سطر رو و ۱۹ سطر پشت. بالا، چپ و راست هر دو سوی برگه و بخش‌هایی از میان متن ریختگی دارد.
شماره PPS. 75

رو: بنا بر آن چه از عریضه باقی مانده، نویسنده از مخاطب خواسته فوری پاسخ نامه‌اش را بدهد. (سطر ۴-۱) لا تبطی عنا خبرک. و با سلام رسانی از جانب چند نفر به مخاطب، نامه‌اش را تمام کرده است.
الف آخر[۱] زائده زیر خط کرسی ندارد.
پشت: رسم‌الخط نامه دوم متفاوت است. وسط نامه ناخواسته به علت نسخه برداری تقریباً پاک شده است. احتمالاً مخاطب نامه یک زن بوده چون نویسنده در سطر ۴ و ۱۸ از اصطلاح یا اختی (خواهرم) استفاده کرده است. نویسنده در پایان نامه سلام افرادی را به وی رسانده و مانند نامه‌ی اول، از مخاطب‌اش خواسته فوراً جواب نامه را بدهد.
نامه با دعای «جعلت فداک و ا[طا]ل الله بقاک و ادام عزّک و کرامتک و اتمَ نعمة علیک و زا [دفی احسانه علیک]» تمام شده است.
از دعای آغاز نامه فقط کلمه‌ی کرامتک باقی مانده که شاید مشابه دعای پایان نامه بوده. بنابراین نامه در قرن سوم هجری نوشته شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. گاه ک اول، وسط و آخر نعلی شکل و دم «ی» آخر برگشته است[۲].

۱. نویسنده در متن انگلیسی، اصطلاح الف میانی را به کار برده است. اما حرف الف هیچ گاه به حرف مابعد خود نمی‌چسبد و در حالات مختلف یا مفرد است یا به حرف ماقبل خود می‌چسبد که الف آخر نامیده می‌شود. پس در این جا استفاده از الف آخر را مناسب‌تر دیدم.
۲. نامه‌ها فاقد تاریخ‌اند. س دندانه دارد. حلقه حروف بسته است. نیمه‌ی اول نامه دوم کم‌رنگ و ناخوانا و نیمه‌ی باقی مانده، پررنگ است و غالب حروف آن نقطه دارد. شاید این نحوه استفاده از نقطه گذاری، نتیجه فاصله زمانی میان نگارش متن بر پشت و روی پاپیروس باشد. کلمات و سطرها فاصله بسیار کمی دارند و حاشیه خالی کمی در اطراف برگه دیده می‌شود. د و راء قابل تفکیک است.

۴۳. رو.



۴۲. پشت.

۴۴. عریضه ای به یک صاحب منصب (امیر)
قرن سوم هجری

۲۹×۱۲٫۸ سانتی متر، ۶ سطر رو و ۲ سطر پشت. پایین برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 80

رو: عریضه با بسم الله و دعا در حق امیر که با توجه به متن پشت پاپیروس، نام وی عثمان بن سعید است، آغاز شده، دعای آغاز نامه خصیصه ی نامه های شخصی است: «اطال الله بقاک ایاه الامیر و ادام عزّک و کرامتک و تأییدک و اتمّ نعمة علیک و زاد فی احسانه علیک و عندک».
عارض از حوادثی که در ایام غیبت اش در خانه ی او رخ داده شکایت می کند. اما پاپیروس پاره شده و ماجرای مورد شکایت او نامعلوم است.
بالای پاپیروس در همان سطری که بسم الله نوشته شده، جمله ای عمود بر سطور متن به عریضه اضافه شده است؛ «قصه یونس بن موسی» (عریضه یونس بن موسی). سند فوق از نخستین اسنادی است که پیش از دوره ی مملوکیان تنظیم شده و در آن کلمه ی قصه به معنی عریضه به کار رفته، زیرا مملوکیان کلمه ی رقعه[2] را به این معنی استفاده می کرده اند.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول نعلی شکل است و «ی» آخر دمی برگشته دارد. در کلمه ی «حتّی» به جای الف مقصوره، الف کامل آمده است.
پشت: عنوان نامه با همان رسم الخط نوشته شده: «به عثمان بن سعید از یونس بن موسی»[1].

۱. متن فاقد تاریخ است. قلم نگارش چندان روان نیست و حروف استحکام و استقلال کافی ندارد. برخی حروف نقطه دارند. عبارت عریضه یونس بن موسی، عمود بر متن نوشته شده که به نظر می رسد محل مناسبی برای آن نیست. ساختار و جمله بندی متن کاملاً رسمی است.

2. Khan 1990b. pp. 16-18.

۴۲. رو.

۴۲. پشت.

۴۵. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۳×۱۹/۵ سانتی متر، ۱۱ سطر رو و ۱۱ سطر پشت. بالا، راست و چپ برگه از بین رفته است. شماره PPS. 205

رو: نویسنده در این نامه به خانه ای اشاره کرده که نیمی از آن فروخته شده (و قد باعه[۱] النصف من الدار) واز مخاطب خواسته نظری راجع به موضوع ارائه دهد.
(رایک اعزک الله فی الامر بـ[...])[۲] نامه با دعای اطال الله بقا[ک...] ک و سلامتک و عافیتک و رعایتک تمام شده است.
بارزترین خصیصه ی نگارش نامه این است که «ح» با یک حرکت منحنی قلم نوشته شده است.
چپ: در سطر چهارم نامه دوم به معامله ی دیگری اشاره شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «س» بی دندانه است[۳].

۱. «فقد باعوا» است و نه «فقد باعه». (مترجم)

2. khan 1990 b. pp. 16-18.

۳. نامه فاقد تاریخ است. حرف ف در کلمه نصف در سطر چهارم نقطه دارد. حروف استقلال و استحکام ندارد و پیوسته نوشته شده اند. بین جمله ان شاء الله و کلمه اطال در سطر نهم نامه ی اول فاصله وجود دارد. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود در هر دو نامه تحریری است. در سطر ششم، هفتم و هشتم میان بعضی کلمات فاصله هست. متن پشت با قلمی نازک تر نوشته شده اما همچنان پیوسته و نامرتب است.



۴۵. پشت.

۴۵. رو.

۴۶. دو نامه
قرن سوم هجری

۲۵×۱۵ سانتی متر، ۱۳ سطر رو که ۳ سطر آن در حاشیه ی راست است و ۷ سطر پشت. بالای برگه در هر دو بخش رو و پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 121

رو: نامه ی اول درباره ی پرداخت مالیات چند نفر از جمله مردی به نام «اسحاق بن فرج» است. در سطر سوم به قطعه زمینی اجاره‌ای (الضیعه) اشاره شده و در پایان، نویسنده از قول چند نفر سلام رسانده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد، ک اول نعلی شکل است.

پشت: در نامه دوم به «اسحاق بن الفرج» یا «اسحاق بو فرج» اشاره شده که احتمالاً همان «اسحاق بنِ فرج» است که در متن رو هم از او یاد شده بود. نامه با دعای جعلت فداک و اطال الله بقاک و اعزّک و کرمک تمام شده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و بالای «د» زائده‌ای تقریباً عمودی است[۱].

۱. تغییر قابل ذکری در رسم الخط این نامه ها نیست. حلقه حروف بسته است و سطرها فاصله کمی دارند. سه سطر کم رنگ با همان دست خط در حاشیه راست نامه اول نوشته شده. برخی حروف نقطه دارند. متن دو سطر پایانی نامه دوم تا انتها نرسیده و این دو سطر فاصله‌ای بیش از حد رایج در نامه دارند. ک آخر سطر آخر نامه دوم بسیار کشیده نوشته شده است. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است.

۴۶. رو.

۴۶. پشت.

۴۷. قسمتی از نامه که بعداً برای ثبت پرداخت اجاره بها به کار رفته است. حدود سال ۲۵۷ هجری

۵ / ۱۴×۱۲ سانتی متر، ۴ سطر رو و ۵ سطر پشت. پاپیروس نصف شده است.
شماره PPS. 94

رو: این قطعه بخش کوچکی از متن اصلی است. احتمالاً نویسنده ی متن پشت، پیش از استفاده ی مجدد از پاپیروس آن را نصف کرده است. چهار سطر انتهای نامه، باقی مانده که متن سطر ۳ و ۴ شامل متن ثابت پایان نامه ها است: «لطفاً نظرت را درباره ی آن چه نوشته ام بگو. خداوند عمرت را طولانی کند».

بین کلمات «فان» و «اطال» ریختگی است[1].

گاه الف پایانی زائده ی زیر خط کرسی دارد. ک اول گاه انحنایی به چپ دارد و گاه صاف و عمودی است اما در هیچ یک سرکش ندارد.

پشت: این نامه، سند معافیت از مالیات (خراج) و مربوط به سال ۲۵۷ هجری است. زمین مورد نظر در منطقه ی فیَوم (جزیرة الفیّوم) و مالیات آن یک و نیم دینار است که این مبلغ زیر نامه و با ارقام یونانی و بر حسب دینار ثبت شده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. قسمت بالایی «د» و «ذ» تقریباً عمودی و الف در کلمه دینار، الف محذوفه است.

۱. بخش باقی مانده نامه رو فاقد تاریخ است. برخی حروف نامه رو نقطه دارد. بین سطرها فاصله است. کلمات نزدیک به هم نوشته شده و گاه پیوسته اند. متن پشت هنوز پیوسته و بدون نقطه است. کلمات، استقلال و استحکام ندارند. قلم به راحتی در دست کاتب گردیده اما رسم الخط آن معلوم می کند کاتبان دو نامه از دو سطح فرهنگی متفاوت برخاسته اند. انتساب این نامه به قرن سوم و یا هر قرن دیگری از آن که در سند تنها رقم ۵۷ ذکر شده، موجه نیست و حتی می تواند مانده‌ای از قرن اول هجری باشد. چنان که اعداد به زبان یونانی در پشت سند دیده نمی شود.

۴۷. رو.

۴۷. پشت.

۴۸. نامه‌ای که یک بار برای نامه‌ی دوم و بار دیگر برای ثبت سیاهه به کار رفته است. قرن سوم هجری

۱۷×۲۵/۵ سانتی‌متر، ۶ سطر رو و ۱۱ سطر پشت که دو سطر آن در حاشیه راست و پنج سطر در حاشیه‌ی بالا نوشته شده، بالا و وسط متن روی پاپیروس از بین رفته است.
شماره PPS. 200

رو: موضوع نامه اول مشخص نیست اما در سطر سوم به یک مسّاح (قصّاب، به معنی زمین پیما) و مردی به نام ابومحمد الخوارزمی اشاره شده است. معمولاً اشاره به مساحان در پاپیروس‌های عربی رایج بوده زیرا مساحان حساب سالیانه زمین‌های زیر کشت را تنظیم می‌کرده‌اند که برای تعیین خراج، ضرور بوده است. ر. ک. شماره ۱.
بالای حرف «د» زائده‌ای عمودی دارد.
پشت: چهار سطر متن کم رنگ و دو سطر در حاشیه پررنگ‌تر است. پنج سطر سیاهه در جهت عکس سطور پشت پاپیروس در حاشیه‌ی بالایی نوشته شده است. این نامه با قلم ضخیمی که احتمالاً همان قلم نامه روی پاپیروس است نوشته شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. مقادیر سیاهه با ارقام یونانی ثبت شده و رسم‌الخط آن به تر از رسم‌الخط نامه و «ک»، نعلی شکل است. در پایان نخستین سطر سیاهه، علامت ضربدری دیده می‌شود که در برخی پاپیروس‌های عربی دیگر هم نظیر آن دیده می‌شود[1]. ولی سبب این نشانه گذاری معلوم نیست[2].

1. Khan 1992, p. 53.

۲. متن فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. کلمات استقلال و استحکام ندارند. فاصله میان سطور نامه اول هم‌آهنگ است و فقط سطر آخر با سطر ماقبل خود فاصله بیش‌تری دارد. حلقه حروف بسته است. متن سوم، با قلمی ظریف‌تر نوشته شده و دو کلمه که خواندن آن‌ها بر من میسر نیست در سطر اول و دوم بسیار کشیده شده‌اند. رسم‌الخط این سیاهه شبیه سیاهه‌های دیگری است که در آن‌ها ارقام یونانی ذکر شده و مترجم تصور می‌کند مربوط به یک مرکز تجاری واحد بوده‌اند.

۴۸. رو.

۴۸. پشت.

۴۹. یک نامه و یک سند رسمی
قرن سوم هجری

۲۰×۱۱ سانتی متر، ۶ سطر رو و ۵ سطر پشت. بالا، پایین و چپ متن رو و چهار سوی متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 111

رو: نویسنده از مخاطب خواسته بدهی خود را بپردازد. مخاطب می بایست یک سوم دینار و یک قیراط و یک ششم دینار از حساب بدهی خود را به قُلته و فرح تسلیم کند. در سطر ششم جمله ی خواهشی به این شرح آغاز شده است: «ان رایت جعلت فداک ان توفّقها و...»[۱]

الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «س» بی دندانه است و با یک خط صاف مشخص شده، ک اول به چپ خمیده است و سرکش ندارد.

پشت: به موجب این سند، احمد بن عبدالخالق ضامن ۲۰ دینار از مالیات معوقه احمد بن الحسن بوده است.

«د» آخر و «ذ» زائده‌ای عمودی دارد. «ه» آخر در کلمه «له» در سطر اول، حلقه ای باز و واضح دارد.

۱. در سطر دوم پشت، بار دیگر سند با عنوان کتاب خوانده شده است، که توهمات کنونی در باب کتاب نویسی های عهد باستان و کهن را درهم می ریزد. متن فاقد تاریخ است و به جز چند مورد، نقطه ندارد. حلقه حروف بسته است. م و ن تکامل نیافته. د و راء قابل تفکیک نیست. تلفظ نام هایی که در نامه ها ذکر شده به دلیل عدم وجود نقطه مورد تردید است. نحوه‌ی اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود در سند تحریری است. این سند یکی از معدود مانده هایی است که کاتب پشت و روی آن را می توان یک صاحب قلم فرض کرد. وفور نقطه و نیز بلوغ نسبی نگارش در این سند مسلماً آن را چند قرنی از ادعاهای کنونی به ما نزدیک تر می کند.

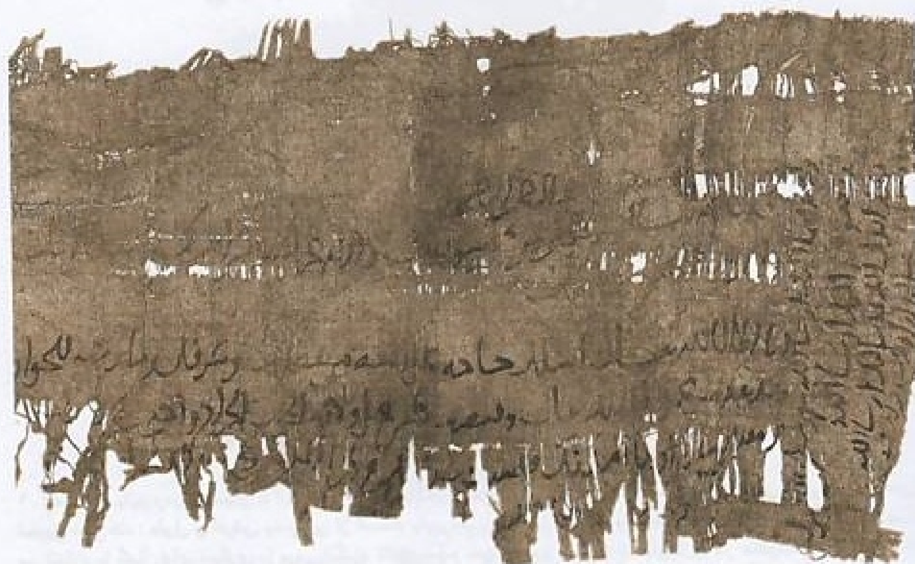
۴۹. رو.

۴۹. پشت.

۵۰. نامه
قرن سوم هجری

۲۸×۵/۱۶ سانتی متر، ۱۱ سطر رو که ۴ سطر آن در حاشیه ی چپ است. پایین برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 103

رو: نامه با این دعا آغاز می شود: اطال الله بقاک و جعلنی من کل سوء فداک و ادام عزّک و کرامتک و ساعدتک.
بین سطر آخر دعا و سطر اول متن نامه فاصله است: «انا»[1] اطال الله بقاک اسئلک حاجة علی الثقه مِن ... بفضلک و عرفک و ما یوجبه الجواز». مقصود نویسنده مشخص نیست اما به موضوع خراج که در سطر پنجم ذکر شده مربوط است.
گاه الف زائده زیر خط کرسی دارد و گاه بالای «د» زائده ای عمودی است.
پشت: خالی[2].



۵۰. رو.

۱. اگر آن کلمه را «انا» بپذیریم، در این جا معنی نمی دهد. (مترجم)
۲. برخی حروف پیوسته اند. ف در عرفک در سطر چهارم نقطه دارد ویژگی قابل ذکری در رسم الخط نامه نیست. ک سرکش ندارد. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

۵۱. نامه
قرن سوم هجری

۲۲/۵×۴۵ سانتی‌متر، ۲۲ سطر رو. راست و چپ برگه از بین رفته است. بخشی در ابعاد ۱۷/۵×۷ سانتی‌متر و یک سطر جدا شده است.
شماره PPS. 85

رو: نامه با عبارت «اطال الله بقاک» آغاز شده. در سطر دهم، کلمه بذرها (الزرع) و در سطر شانزدهم، عبارت «موفقاً ان شاءالله» آمده است. عبارت اخیر در پایان به صورت تمنا ذکر شده است: «اگر تصمیم دارید چنین کنید ان شاءالله موفق باشید».
الف آخر زائده زی خط کرسی ندارد. حرکت قلم «د» و «ذ» تقریباً عمودی است.
پشت: عنوان نامه: «به ابوالعلا» که روی قسمت جدا شده نوشته شده است[1].

۱. ابعاد این پاپیروس و بلندی ۴۵ سانتی متری آن بسیار بدیع است و با الگو و استاندارد لت های پاپیروسی معمول تطبیق نمی‌کند. طول و عرض بسیاری از اسناد پاپیروسی در این کتاب، یا توضیحات فنی ابتدای آن را از سکه می‌اندازد یا گمان‌های دیگری را برمی انگیزد تا به سهم خود معلوم کند که به بازنگری در معلوماتی نیازمندیم که تاکنون از مراکز معینی صادر شده و یا می شود، چنان که شیوه‌ی کتابت پاره‌ای از کلمات، مثلاً الر در سطر دوازدهم، که بسیار مدرن می نماید، موجب شگفتی بسیار است به ویژه آن که در سراسر سند نیز مشابه دیگری ندارد! متن فاقد تاریخ است. در سطر سوم بین دو کلمه که خواندن آن‌ها میسر نیست و در سطر شانزدهم بعد از کلمه الله تا کلمه بعد فاصله زیاد است. حلقه های حروف بسته اند. ن هنوز ناپخته و نیمه نوشته شده، ک سرکش ندارد و بعضی کلمات به خصوص کلمات دو سطر آخر نامه پیوسته‌اند. دسته ط به راست مایل است. ی آخر دم برگشته دارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. گاه ی وسط و ت نقطه دارد. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

۵۱. رو.

۵۱. پشت.

۵۲. نامه
قرن سوم هجری

۲۴×۱۰ سانتی‌متر، ۱۱ سطر رو و ۵ سطر پشت. نیمه راست پاپیروس از بین رفته است.
شماره PPS. 248

رو: نامه با دعای «اکرمک الله یا اخی و ابقاک و تمّ نعمة علیک و عندک فی الدنیا و الاخره برحمة» آغاز می‌شود و با جمله «کتاب علیک یا اخی من دمیاط و انا بحال عافیه»[1] ادامه می‌یابد. نویسنده به «فسطاط» و «فیّوم» اشاره کرده و با سلام و درود نامه را پایان داده است.
پشت: دو سطر در امتداد روی پاپیروس و سه سطر در جهت عکس عنوان به پی نوشت اختصاص دارد.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و دسته ی «ط» قدری به راست مایل است[2].

۱. برادر از دمیاط برایت نامه می‌نویسم و حالم خوب است.
۲. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. حلقه حروف بسته است. ر و د قابل تفکیک نیست. سطرهای نامه فاصله کمی دارند و حروف به استقلال و استحکام کافی نرسیده‌اند. انتساب این نامه به قرن سوم هجری مانند غالب تاریخ گذاری‌ها بر اسناد دیگر، علت معینی ندارد.



۵۲. رو.



۵۲. پشت.

۵۳. نامه‌ای که بعداً برای ثبت سیاهه به کار رفته است.
قرن سوم هجری

۲۵×۵/ ۱۰ سانتی متر، ۲ سطر رو و ۴ سطر پشت. متن پشت برگه موازی عرض پاپیروس نوشته شده و سطور آن بر سطور متن روی پاپیروس عمود است.
شماره PPS. 71

رو: فقط دو سطر آخر پاپیروس باقی مانده است: «اکرمک الله و ابقاک و ادام نعمتک و زاد فیه عندک».
الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. ک اول بدون سرکش و با قوسی به چپ نوشته شده است.
پشت: سیاهه مربوط به فهرستی در باب پرداخت مالیات است. با بسم الله آغاز شده و ابتدای هر مدخل، فعل خَرَج (پرداخت) و مبالغی بر حسب قیراط و دینار و در یکی از مداخل نوع محصول، برسیم (شبدر مصری) ذکر شده است.
الف آخر[۱] زائده زیر خط کرسی دارد.[۲]

۱. نویسنده در متن انگلیسی اصطلاح الف میانی را به کار برده است. اما حرف الف هیچ گاه به حرف ما بعد خود نمی چسبد و در حالات مختلف، یا مفرد است یا به حرف ماقبل خود می چسبد و الف آخر نامیده می شود پس در این جا، استفاده از اصطلاح الف آخر را مناسب تر دیدم.
۲. نگارش نامه با عجله و بی دقت انجام شده. حرف ت، ف و ن نقطه دارد. د و ر قابل تفکیک نیست. محل اتصال هـ و الف در کلمه فیها سطر دوم کشیدگی دارد. با این که برای ثبت سیاهه پشت پاپیروس فضای زیادی بوده، کاتب از همان سطر بسم‌الله و با قلم ریز نگارش متن را آغاز کرده که علت آن معلوم نیست.



۵۲. رو.



۵۲. پشت.

۵۴. یک سیاهه و یک نامه
قرن سوم هجری

۱ ,۳۲/۱×۴۰ سانتی متر، ۲۴ سطر رو و ۲۱ سطر پشت. بالای متن رو و بالای چپ متن پشت از بین رفته است.

منبع پشت: Khan 1992, no. 18

شماره PPS. 411

رو: سیاهه، فهرست حساب بدهکار و ارقام آن با حروف و بر حسب دینار، درهم و قیراط ثبت شده است.

گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و بالای «د» تقریباً عمودی است.

پشت: نامه را کاتب تخشی بن بلبرد از نیروهای رسمی زیر دست احمدبن تولون نوشته است. الکندی، تخشی بن بلبرد را در دوره ی ۶۴–۲۵۷ هجری[1] و احمدبن تولون را حاکم طرسوس در سال ۲۶۴ یا ۲۶۵ هجری[2] گفته است.

نامه با بسم‌الله و حدیثی از پیامبر آغاز شده اما چون یک سوم آخر سطور ۷–۱ از بین رفته، فقط بخشی از حدیث پیامبر باقی مانده است. باقی متن کمابیش کامل و قابل تشخیص است. متن نامه (اتوبیوگرافی) واضح و قابل تأمل است و طبق آن، نویسنده پس از مرگ تخشی مایل است به تجارت بپردازد و مایملکی در ناحیه ی سوق بربر و سقیفة جواد فسطاط دارد.

«هیچ یک از مقام‌های برجسته ی شهر را نمی‌خواهم و در هیچ مکانی اقامت نمی‌کنم مگر آن که من و هدف‌ام را بپذیرند».

من ۱۴ سال و اندی تا زمان مرگ تخشی ـ رحمة الله علیه ـ منشی وی و از منشیگری خود راضی بودم. به تجارت پرداختم و به شکر خدا عافیت یافتم. خدا را شکر. خدا را شکر. درآمد خوبی کسب می‌کنم. بخشی از این ثروت از خانه‌های نزدیک شما و برخی از خانه‌های سوق بربر و سقیفه جواد و چند دکان تأمین می‌شود. من در نزدیکی منزل معمّر و خانه ی عبدالحکم زندگی می‌کنم. به املاک خانواده تخشی رحمة الله علیه سر زدم. رعایا و فرزندان آن‌ها به وی رحمة الله علیه و وارثان‌اش وفا دارند.

همسری اختیار نکرده و فرزند و قوم و خویشی ندارم. الحمدالله کنیزکی خریدم. اگر هزینه ی فرزندان کنیز به عهده ی خریدار باشد قیمت کنیز کم نمی‌شود. خداوند نحوه ی معامله ی آن‌ها را می‌داند. هیچ گاه سخنی از آن به میان نخواهم آورد.

وقتی پدر، مادر، برادر و خواهرم ـ رحمة الله علیهم ـ مردند و تنها ماندم پولی قرض کردم، بچه‌ای می‌خواستم. بچه ی آن کنیزک را. به خدا که این بیش‌ترین مبلغی بود که پرداخت کرده‌ام.

با آن که پذیرفتم با کنیزک که آوازه‌اش در شهر پیچیده بود ازدواج کنم و جهازی را که آورده بود، پذیرفتم، ترجیح دادم مدتی صبر کند تا همه بدانند شرافتمندانه عمل کرده‌ام.

1. Al- Kindi. pp 215, 217, 219.

2. Stern 1960, p. 219.

این محل را برای نیت خیر می خواهم. نمی خواهم به یکی از بندگان آزاد شده اشاره کنم که سال ها می پنداشت با دختری از خانواده ی او ازدواج خواهم کرد تا مبادا ماجرا را از کسانی بشنود که من و او را می شناختند و از موضوع باخبر بودند. به هر حال به تر است چیزی درباره ی آن مرد از من نهرسی.

خدا را به سبب آن چه به من و تو داده شکر می کنم و از او می خواهم ما را در پناه خود بدارد. از او می خواهم اگر نیکی کرده ام هر دو نفرمان را پاداش دهد که او به این کار قادر است. منتظر جوابت هستم که ان شاءالله مرا از نظرت آگاه کنی».

مهم ترین خصیصه ی رسم الخط نامه، تنوع سبک نگارش ک اول و وسط است. گاه ک قوس کوچکی به چپ و سرکشی صاف و متمایل به راست دارد. گاه مثلاً در کلمه ی «اکرمک» در سطور ۶، ۸ و ۲۱ سرکش حذف شده و در کلمه ی «الکتابه» در سطر ۹ پایین حرف تقریباً مایل و در کلمات «تکلّمت» در سطر ۸ و «کتاب» در سطر ۹ کوتاه و عمودی است. ک اول در کلمات کتاب (سطر ۷) و کل (سطر ۸) و کثیره (سطر ۱۸) نعلی شکل است و قوسی به بالا دارد. گاهی حروف نقطه گذاری شده و بسیاری از هم بندها غیرمعمول است[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. قلم نگارش ریز است. س و ش دندانه ندارد. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. مترجم به دلایل چند، متن پشت این سند را الحاق جدید می شمارد، نخست این که روی نامه از میانه ی مطلب باقی مانده، ولی پشت آن، از نظر فضا آغاز دیگری دارد و از چهار سو سلامت است!!! شارح سند معتقد است که نامه با حدیثی از پیامبر آغاز می شود که به سبب آسیب، نیمه کاره مانده است، اما نه کلمات بخش آغازین حدیث را آورده و نه توضیحی در این باب می دهد که چه گونه حدیث بودن جمله ی آغازین را تشخیص داده است؟!! در عین حال هم ذکر بی مأخذ ثبت حدیث در نامه و نیز آن مطالبی که در باب کنیز و برده و ضمائم آن در نامه آمده، بسیار داستانواره و بی اساس است و در مجموع چنین به نظر می رسد که الحاق مطالب پشت نامه نوعی سرهم بندی کردن تاریخ و روابط اجتماعی در میان مسلمین نخستین باشد.

۵۳. رو.

۵۴. پشت.

۵۵. سه نامه
قرن سوم هجری

۱۱/۸×۱۵/۷ سانتی متر، ۱۱ سطر رو و ۹ سطر پشت[1]. بالا و پایین متن رو و بالای متن پشت از بین رفته است.

منبع: Khan 1992, no. 28

شماره PPS. 269

رو: دو نامه بر این روی پاپیروس نوشته شده است. سه سطر کم‌رنگ که نیم آن از بین رفته به نامه اول مربوط و شامل بقایای دعای «خداوند عمرتان را طولانی کند... و شادی و بهروزی شما...» است. ۸ سطر تیره‌تر، مربوط به نامه سوم و پاسخ نامه پشت پاپیروس است.

سطر اول نامه ی سوم از بین رفته و محتوای آن قابل تشخیص نیست. اما از سطر دوم برمی‌آید که پاسخی به تقاضای معافیت از مالیات نویسنده نامه پشت است.

«اگر نمی توانید مرا از مالیات معاف کنید، اسناد را به او برگردانید؛ شما ـ که خدا قوتتان دهد ـ می دانید هزینه های هنگفتی بر عهده دارم. مشاوران ایشان اقدام مؤثری انجام نمی دهند و مرا مأیوس کرده اند. به او پاسخ دادم اگر ایشان ـ که خدا قوتش دهد ـ صبر می کند، به روستا بروم و از ایشان نوشته بیاورم و آن چه مطلوب شان است انجام دهم...»

پشت: در نامه ی دوم که بعداً نوشته شده، به سال های سه و چهار اشاره شده، از آن که در پاپیروس های عربی، گاه عدد صدگان شماره ی سال را حذف می کرده اند و نیز بر اساس این که این پاپیروس به قرن سوم هجری مربوط است می توان گفت نامه در سال ۲۰۲ یا ۲۰۴ و یا ۳۰۳ یا ۳۰۴ هجری تنظیم شده است. در نامه به اسفل الارض یا ساحل نیل اشاره شده که معادل مصطلح آن منطقه ی مصر سفلی و مقابل آن مصر علیا است.

«[مرا از مالیات] ۱۸ تا بعد از سال چهار [معاف کنید] و اگر مقدور نیست، ۶ سبدش را تا پس از سال سه کم کنید. او گفت شما قول داده اید درآمد (سالیانه؟) را به زودی برایش می فرستید چون می بایست به علیا برود و توشه نیاز دارد. اگر شما ـ خدا قوتتان دهد ـ مرا از مالیات معاف کنید خدا خیرتان می دهد و اگر مقدور نیست اسناد را به وی بازگردانید تا آن چه صلاح است انجام دهد. ان شاءالله خدا از شر و بلا حفظ تان کند.»

اکثراً الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «د» و «ذ» عمودی و «س» و «ش» بی دندانه است[2].

۱. در کتاب خان، ۱۹۹۲؛ شماره ۲۸؛ نسخه های رو و پشت جا به جا چاپ شده است.

۲. این یادداشت فاقد تاریخ و نقطه است. حروف آن استقلال ندارند و غالباً پیوسته اند. حلقه های حروف کاملاً بسته و هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. اتصال ح به حرف ماقبل تحریری است. در این یادداشت به سال ۴ اشاره شده و از آن جا که رقم دهگان و صدگان ندارد، اگر این عددگذاری مربوط به عددگذاری قراردادی خاصی نبوده و حتماً به شمارش سال هجری مربوط باشد نیز نمی‌توان به قطع و یقین محدوده ی زمانی نگارش این نامه ها را حدس زد. انتساب این نامه به قرن سوم از سوی مؤلف، مانند دیگر موارد مبنای معینی ندارد.

۵۵. رو.

۵۵. پشت.

۵۶. نامه
قرن سوم هجری

۹×۲۰ سانتی متر، ۱۲ سطر رو
منبع: Khan 1992, no. 25
شماره PPS. 215

رو: متن با بسم الله و دعای «حفظک الله و عافاک و تمم نعمة علیک» آغاز شده و سپس چنین آمده است. «سه دست لباس مسیحیان را برایت فرستاده ام. صورت حساب شما را که جمع کل اش ۲۱ و یک چهارم دینار است دیروز فرستادم. خُدا شما را حفظ کند و سلامتی بدهد و لطف و رحمت و فضل اش شامل حال شما بشود».
متن نامه با فعل کُتِبَ (نوشته شد) تمام شده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول، گاه نعلی شکل و گاه بدون سرکش و گاه مایل به چپ نوشته شده است.
پشت: خالی[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. حروف و کلمات استقلال و استحکام ندارند. حلقه ی حروف بسته است. الف در کلمه ی دینار سطر هشتم الف محذوفه است. دم ی آخر در کلمه ی فی سطر هشتم برگشته است. د و ذ زائده عمودی به بالا دارد. س و ش دندانه دار است. دسته ی ظ کوتاه و دسته ط و ظ به راست مایل است. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی کوتاهی به حرف ماقبل خود چسبیده است. مبلغی که سند برای سه دست لباس مسیحیان می آورد، بسیار گزاف می نماید، مگر این که صورت حساب مورد اشاره را برای جمع یک معامله طولانی مدت بگیریم.

بسم الله الرحمن الرحيم
حفظك الله وعافاك واتم نعمته
عليك كتبت اليك
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

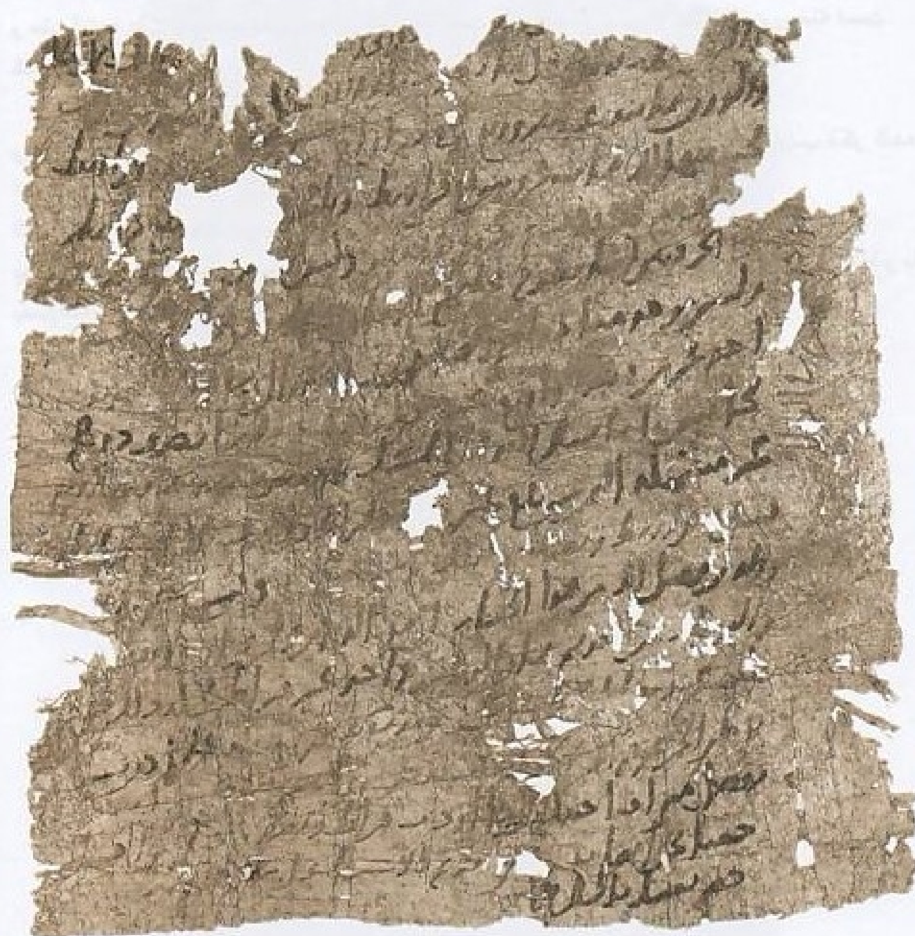
٥٦. رو.

۵۷. دو نامه
قرن سوم هجری

۵ / ۲۴×۵ / ۲۳ سانتی‌متر، ۱۸ سطر رو و ۱۲ سطر پشت. بالای متن روی پاپیروس از بین رفته و متن آن به علت نسخه‌برداری، کم‌رنگ شده است. قسمت کوچکی از متن پشت ریخته است.
شماره PPS. 359

رو: در این نامه اوزان، مقادیر و قیمت‌های مختلفی بر حسب قیراط، درهم و اردب ذکر شده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و گاه «س» بی‌دندانه است.
پشت: سطر اول، عنوان نامه روی پاپیروس است و پس از آن نامه دیگری با همان دست خط و با بسم‌الله آغاز شده است[۱].

۱. این سند فاقد تاریخ و جز چند مورد فاقد نقطه است. صورت حروف، ابتدایی و ناپخته است. یک سطر بسیار کمرنگ، موازی طول پاپیروس در حاشیه‌ی راست نوشته شده. فاصله سطور کم است و تقریباً از تمام فضای پاپیروس برای نگارش سود برده‌اند. فاصله سطر اول متن پشت با سطر بعدی بسیار زیاد است و سپس نامه‌ی دوم آغاز شده. کاتب نگارش نامه را از همان سطر بسم‌الله و با فاصله‌های کم میان سطور انجام داده است. گاه د زاویه و گاه زائده‌ای عمودی رو به بالا دارد. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود، تقلیدی ناپخته از صورت تحریری آن است. ک سرکش ندارد. دم ی آخر در کلمه فی در سطر حاشیه برگشته است.



۵۷، رو.

۵۷. پشت.

۵۸. نامه
قرن سوم هجری

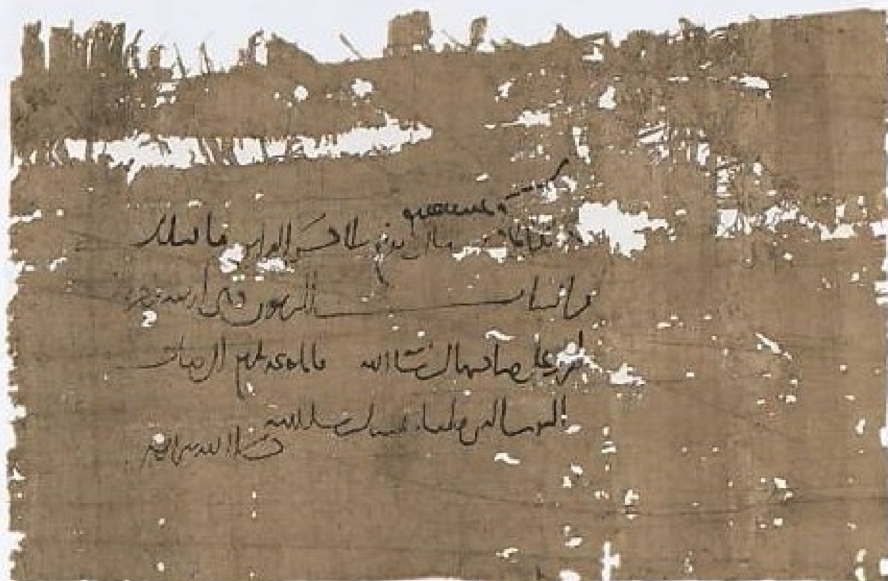
۳۲×۵/۲۱ سانتی متر، ۶ سطر رو.
منبع: Khan 1992, no. 22
شماره PPS. 223

رو: نامه، سفارش به یک بافنده و تحویل پارچه است. رسم بوده که هنگام سفارش پارچه به بافندگان مبلغی به عنوان پیش پرداخت می دادند. نامه با دعای «[فدیت]ک اطال الله بقاک» آغاز و با عبارت «حسب الله» که صورت مختصر دعای «حسبنا الله و نعم الوکیل» است تمام می شود.

«به حسن بگو پارچه ی مشتری را که چهار قواره و اندکی افزون بر آن است به خواست خدا به صاحب اش بدهد. فردا پارچه را به صاحب آن، که پول را به تو پرداخته تحویل بده».

گاه ظاهر بعضی کلمات نامه از جمله «بسم الله» و «حسب الله» به هم پیوسته است و قابل تشخیص نیست. بسیاری از حروف به طور کامل نوشته نشده و غیر عادی اند. اغلب، الف آخر زائده ی زیر خط کرسی ندارد. «س» و «ش» بی دندانه و «س» با خط صافی مشخص شده است.

پشت: خالی[۱].



۵۸. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. حروف بسیار بد و پیوسته نوشته شده اند. کاتب هنگام نوشتن بسم الله اول نامه، قلم را از روی صفحه برنداشته است. حرف ش در ان شاء الله سطر چهارم نقطه دارد. چنین بی دقتی و سهل گیری آشکاری در کتابت بسم الله، به خصوص که قلم و نحوه ی نگارش دیگری دارد، قضاوت درباره ی این سند را دشوار می کند.

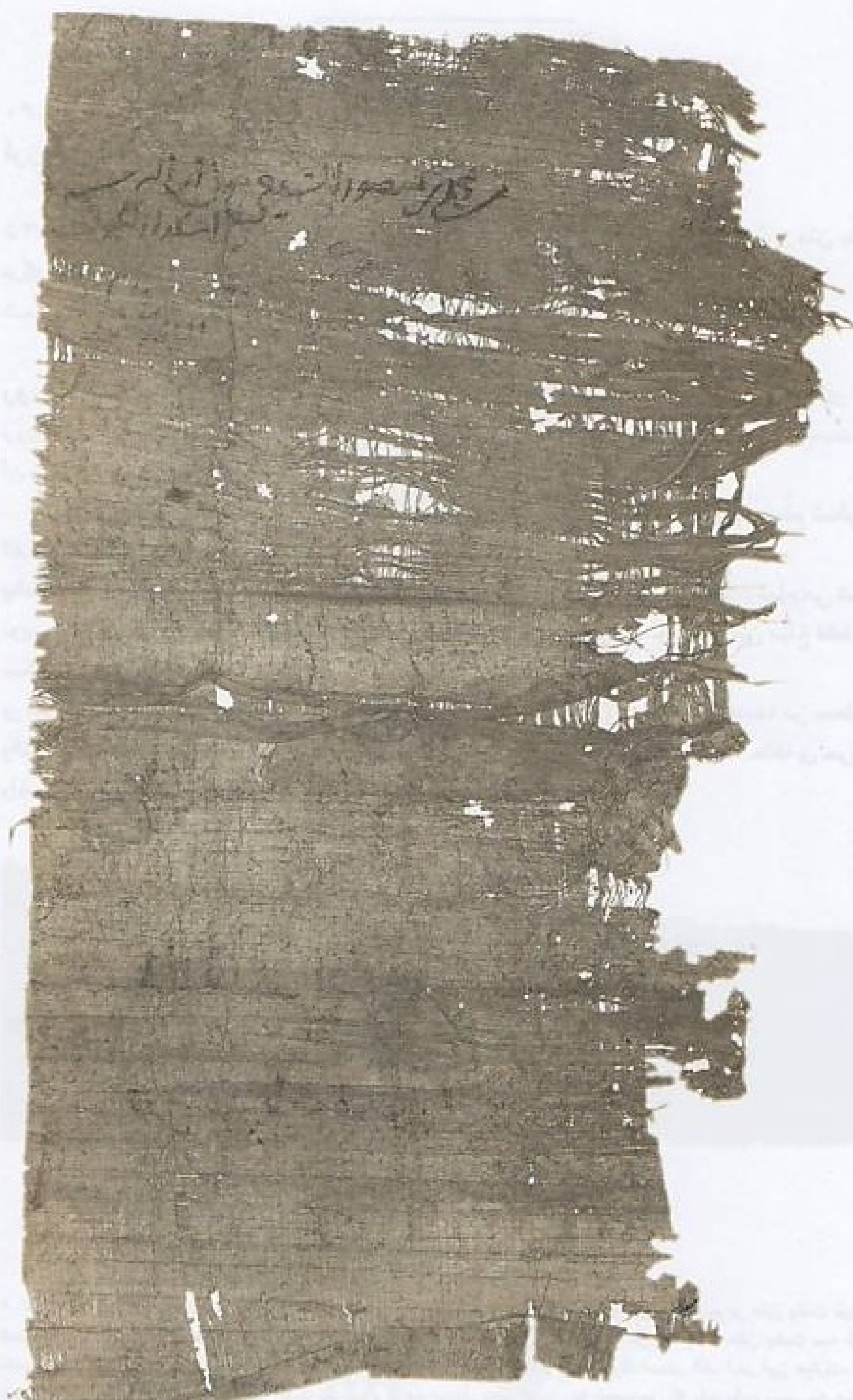
۵۹. نامه
قرن سوم هجری

۳۸×۲۲ سانتی‌متر، ۹ سطر رو و ۲ سطر پشت. سمت چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 410

رو: نامه با دعای «خداوند عمرت را طولانی کند، قربانت گردم». آغاز و تمام شده است. در نامه به اسامی ابن احمد و ابواسحاق اشاره شده و در پایان نامه این جملات ذکر شده است: فرایک اعزّتک الله فی اعلام وصول ذلک [...] موفقاً ان شاءالله... فرسودگی پاپیروس مانع است تا بدانیم مرسوله چه چیزی بوده است.
گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. دم «ی» آخر برگشته و برخی حروف، نقطه گذاری شده است.
پشت: در این بخش، عنوان نامه ی روی پاپیروس نوشته شده است: از محمد بن منصور الشیخی، برده ی آزاد شده ی ابولسری[۱].

۱. این یادداشت نیز فاقد تاریخ است. فاصله میان سطرها نظم و ترتیب ندارد. حاشیه بالای سطر بسم‌الله زیاد است. سطر اول تا چهارم فاصله ای منطقی دارد و سپس میان سطرهای چهارم و پنجم و ششم و هفتم فاصله زیاد و مجدداً میان سطرهای هفت و هشت و نه کم می شود. ق و ی نقطه دارند. س در بسم‌الله سطر اول و اسحاق در سطر پنجم دندانه دارد. دعای آخر نامه، پیوسته است.

٥٩، ر.



۵۹. پشت.

۶۰. دو نامه
قرن سوم هجری

۲۵×۷/۵ سانتی‌متر، ۳ سطر رو و ۱۴ سطر پشت. متن رو موازی طول پاپیروس و متن پشت برگه موازی عرض آن نوشته شده و سطور آن بر سطور متن رو عمود است.
شماره PPS. 203

رو: این قسمت تکه‌ی جدا شده‌ای از پایین پاپیروس است که چند سطر از انتهای نامه‌ی اول روی آن باقی مانده، متن این بخش شامل تصلیه و پی نوشت نامه‌ی پیشین است که نویسنده‌ی آن با سلام و درود بر چند نفر آن را تمام کرده است.

«جعلت فداک و اطال الله بقا[ک صلی الله علی] محمد و علی اسرة الطاهرین و سلّم تسلیما»
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.

پشت: متن دوم با دعای «ابقاک الله و امتع بک» آغاز و با دعای «ابقاک الله و حفظک» تمام می‌شود. نویسنده از مخاطب خواسته یک سوم درهم به او بدهد و در پی نوشت خواسته این مبلغ فقط یک سکه (قطعة واحدة) باشد.

ی آخر در کلمه‌ی علی در سطر پنج دمی برگشته دارد. الف اول (در کلمات الجمعه در سطر ۷ والله در سطر ۱۱) برای پر شدن فضای سطر با فاصله بیش‌تر نوشته شده است. حلقه‌ی حروف واضح نیست[1].



۶۰. رو.

۱. متن‌ها فاقد تاریخ‌اند. نیم سطر به جا مانده از برش پاپیروس معلوم می‌کند متن رو مقدم بر متن پشت نوشته شده با این حال رسم‌الخط متن پشت برگه عقب مانده‌تر از متن روست. بالای س بسم‌الله متن پشت سه نقطه ناهماهنگ وجود دارد. عبارتی که مؤلف سلم تسلیما خوانده بسیار درهم و مشکوک است. الف آخر این عبارت، تاب خوردگی غریبی دارد. تقاضای وجه اندک یک سوم درهم بسیار بعید است، به خصوص که باید پاپیروسی به چندین برابر وجه، صرف درخواست آن شود!

۶۰. پشت.

۶۱. نامه
قرن سوم هجری

شماره PPS. 268

۱۹×۲۰ سانتی‌متر، ۲۱ سطر رو که چهار سطر آن بر حاشیه‌ی بالا و ۲ سطر در حاشیه‌ی راست نوشته شده است.

رو: در نامه به معاملات بازار (سوق) و ارسال کالا (گندم) و رسیدن چند ملوان اشاره شده است: «فانّ النواتی قد اتوا (ملوانان آمدند، سطر ۱۵) نامه با جمله‌ی «رایک فی [ذلک] نظرت را درباره‌ی آن [بگو]» تمام شده است. غالب اوقات «د» و «ذ» مفرد به واسطه‌ی زائده‌ی قوسی شکلی از «ر» قابل تشخیص و «س» بی دندانه است.
پشت: بقایای نامشخص از عنوان نامه در بالای این بخش دیده می‌شود[1].

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. چهار سطر در جهت عکس سطور در حاشیه بالا و دو سطر در حاشیه راست نوشته شده. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. تقریباً هیچ یک از حروف زاویه ندارد. حلقه های حروف کاملاً بسته است.

۶۱، رو.

۶۲. یک نامه و پاسخ اش
قرن سوم هجری

۱۱×۳/ ۱۷ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۶ سطر پشت. در خلال متن رو ریختگی هایی هست و پایین متن پشت از بین رفته است.

شماره PPS. 233

Kham 1992, no 26

رو: نامه با بسم‌الله و دعایی آغاز شده سپس نویسنده از مخاطب خواسته مبلغی بپردازد و به پوست های مورد معامله اشاره شده است. «بسم‌الله الرحمن الرحیم. خدا تو را حفظ کند. بدان که من با چرم دوزان درباره‌ی قیمت پوست‌ها مذاکره کردم نتیجه آن شد که می بایست سه دینار بپردازی. حتی اگر پول خرد (قطعه) هم داشتی بفرست، خودم دینار مرغوب دارم». منظور از (قطعه) سکه های خردی است که جمع چند عدد آن‌ها یک دینار یا درهم را تشکیل می دهد. با آن که کارشناسان آن قطعه ها را فاقد ارزش می دانند بنابر متن این نامه، قطعه ها کاملاً بلا استفاده نبوده‌اند.

متن پس از ریختگی در سطر ۶ و ۷ این طور ادامه می یابد. «می دانم که در قیمت گندم‌ها به آن‌ها تخفیف داده‌ای اما، امروز تمام مبلغ را بپرداز. ان شاءالله وقتی زائران بازمی گردند به تو عوض داده می شود. خداوند تو را حفظ کند».

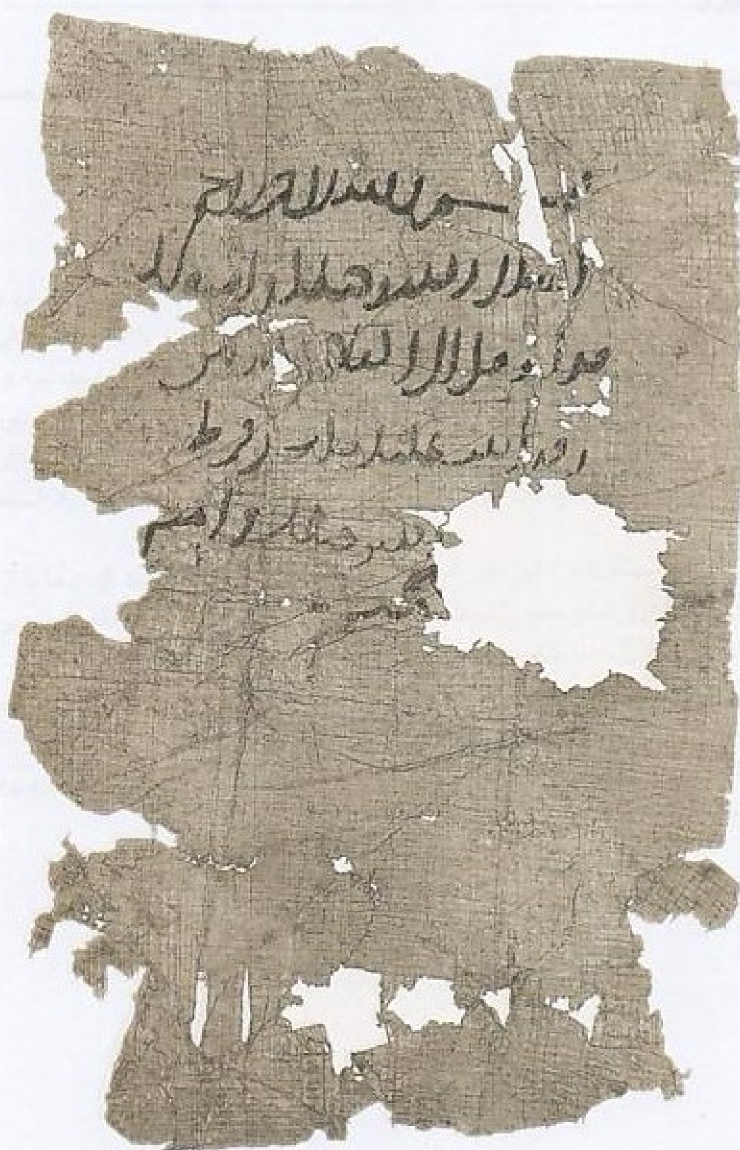
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و ک اول نعلی شکل است.

پشت: جواب نامه این طور است:

«بسم الله الرحمن الرحیم خداوند تو را حفظ کند. سه دینار و مقداری شبدر خشک و تازه برایت فرستادم. خداوند (حفظت کند)[1].

۱. رسم‌الخط متن پشت و روی برگه یکسان است. بسم‌الله الرحمن الرحیم در پشت سند پیوسته و تا اندازه‌ای نامنظم است. پیوستگی های دیگری نیز در متن دیده می‌شود. کاتب از نقطه سود نبرده، گاه د زاویه دارد و گاه با زائده‌ای عمودی در بالا از ر قابل تفکیک است. حلقه حروف بسته است. متن نامه حاکی از بده و بستان تجاری و تنوع موضوعات مورد معامله است.

۶۲. رو.



۶۲. پشت.

۶۳. پیش‌نویس نامه و سیاه مشق
قرن سوم هجری

۲۵×۱۹ سانتی متر، ۹ سطر رو و چهار سطر پشت. بالا و پایین متن رو از بین رفته است. شماره PPS. 330

رو: قلم در سطور ۲ و ۳ عوض شده و در سطور ۴-۱ عباراتی تکرار شده‌اند که به نظر می‌رسد چرک نویس یک نامه باشد که طی آن نویسنده به مخاطب اعلام کرده که نامه اش را دریافت کرده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. حرکت قلم «د» و «ذ» تقریباً عمودی و ک اول بدون سرکش و مایل به چپ است[1].

پشت: احتمالاً نوشته های این پاپیروس سیاه مشق است. پس از بسم الله، دعایی در جهت عکس آن نوشته شده است[2]. «اطال الله بقاک و اعزک و اکرمک و اتمّ نعمته علیک»، ابتدای متن کلمه ی اطال دوبار نوشته شده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. ک اول بدون سرکش نوشته شده است.

۱. متن فاقد تاریخ و نقطه است. حروف استحکام کافی ندارند. حلقه حروف به جز در حرف ص در سطر سوم بسته است. سمت راست برگه حاشیه نسبتاً زیادی دارد.

۲. بسم الله در حاشیه پایین برگه نوشته شده و سطری زیر آن است که به سبب ریختگی و پوسیدگی پاپیروس قابل خواندن نیست. رسم الخط و قلم این دو سطر با قسمت سیاه مشق متفاوت است.

۶۳. رو.

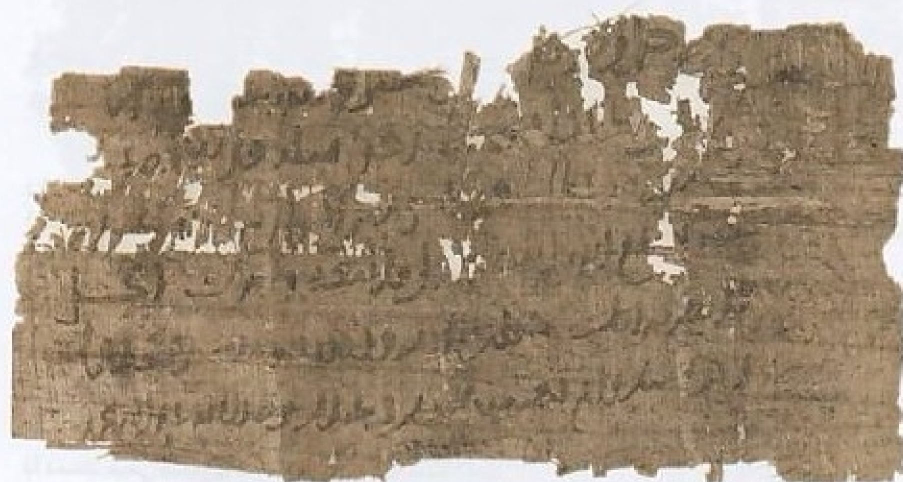
۶۳. پشت.

۶۴. دو نامه
قرن سوم هجری

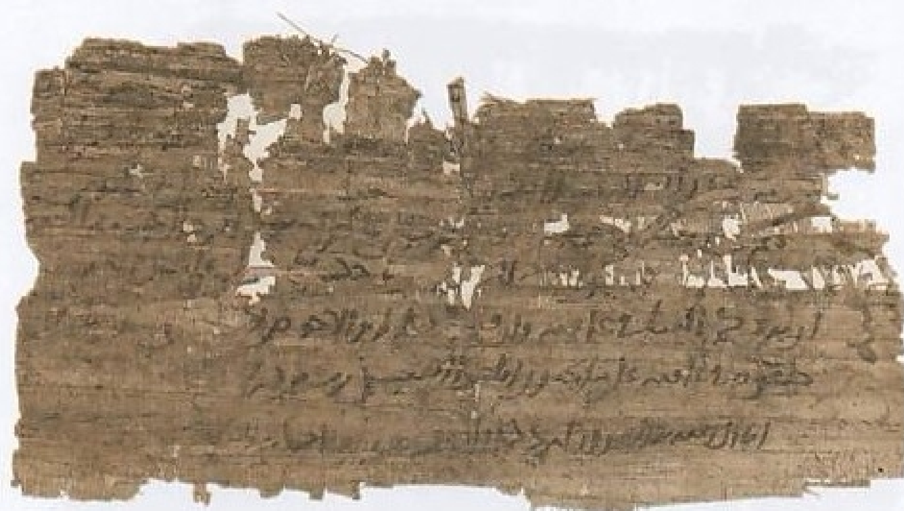
۲۶×۱۳/۵ سانتی متر، ۶ سطر رو و ۸ سطر پشت بالای هر دو متن از بین رفته است.
شماره PPS. 101

رو: نویسنده‌ی نامه اول از مخاطب می خواهد نظرش را درباره‌ی موضوعی که معلوم ما نیست اعلام کند. نامه با دعای «جعلت فداک و اطال الله بقاک و ادام و تصلیه (صلی الله علی النبی محمد) تمام می کند.
پشت: نامه دوم به موضوع خراج می پردازد و دعای «اسئل الله ان یُردّکم الینا فی عافیه» در آن ذکر شده است. در پایان نویسنده نامه به چند نفر از جمله ابوالاحوص سلام رسانده و دعای «اطال الله بقائک و ادام عزّکما و اتمّ نعمة علیک و زاد فی احسانه علیک» را نوشته است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و ک اول در سطر ۶ نعلی شکل است. دو سطر ناخوانای دیگر با دست خطی متفاوت در حاشیه نوشته شده است[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ است. متن اول نقطه ندارد. در نامه ی دوم ی وسط در دو مورد نقطه دارد. حلقه های حروف کاملاً بسته است. در نامه ی اول ر و د شبیه‌اند اما در نامه ی دوم د زاویه دارد. ع آخر در نامه ی اول تکامل یافته است. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.



۶۴. رو.



۶۴. پشت.

۶۵. نامه
قرن سوم هجری

۸/ ۲۳×۲/ ۱۷ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۲ سطر پشت. سمت چپ پاپیروس از بین رفته و در بین متن هم ریختگی است.
منبع: Khan 1992, no. 33
شماره PPS.. 368

رو: نامه راجع به یک موضوع خانوادگی است[۱]:
«بسم الله الرحمن الرحیم. خداوند عمر طولانی و با عزت و سربلندی به تو عطا کند و در دنیا و آخرت مشمول رحمت و مغفرت و فضل او باشی. چندی است نامه ای از تو دریافت نکرده ام و ... نگران شده ام. امیدوارم با سلامتی یکدیگر را ملاقات کنیم که خدا بر همه چیز قادر است.
اما بعد، خداوند لطف اش را شامل حالت کند ـ آن قدر گرفتار بودم که نتوانستم برایت نامه بنویسم. امیدوارم به سلامت بازگردم. برایم نامه بنویس و مرا از حال راصه ـ خدا حفظ اش کند ـ و مادرت و امین و عباس ـ خدا حفظ شان کند ـ با خبر کن.
برایت یک روسری خریده ام. فقط یکی یافتم. از خودتان خبر بده که ان شاءالله از شنیدن خبرهاتان خوشحال خواهم شد. یک ماه دیگر تا پایان طوبه[۲] نزد شما باز خواهم گشت. امیدوارم با سلامتی همدیگر را ملاقات کنیم. ان شاءالله بسته ام به دست ات می رسد. سلام مرا به راصه ـ خدا حفظ اش کند ـ مادرت و خواهرت و عباس برسان. احوال صاحب خانه ی یهودی را هم برایم بنویس».
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. گاه «س» و «ش» بی دندانه و ک اول و وسط نعلی شکل است و سرکش دارد.
پشت: عنوان نامه ی روی پاپیروس در دو سطر نوشته شده. این عنوان قدری طولانی تر از معمول بوده و ریختگی میان آن تشخیص آن را مشکل کرده است. اما عبارت «به ابوخیر از طرف ملوان بقم» باقی مانده است[۳].

۱. نامه فاقد تاریخ است. قبل از بسم الله سه نقطه ناشناس قرار دارد. ی وسط در دو مورد نقطه دارد. حلقه م گاه باز و گاه بسته است. حروف استحکام و استقلال ندارند، رسم الخط بسیار ابتدایی است. بیگانگی و عدم تسلط کاتب بر حروف و کلمات و بی نظمی سطور این تصور را در مترجم تقویت می کند که نگارنده سطور، این خط و زبان را از فرهنگ اعراب وام گرفته و ذاتاً با آن عجین نبوده به خصوص که زمان بازگشت خود را پایان ماه طوبه تعیین می کند که نشان پای بندی به فرهنگ و زمان بندی بومی اوست.
۲. از ماه های مصری.
۳. پشت برگه دو سطر کم رنگ و ناخوانا نوشته شده، از بخش قابل تشخیص عنوان برمی آید که نامه را به گیرنده ای که قرائت نام او بر من میسر نشد فرستاده و از او خواسته اند نامه را به کسی که نام او چیزی مثل ابواخور است برساند. نام ملوان بقم که مؤلف انگلیسی به آن اشاره کرده را نمی بینم. سطر دوم ناخواناست.

بسم الله الرحمن الرحيم

۶۵. رو.

۶۵. پشت.

۶۶. یک یادداشت و یک نامه
قرن سوم هجری

۱۱×۱۲ سانتی متر، ۱۰ سطر رو که سه سطر آن بر حاشیه بالا نوشته شده و ۱۳ سطر پشت که سه سطر آن در حاشیه ی بالا و یک سطر بر حاشیه ی راست نوشته شده است. سمت چپ و بالا راست متن رو و پایین و بالا چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS.. 250

رو: نویسنده ی یادداشت از مخاطب اش که یک زن است خواسته چند قلم جنس از جمله یک بسته (اضباره) که احتمالاً حاوی چند سند یا نوشته های دیگر است برایش بفرستد.
الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.
پشت: نامه با دعای «اطال الله بقاک و ادام عزک» آغاز شده. نویسنده به نامه رسان (رسول)[1] اشاره کرده و از ورود قریب الوقوع شخصی خبر داده است.
«د» عمودی و «س» بی دندانه است[2].

۱. در متن عربی، کلمه رساله دیده می شود. (مترجم)
۲. متن فاقد تاریخ است. یادداشت اول نقطه ندارد و در نامه ی دوم حرف ی وسط، ت و ف هر کدام یک بار نقطه دارند. سطر چهارم و پنجم متن پشت با عباراتی کاملاً مشابه هم آغاز شده و هر دو روی سند حکایت از عقب نشینی تکنیکی واضحی در اسلوب نگارش دارد.

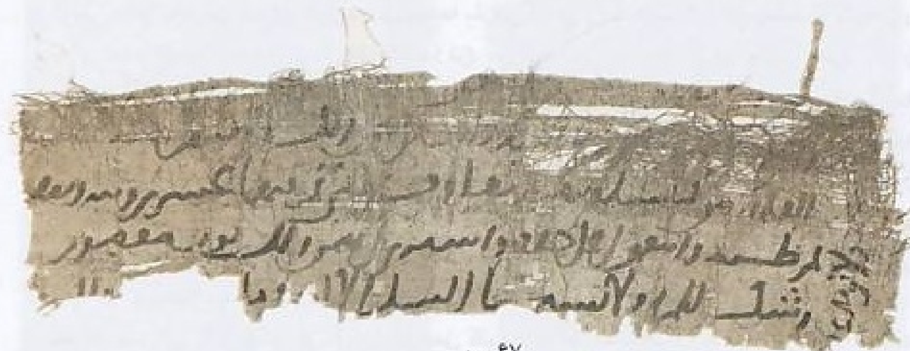
۶۶. رو.

۶۶. پشت.

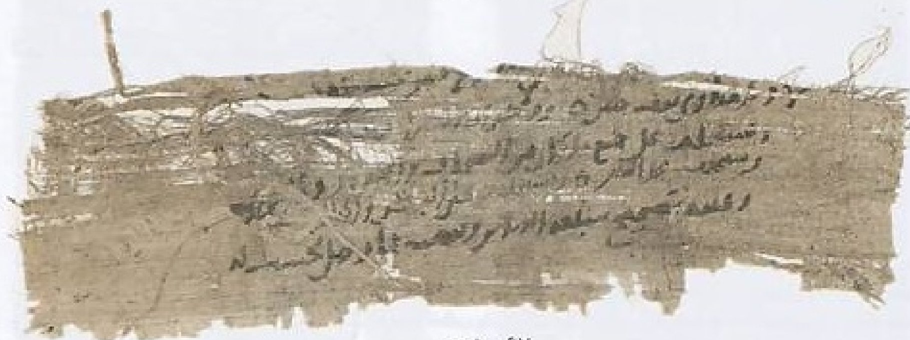
۶۷. نامه ای که بعداً برای ثبت سیاهه به کار رفته است.
قرن سوم هجری

۵ ,۲۶/۵×۸ سانتی متر، ۵ سطر رو که ۱ سطر آن بر حاشیه ی راست است و ۵ سطر در چپ. بالا و پایین متن راست و بالای متن چپ از بین رفته است.
شماره PPS. 273

رو: نویسنده به مخاطب اش می نویسد: «با پول آن برایم قدری پارچه و یک شکّ زنانه بخر». شک نوعی لباس زنانه است. «د» تقریباً عمودی و «س» و «ش» دندانه دارد.
پشت: متن این بخش سیاهه ای است که در سطر آخر آن این جمله آمده: «و علیه تصحیح سبعة الدنانیر و نصف الوصل یحسب له». کلمه ی تصحیح احتمالاً مربوط به عبارت صَحَّ لِ... است که در ابتدای برخی رسیدها ذکر می شده است[1]. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد[2].



۶۷. رو.



۶۷. پشت.

1. Khan 1993, nos 140 - 59.

۲. کاتب متن پشت و رو دونفر بوده‌اند ولی رسم الخط آن ها تفاوت چندانی ندارد. کاربرد نقطه در هر دو متن حکم ندرت دارد. حلقه حروف بسته است و ک سرکش ندارد. به نظر می رسد نگارش متن پشت و رو در فاصله زمانی نزدیک صورت گرفته باشد. اما کاتب متن پشت، بیش تر به نگاشتن عادت داشته است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۶۸. دو نامه
قرن سوم هجری

۸/ ۱۰×۷/ ۳۲ سانتی متر، ۱۷ سطر رو و ۲۴ سطر پشت که دو سطر در حاشیه ی راست است.[۱] سمت راست متن رو از بین رفته است.
منبع چپ: Khan 1992, no. 19
شماره PPS.. 252

رو: نامه اول با بسم الله و دعای «[حفظک الله و] ابقاک و امتع بک» آغاز شده و شامل درخواست ملاقات با مخاطب است.
گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک وسط قوسی به چپ دارد یا تقریباً عمودی است.
پشت: نامه دوم خطاب به ابو محمد است و با بسم الله و دعایی مشابه دعای نامه اول آغاز می شود:
«وقتی ما را ترک می کردی، قول دادی جمعه بازمی گردی و ما به منزل نافع رفتیم تا کارمان را با او تمام کنیم. ابوهارون با پول کالاها نزد من آمد، می خواست از تو جنس بخرد. آن را مشخص خواهد کرد ـ منظور و مفهوم عبارت اخیر معلوم نیست ـ و آن را نزد من باقی می گذارد تا کالا به تو برسد. اگر کالا به دست ات نرسید پول را به ابوهارون مسترد خواهم کرد. امیدوارم که کالای بیش تری به ما برسانی. شرایطم مناسب است زیرا خدا لطف نموده و امر را بر من آسان کرده ـ امیدوارم خدا کمک کند که بهره ببرم ـ می خواهم ـ اگر خدا توفیق دهد ـ جمعه در خانه ی نافع نزد ما بیایی. امیدوارم خدا یاریت کند تا این کار را برایمان انجام دهی که آن بدهی را به تو خواهیم داد. تو به فکر تهیه پول باش خدا حفظت کند و در امان خود نگاهت دارد. نظرت را در این باره به ما بگو تا طبق آن عمل کنیم و به فکر احتیاجات ما هم باش. خدا حفظت کند».
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد[۲].

۱. در کتاب خان ۱۹۹۲، شماره ۱۹، متن رو و پشت به اشتباه جا به جا چاپ شده است.
۲. نامه پشت را بر نیمه ی یک پاپیروس قبلاً استفاده شده نوشته اند، که در نتیجه نامه ی رو را غیرقابل خواندن کرده است. چنین شیوه هایی اهمیت و ارزش بیش از حد قطعات پاپیروس را روشن می کند و از آن که چنین رفتاری در داد و ستدهای تجارت خانه ها نیز اعمال می شده، اهمیت مطلب باز هم دو چندان می شود. نامه ها فاقد تاریخ و نقطه اند. م و ن هنوز تکامل نیافته، حلقه حروف غالباً بسته است. در پایان سطر هشتم متن رو به فسطاط اشاره شده. نامه ی پشت نیز با بسم الله آغاز می شود. صورت حروف خام و استحکام نایافته است. در سطور بالای بسم الله بعد از ذکر نام گیرنده، کلمه ی احمد که احتمالاً بخشی از نام فرستنده است دیده می شود. دعای پایان نامه در حاشیه ی راست نوشته شده و چند مورد خط خوردگی در متن دیده می شود. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. به یقین هر یک از این نامه ها به شرط سلامت کامل و رفع ظن جعل، مفتاحی برای بازیافت شرایط اجتماعی و فرهنگی در قرون آغازین طلوع اسلام است.

۶۸، پشت.

۶۸، رو.

۶۹. نامه‌ای که برای سیاهه و یک نامه دیگر استفاده شده است.
قرن سوم هجری

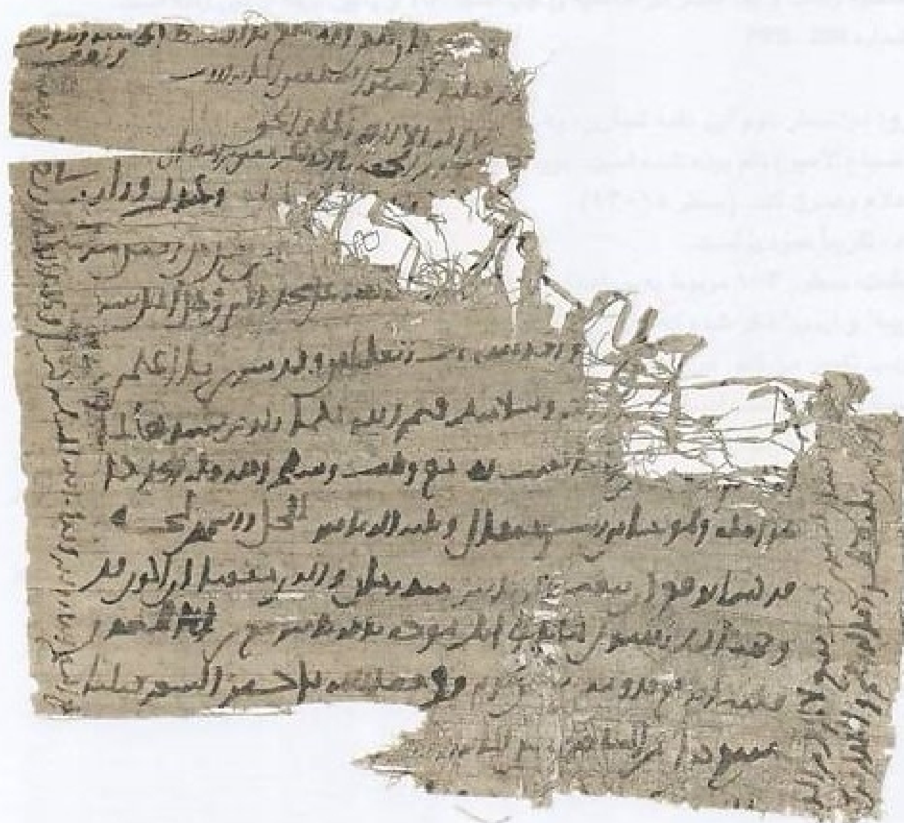
۲۱×۲۴ سانتی متر، ۱۸ سطر رو که یک سطر در حاشیه است و ۱۸ سطر پشت که دو سطر در حاشیه راست و یک سطر در حاشیه ی چپ است. بالا و پایین برگه از بین رفته است.
شماره PPS.. 259

رو: در سطر دوم این نامه تجاری، به القطیعه (مالیات) اشاره شده و در سطر ۹ از یک امیر (ضیاع الامیر) نام برده شده است. نویسنده مبلغی پول برای مخاطب فرستاده و از او خواسته اعلام وصول کند. (سطر ۱۵–۱۴)
«د» تقریباً عمودی است.

پشت: سطور ۴–۱ مربوط به سیاهه ای است که در آن دانه های خشک غلات با مقادیری بر حسب ویبه[1] و اردب[2] ذکر شده که معیار اندازه‌گیری خشکبار است. نسبت قیمت ها جابه جا از ویبه به اردب تغییر می کند. در فسطاط ۶ و در فیوم ۹ است[3]. سیاهه در روز جمعه، ۱۶ رمضان در فسطاط تنظیم شده است.
متن دوم (سطر ۱۵–۵) نامه‌ای است که از مخاطب خواسته شده تا چند دینار بپردازد. در سطر ۱۰ نویسنده به انتقال چیزی توسط شخصی به نام وهب اشاره کرده. متن در حاشیه ی چپ و حاشیه ی راست ادامه پیدا کرده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «د» و «ذ» تقریباً عمودی است. ک اول قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است[4].

۱. واحد وزن معادل بیست و دو یا بیست و چهار مدّ است (مترجم).
۲. پیمانه مصری جهت حبوبات معادل ۹۸/ ۱ هکتولیتر (مترجم).
3. Grohman 1954, p. 156, Hinz 1995, p. 39.
۴. متن فاقد تاریخ است. ن و ت یک بار در نامه ی اول نقطه دارد. ارتفاع حروف و کلمات نامه ی اول بلند و در نامه ی دوم کوتاه تر است. س دندانه ندارد. ابتدای سطر حاشیه راست نامه ی اول کلماتی با قلم بسیار نازک نوشته شده است. قلم نامه دوم راحت روی سطح پاپیروس حرکت نکرده. حلقه ی حروف بسته است و ک سرکش ندارد. اتصال ح و ج تحریری است.

۶۹. رو.



۶۹. پشت.

۷۰. نامه‌ای که بعدها برای ثبت سیاهه به کار رفته است.
قرن سوم هجری

۹×۱۷/۷ سانتی‌متر، ۱۰ سطر رو و ۲ سطر پشت. متن رو موازی عرض و متن پشت موازی طول پاپیروس نوشته شده است. قسمت بالای متن رو از بین رفته است.
شماره PPS. 292

رو: نامه خطاب به یک زن نوشته شده است. «فان کان من رأیک ان تأتی الی... و هو بالمسجد فاقبلی الیه»، نویسنده، با صلوات بر پیامبر نامه را پایان داده است.
پشت: پیش از آغاز سیاهه کلمه‌ی صَحَّ (درست است) با حروف درشت نوشته شده که احتمالاً شخص دیگری جز آن که سیاهه را ثبت می‌کرده نوشته است. متن سیاهه دو سطر علاوه بر این کلمه است.
الف آخر[1] زائده زیر خط کرسی ندارد[2].

۱. ر. ک پاورقی نامه شماره ۵۳.
۲. ابتدای متن در اثر فرسودگی پاپیروس از بین رفته است. قلم نسبتاً ظریف بوده. حلقه های حروف تقریباً بسته است. ک سرکش ندارد. بین سطر هفتم و هشتم فاصله بیش‌تر شده. پشت پاپیروس سیاهه‌ای کم‌رنگ و ناخوانا است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. گاه د و ر شبیه اند، از جمله در کلمه رایک در سطر دوم نامه اول. در این رسم الخط ناپخته، اتصال ی به ل درست نشان داده نشده از جمله کلمه‌ی الی در سطر دوم و ششم و هشتم. در سطر ششم کلمه‌ای نوشته شده که به نظر می‌رسد کلمه‌ی اسحاق است که به درستی تحریر نشده است.

۷۰. رو.

۷۰. پشت.

۷۱. نامه
قرن سوم هجری

۵/۲۴×۵/۱۱ سانتی‌متر، ۸ سطر رو و ۲ سطر پشت. در میان متن ریختگی است.
شماره PPS. 301

رو: نویسنده به چند نفر سلام رسانده و از مخاطب خواسته پاسخ نامه را بدهد: «و تکتُب الیَّ... مع الکتاب بخبرک و حوائجک فانَّک تسرونی بذلک». (سطور ۷–۶) دعایی به این شرح نیز در نامه دیده می شود: «اسئلَ الله یفرّج عنّا و عن جمیع امة محمد صلی الله [علیه] و سلّم». (سطور ۸–۷) اغلب، حلقه «م» واضح است.
پشت: عنوان نامه: «به ابوبکر محمد بن احمد بن سلیمان بن یزد (؟) از محمد بن ابراهیم بن حسن»[1].

۱. مترجم در دریافت نکته ای ناتوان مانده و آن تعیین حوزه ی جغرافیایی تبادل این اسناد است. آیا این نامه ها میان دو سرزمین یا دو شهر دور از هم مبادله ی می شده و یا این که مربوط به روابط اجتماعی و اقتصادی درون ولایتی است؟! اگر حوزه ی این تبادل گسترده بوده است، پس توزیع آن چه گونه صورت می گرفت و اگر در محدوده ی تجمع بومی مبادله می شده با توجه به کوچکی میدان چنین عملیاتی، در شهرهای بسیار مختصر قدیم، چه نیازی به این کاغذ بازی های پرهزینه در فاصله ی چند کوچه داشته اند؟!! نامه فاقد تاریخ و نقطه است. حلقه های حروف غالباً باز است. د زاویه دارد. م آخر دم کامل ندارد. دندانه ب در بسم الله بلند است. کلمات سه سطر اول نامه، ریزتر از کلمات سایر سطور نوشته شده اند. الف در کلمه ابراهیم در متن پشت، الف مخدوفه است. مؤلف انگلیسی، کلمه بعد از ابراهیم را ابن حسن خوانده که با کلمات نوشته شده روی پاپیروس تفاوت دارد. کاتب در ابتدای سطر آخر، مانند دیگر موارد قبل، صلوات بر پیامبر اسلام را بدون ذکر آل و خاندان او نوشته است. گاه س دندانه دارد و گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.

۷۱. رو.

۷۱. پشت.

۷۲. نامه
قرن سوم هجری

۸/ ۱۱×۵ /۲۰ سانتی متر، ۱۷ سطر رو موازی عرض پاپیروس نوشته شده، پایین پاپیروس و قسمت هایی از میان متن از بین رفته است.
منبع: Khan 1992, no. 29
شماره PPS. 294

رو: نامه با بسم الله و دعای: «خداوند عمر طولانی به تو عطا کند و هر صبح تو را مشمول فضل و رحمت اش قرار دهد» آغاز شده است. از محتوای متن نمی توان تشخیص داد که نامه درباره ی چه کسی نوشته شده اما بدیهی است که خواهر نویسنده ی نامه گریخته و به خانه ی دخترش پناه برده است.
«نامه ای که در آن درباره ی ام الحمار نوشته بودی دریافت کردم. تو از برترین یاوران من هستی و می دانم اگر فرصت کنی می توانی بر پیام رسان من پیشی بگیری. گفتی ام شعیب نزد آن زن گمراه رفته و پیش تر، این موضوع را نگفته بودی. تازه وقتی نامه ات را دریافت کردم، فهمیدم وی به خانه ی دختر برادرم پناه برده است. او زمانی متوجه شد که دخترش حرکت کرده بود. او گفت: «این جا خانه خودت است». این را گفت و تا وقتی دخترش حرکت کرد آن جا ماند. تا زمانی که نامه ات را دریافت نکرده بودم از هیچ یک از این قضایا خبر نداشتم».
سطور ۱۵-۱۲ تقریباً کاملاً از بین رفته اما در سطر ۱۶ نویسنده به بازگشت برادرش از ساحل اشاره کرده است.
گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و گاه ندارد. گاهی اوقات ک اول بدون سرکش است و فقط قوسی به چپ دارد. گاه ک اول و وسط نعلی شکل است.
پشت: خالی[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ است. حروف توازن و تکامل نیافته اند. حلقه ی حروف بسته است. م آخر دم کامل ندارد. د زائده ای عمودی دارد و از ر قابل تفکیک است. اتصال ب و ح در کلمه صبحک در سطر اول نامه قابل توجه است. چند نقطه پراکنده و ناشناس در میان سطور نامه دیده می شود، ولی کلمه ی «بنت» در سطر هفتم نقطه های کاملی دارد.

٧٢.ور.

۷۳. یک نامه و پاسخ نامه
قرن سوم هجری

۲۱/۶×۱۷/۴ سانتی متر، ۱۱ سطر رو که یک سطر آن بر حاشیه نوشته شده و ۱۲ سطر پشت. بالای هر دو متن رو و پشت از بین رفته است.

منبع: Khan 1992, no. 20

شماره PPS. 300

رو: ابتدای نامه ی رو از بین رفته و باقی متن به اسب هایی چون «اسب های کهر» اشاره شده (الورد المردا) است.

«گفته بودی ... گوسفند و هیچ یک خوب نیست. مسلم است وقتی صد گوسفند را یک جا نگه می داری چیزی برای خوردن پیدا نمی کنند. در حالی که مردم روستا و اطراف غذایی ندارند توقع داری گوسفند یا بره ی پروار پیدا کنی؟ حصیر فروش، ۴ بار قایق، حصیر از مردم روستا خریده. به حکم من، نگذارید چیز بیش تری بخرد. او با من صحبت کرده و گفت بهای حصیرها را پرداخته اما ما که چیزی نمی دانیم.

بدانید که قیمت هر ویبه گندم، معادل چهل دینار است. اما اگر هوا بارانی نبود، ۴۵ و هر ویبه ماش، ۲۷ دینار است.

به من نگفتی کدام زمین باقی مانده یا کدام قابل کشت است و کدام قابل کشت نیست. می دانم که سهل انگار نیستی.

نگفتی آیا گوسفند زائید یا نه.

«مادرم سلام می رساند. قاصد به ... رفت. ان شاءالله...».

محتوای سطری که بر حاشیه نوشته شده چنین است:

«... یک و نیم قیراط. نمی خواهم مأمور را در جریان امر قرار دهم. برایت... خواهم فرستاد». گاه «س» و «ش» بی دندانه است.

پشت: نامه ی دوم، پاسخ نامه ی اول است با دعایی آغاز شده ولی فقط آخر آن باقی مانده: «رحمتش را به تو...»

«الحمدالله در حالی که کاملاً سلامت هستم برایت نامه می نویسم. مأمور کشتی نامه ات را به من رساند (احتمالاً منظور او همان مأموری است که در حاشیه ی متن راست به او اشاره شده بود). خوشحالم که سلامت هستید. خداوند یکتا عمر طولانی و توأم با سلامت به تو عطا کند. الحمدالله من هم خوبم.

کره اسب ها به خواست خدا خوب بودند. (شاید منظور نویسنده این است که خوب فروش رفته اند) زنبیل ها را به دانیال و پامه دادم که برایت بیاورند چهار زنبیل مرغوب اند. آن ها را بعد از جمعه فرستادم زیرا آن ها در زمین ها کار می کردند».

بنا بر جمله ی بعدی (اگر بچه ها به دنیا بیایند به تو خبر می دهم)، به نظر می رسد این متن،

پاسخ نامه‌ی پیش است زیرا در نامه قبل نویسنده پرسیده بود که آیا بچه‌ها به دنیا آمده‌اند یا نه.

«به تو، ابوالحسن، برادر و خواهرش ام علی، ست ماهر و پسران عبدالله که خدا حفظشان کند سلام می‌رسانم. امیدوارم به لطف خدای عز وجل در کشت و کار کوشا باشید.

ان شاءالله به زودی نزد شما خواهم آمد. اگر بخواهم همه چیز را برای تو و ام علی و پسران بنویسم نامه طولانی خواهد شد. امیدوارم خدا زودتر ما را به هم برساند. خدا از شر و بلا مصونتان بدارد».

غالب اوقات، الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. بالای «د» تقریباً عمودی و «س» و «ش» بی دندانه است[۱].

۱. متن فاقد تاریخ است. قلم نگارش نامه‌ی رو نازک است و کاتبان با عجله و کم دقت نامه را نوشته‌اند. حروف استقلال و استحکام ندارند. حلقه‌های حروف باز است. گاه ر و د شبیه هم‌اند و گاه د و ذ زاویه دارند. متن پشت با قلمی ضخیم‌تر و دقت بیش‌تری نسبت به نامه‌ی رو نوشته شده است. حروف ت در دو کلمه‌ی آخر سطر هفتم پشت دو نقطه به هم چسبیده دارد. کلمه‌ی اول سطر ششم بسیار کشیده است. بالای س خطی کوتاه و صاف قرار دارد. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. گاه اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. از جمله در کلمه‌ی الجمعه در سطر هفتم نامه دوم. نامه از ارتباطی تجاری و حتی محتکرانه حکایت دارد. بهای چهل دینار بسیار بیش‌تر از تصور معمول است، سفارش به فروش همان میزان گندم به ۴۵ دینار در صورت نبودن باران بسیار محل تأمل است.

۷۳. رو.

۷۳. پشت.

۷۴. نامه
قرن سوم هجری

۷/۳۱×۲۲ سانتی متر، ۱۴ سطر رو. پایین راست متن از بین رفته است.

منبع: Khan 1992, no. 17

شماره PPS. 304

نامه با بسم الله آغاز شده[۱]:

«خواهرم فدایت شوم، خدا عمرت را طولانی و مرا فدای تو کند. امید که به فضل و رحمت اش، هیچ گاه بدی و بلایی برایت پیش نیاید. خواهرم! من، ام ابنها و خانواده مان خوب هستیم. الحمدالله لا شریک له. صلی الله علی محمد النبی و سلم. خواهرم، ابوالقاسم خبر سلامتی ات را آورد. خوشحال شدم و خدا را شکر کردم. سبد سیب و چهار سبد گندم به دستم رسید. آن را وزن کردیم چهار اردب و سه ویبه بر حسب قفیز[۲] بود.

به خدا خواهرم از این که شنیدم در روستا گرفتار شدی ناراحت شدم. اگر به خاطر گندم ها در مضیقه هستی آن را در خانه بگذار و به سوی ما بیا. زیرا برایت ... فرستاده ایم به خاطر گرفتاری ات در روستا. برایت ۵ سبد و دانه های عناب که میان پاپیروس پیچیده ایم می فرستیم. نامه را به غلام ندادیم که بیاورد چون زید ـ که خدا شاهد است خوبی از او ندیدیم ـ فرار کرده و باز نگشته است.

ام ابنها به تو سلام می رساند و می گوید: «خانم، مشتاق دیدارتان هستم، از خدا می خواهم... دخترتان پیش از مرگ... می دانم که وقتی دور هستید نمی خواهید ... زودتر نزد من بیایید و بیش از این تأخیر نکنید». به ام احمد و ام سلیمان و صفره، دبّاب و غزال و پسران سلام برسان. خانم به شما سلام می رسانند. صلی الله محمد النبی و سلّم».

اغلب، الف زائده زیر خط کرسی دارد. «س» و «ش» دندانه دارند ولی گاه «س» بی دندانه نوشته می شود. دسته ی ط به راست گرایش دارد. ک اول و وسط نعلی شکل است و سرکش کوچکی دارد.

پشت: عنوان نامه: «از رجحان، بنده ی آزاد شده ی ابومرا هم به صندل الخادم»[۳].

البته مخاطب نامه یک زن است. (خواهرم، خانم)

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. سطرها و کلمات، منظم و با دقت تنظیم شده اند. غالباً حلقه های حروف بسته است. د و ر قابل تفکیک اند. ک سرکش ندارد. کلمه ای که مؤلف انگلیسی در سطر سوم الحمدالله خوانده در واقع اصطلاح الله محمود است. صلوات هایی که در این متن ذکر شده فقط مختص پیامبر است و به آل و خاندان او اشاره ندارد. (سطر ۴ و ۱۴).

۲. چون مقدار اردب متغیر است نویسنده کوشیده اردب را بر حسب قفیز نوشته و مشخص تر کند.

3. Ayalon 1985.

۷۴. رو.

۷۴. پشت.

۷۵. دو نامه
قرن سوم هجری

۲/ ۲۳×۴۸ سانتی متر؛ ۳۲ سطر رو که یازده سطر کوتاه تر در حاشیه ی راست است و ۱۴ سطر پشت. بالای پاپیروس هر دو متن و چپ متن رو و راست متن پشت و مقداری از میان متن ها از بین رفته است.
شماره 409

رو: در سطر چهارم نوشته «نامه ات به دستم رسید» (و قد وصل الیّ کتابک) و در سطر ۷ و ۸، به ۱۵ بسته ارسالی (خمسه عشر حملاً) از چیزی که مردم این منطقه می فروشند اشاره آمده است. (اهل الضیعه یحتاج الی البیع) در سطور ۱۰ و ۱۱ درخواست خود را این طور مطرح کرده: «رایک [فی] ... موفقاً مسدداً أن شاءالله». در پایان دعای معمول «اطال الله بقاک و ادام عزّک... ذکر شده است.
بین سطور ۲ و ۳ و بین سطور ۳ و ۴ ارقام یونانی دیده می شود.
الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «س» و «ش» بی دندانه است.
پشت: در نامه ی دوم دعای معمول «و أن رأیت ان تصیر الینا [...] فعلت ان شاء الله» آمده و با دعای «اطال الله بقاک و اعزّک و اتمّ نعمة و احسانه علیک و جعلنی فداک» نامه را تمام کرده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «س» و «ش» بی دندانه است[1].

۱. رسم الخط روی پاپیروس پخته تر و قلم نگارش آن ظریف تر از نامه ی پشت است. س و ش دندانه ندارد. حلقه ی حروف غالباً بسته و به طور پراکنده نقطه دارند. متن حاشیه با قلمی نازک تر نوشته شده. ش در کلمه ان شاء الله در سطر هشتم پشت نقطه دارد و سه نقطه اش به صورت خطی صاف نوشته شده است. در این متن نیز برخی حروف از جمله ذ، ف، ی وسط و ق نقطه دارند. تقریباً تمام کلمات سطر آخر پیوسته اند. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. بدون شک تاریخ گذاری بر این نامه ها که گویی تغییر مشخصات ظاهری و فنی، تأثیری در تعیین آن نداشته، جز رفع تکلیف نیست. این که مؤلف کتاب و ویراستاران آن تنها متن برخی از نامه ها را ترجمه داده اند، بسیار مشکوک می نماید. کوشش برای درک مفاهیم نامه های بدون ترجمه در این کتاب ممکن است موجب وصول به نتیجه ای عظیم و غیرمنتظره شود.

٧٥، رو.

۷۵، پشت.

۷۶. یک سند رسمی که بعدها روی آن نامه نوشته اند حدود سال ۲۶۸ هجری

۵/ ۲۰×۵/ ۱۲ سانتی متر، ۵ سطر رو و ۸ سطر پشت. بالا و راست نامه رو و بالا و چپ نامه پشت از بین رفته است.

لت پشت Khan 1992, no. 30

شماره PPS. 315

رو: باقی مانده متن شامل گواهی شهود در پایان یک سند رسمی است که در ماه شوال ۲۶۸ هجری تنظیم شده. تاریخ در سطر دوم با اعداد یونانی و در سطر پنجم با حروف عربی نوشته شده است.

گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.

پشت: نامه با عنوان آغاز شده ولی فقط نسبت نفر اول «پسر یاسر» خواناست. در سطر دوم بسم الله و در سطر سوم دعایی نوشته شده است: «تو را به خدا می سپارم و از او می خواهم تو را در پناه خود بگیرد».

باقی متن که احتمالاً نویسنده طی آن خبر سلامتی خود را به مخاطب داده، از بین رفته اما از سطر چهارم دوباره ادامه می یابد:

«نامه ات را دریافت کردم. خوشحالم که سلامت هستی. از خدا می خواهم تو را توفیق دهد. تمام گندمی که داشتیم برایت فرستادم. خدا را شکر که این توفیق را داد. امیدوارم دو سه روز پس از این نامه به شما بپیوندم... تو را به خدا می سپارم. الهم صلی علی محمد و آل محمد».

گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد، «س» غالباً بی دندانه است. گاه ک اول، بدون سرکش است و قوسی به چپ دارد[1].

۱. رسم الخط سند ابتدایی است. حلقه ی حروف بسته و د و ر شبیه اند. کاتب هنوز با نقطه آشنا نیست. ی آخر در کلمه فی در سطر آخر به راست کشیده شده. الف در کلمه ثمانیه در سطر آخر الف محذوفه است. حرف ن در حرف شرط أن در سطر ششم نقطه دارد. مؤلف انگلیسی در قرائت و انتقال صلوات بر پیامبر، خاندان او را نیز آورده، که با توجه به نگارش قلم انداز آن مشکوک می نماید، زیرا در سطر پایانی که پیوسته نوشته شده پس از محمد، کلمه ای آمده که مشکل بتوان آن را «و آله» خواند. اتصال خ و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. اگر این نامه کاملاً و البته به حرف نویسی بدوی عرب در قرن سوم نگاشته شده، تاریخ قرن سوم نگاشته شده، تاریخ قرن سوم دارد مسلم این که نمی توان دیگر نامه های صاحب اسلوب تر را نیز از همان قرن دانست.

۷۶. رو.

۷۶. پشت.

۷۷. دو نامه
قرن سوم هجری

۵/۱۷×۵/۲۰ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۱۱ سطر پشت. پایین هر دو متن و قسمت هایی از میان آن ها از بین رفته است.
شماره PPS. 386

رو: نویسنده ی نامه اول نوشته است: «امیدوارم خداوند به زودی فرجی در کار ما حاصل کند و ابوعبدالله از ... خلاص شود. (سطر ۷) ...
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول نعلی شکل است و «ص» در کلمه ی «یخلِص» سطر ۷ در راستای افق کشیدگی دارد.
پشت: سطور ۱۱–۳ بخشی از نامه دوم است ولی مشخص نیست آیا دو سطر اول متن، عنوان نامه روی پاپیروس است یا خیر. سطر دوم در جهت عکس سطور نامه نوشته شده است.
گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «س» بی دندانه است[1].

۱. نامه با بسم الله آغاز شده و فاقد تاریخ است. حلقه ص در یخلص سطر هفتم باز است. در سایر موارد حلقه حروف بسته است. د زاویه دارد یا گاه زائده ای عمودی بالای آن است که از ر قابل تشخیص می شود. متن پشت پاپیروس تفاوت یا تکامل نگارشی قابل ملاحظه ای نسبت به رسم الخط نامه اول ندارد و به نظر می رسد در فاصله ی زمانی و سطح فرهنگی نزدیک نوشته شده اند.

۷۷. رو.

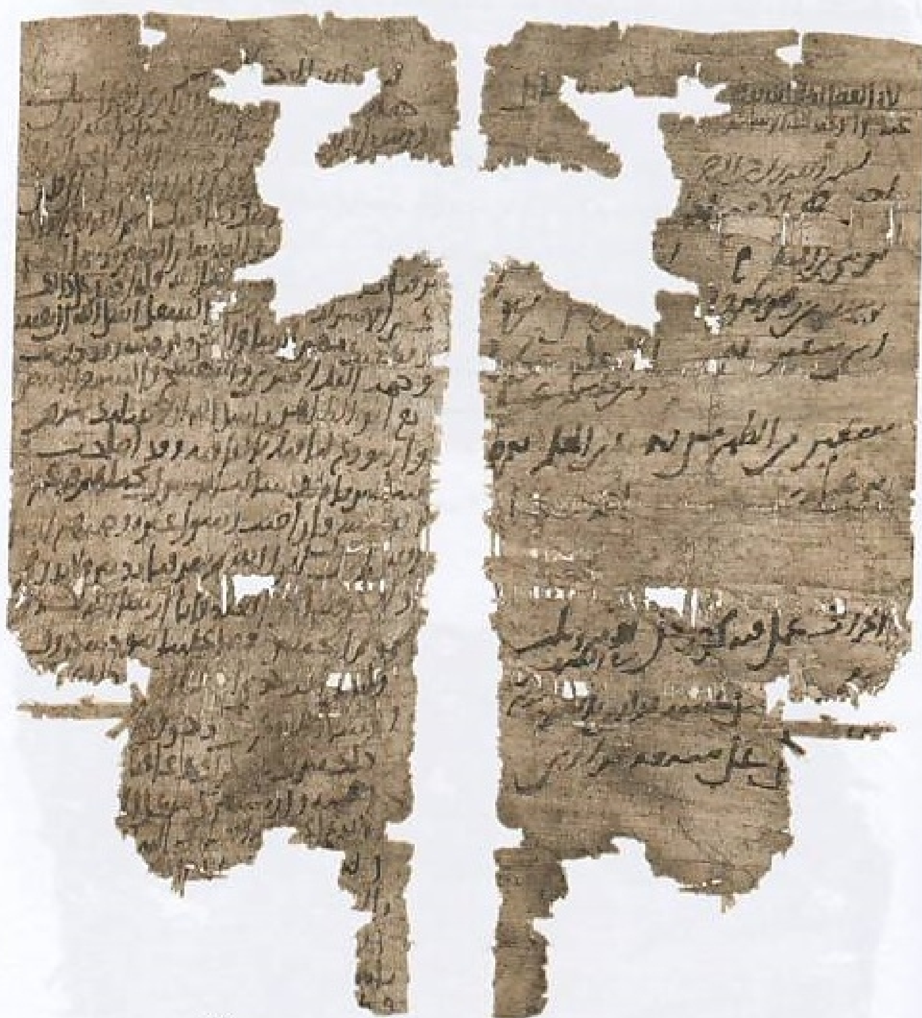
۷۷. پشت.

۷۸. نامه ای که بعدها برای ثبت سیاهه به کار رفته است.
قرن سوم هجری

۱۲×۲۷ سانتی متر، ۲۸ سطر رو و ۱۳ سطر پشت. پایین و بالای متن رو و سه طرف متن پشت به جز قسمت بالای راست آن از بین رفته است.
شماره PPS. 332

رو: نویسنده نامه را با عبارت جعلت فداک (فدایت شوم) آغاز و سپس به ارسال شب بو (خیری)، بنفشه (البنفسج) و موم (الشمع الابیض) (سطر ۱۱) و در سطر ۱۲ به شخصی ابوالطاهر نام و چند قاصد دیگر اشاره کرده است.
گاه ک اول نعلی شکل است.
پشت: دو سطر، عنوان نامه روی پاپیروس است و سپس ۱۱ سطر سیاهه به دنبال آن ثبت شده است. بنابر عنوان نامه، مخاطب آن شخصی به نام ابوالفضل بوده. سیاهه هم مربوط به محصول جو (شعیر) و مزد ماهانه ی کشاورزان (الحرّاث) و ابعاد قطعه زمینی زراعی بر حسب فدان است[۱].

۱. متن فاقد تاریخ و نقطه است. ارتفاع حروف بلند بوده و غالباً حلقه های حروف بسته است. کلمه اسئل در عبارت اسئل الله سطر نهم روی نامه یک دندانه کم دارد. رسم الخط پشت نامه متفاوت است. بسم الله در پشت نامه با تسلط و مهارت بیش تری نوشته شده. ی وسط در کلمه شعیر سطر هشتم پشت نقطه دارد. بین سطر نهم و دهم سمت پشت فاصله ی زیادی دیده می شود که آشکارا حاصل حذف عمدی نوشته هاست. عملی که تشخیص جدید و قدیم بودن آن دشوار است. س و ش دندانه دارد.



۷۸. پشت.

۷۸. رو.

۷۹. نامه و یک سیاهه
قرن سوم هجری

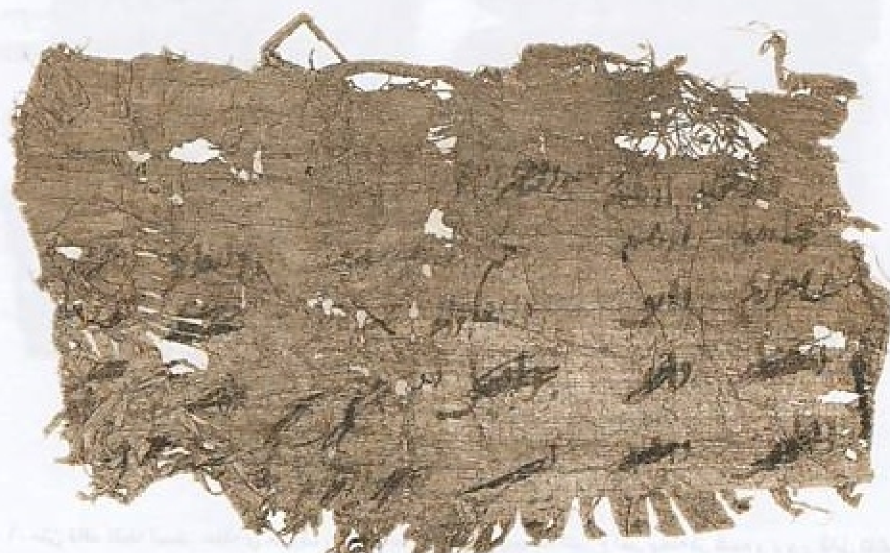
۱۷×۹/۵ سانتی متر، ۹ سطر رو و ۵ سطر پشت. بالا و پایین متن رو و سمت چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 336

رو: نویسنده در این نامه به مخاطب اش ابراز نگرانی کرده و از او خواسته نامه ای برایش بنویسد. (فاناً لا نزال بغم حتی نری کتابک) (سطر ۵) و در پایان سلام رسانده است.
بالای «د» و «ذ» تقریباً عمودی است. ک اول نعلی شکل و در راستای افق کشیده است. ک آخر و دم برگشته ی «ی» آخر در انتهای سطور، به طور افقی کشیده شده است.
گاه حروف، نقطه دارند و الف مقصوره در کلمه نری به جای «ی» با حرف الف نوشته شده است.
پشت: متن این بخش در چهار ستون تنظیم شده، قیمت ها بر حسب درهم و دانق که ارزش آن معادل یک ششم درهم است نوشته شده. نویسنده از ارقام یونانی سود برده و گاه کلمات را خط زده است[1].

۱. حلقه حروف بسته است. کلمه بغم در سطر ششم نقطه دارد. د و ر قابل تفکیک اند. رسم الخط به مرحله ی تکامل نزدیک می شود. سیاهه پشت پاپیروس با قلم نازک تری نوشته شده. قلم خوردگی هایی در متن دیده می شود. نویسنده نامه و سیاهه از دو فرهنگ متفاوت نگارش سود برده اند. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. الف آخر زائده زیر خط کرسی و گاه س دندانه دارد. ک سرکش ندارد. نقطه ف در کلمه فی در سطر پنجم نامه رو زیر ی قرار دارد.



۷۹، رو.



۷۹، پشت.

۸۰. یک نامه و یک سیاهه
قرن سوم هجری

۷×۱۳/۵ سانتی‌متر، ۱۰ سطر رو و ۹ سطر پشت. بالا و چپ متن رو و پایین و راست متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 342

رو: در نامه به ماهی (سموک، سطر ۶) و سیراب کردن شترها (سطر ۷) اشاره شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد، ک اول بدون سرکش است و قوسی به چپ دارد.
پشت: این بخش، باقی مانده‌ی چند کلمه است که به نظر می‌رسد فهرست صورت حساب باشد. برای مثال در سطر دو، سطر با «لابی... (برای ابو...)» آغاز شده است.
سطور هفتم و هشتم با قلمی ضخیم‌تر نوشته شده و به نظر می‌رسد پی نوشت متن روی پاپیروس باشد[1].

۱. متن فاقد نقطه است. حلقه ی حروف بسته و حروف تقریباً پیوسته‌اند. ع آخر پخته‌تر شده و د و ر قابل تفکیک است. سیاهه با قلمی نازک‌تر نوشته شده و مطلب خاصی از آن مستفاد نمی‌شود. به نظر می‌رسد باقی مانده دو سطر آخر، به نامه روی پاپیروس مربوط باشد. کلمات آخر در حاشیه سمت راست پشت پاپیروس به ان شاء الله بی‌شباهت نیست، اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

۸۰. رو.

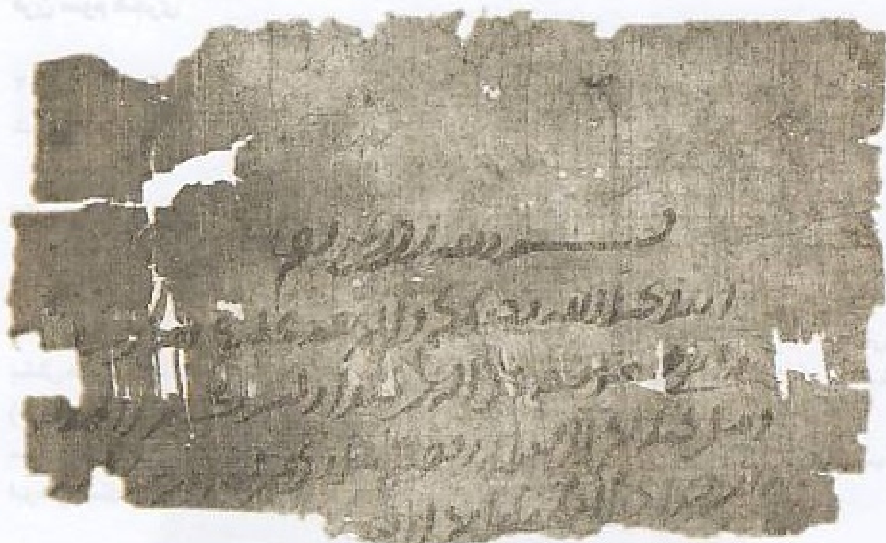
۸۰. پشت.

۸۱. نامه
قرن سوم هجری

۵/ ۱۴×۹ سانتی‌متر، ۵ سطر رو و ۲ سطر پشت. پایین و چپ متن رو از بین رفته است.
شماره PPS. 348

رو: نامه با دعای «ابقاکما الله و حفظکم و اتمّ نعمة علیکم» آغاز شده است. فرستنده به مخاطب خبر داده که نامه‌اش را دریافت کرده است: «و وصل کتابکم الیّ و فقراتُهُ و فهمت ما ذکرتم فیه من سلامه». پسوندهای ضمیری کما، کم و تم برای اشاره به مخاطب، سهواً به صورت تثنیه و جمع به کار برده شده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول به راست مایل است و بالای «د» و «ذ» تقریباً عمودی است.
پشت: عنوان نامه روی پاپیروس است[1].

۱. یادداشت فاقد تاریخ و نقطه است. پس از بسم الله کلمه‌ای پیوسته نوشته شده که شاید با ارفاق بسیار بتوان آن را الرحمن، البته با الف کامل و ن زائده دار، خواند. حلقه‌ی حروف بسته است. د و ر به سادگی قابل تفکیک نیست.



۸۱. رو.



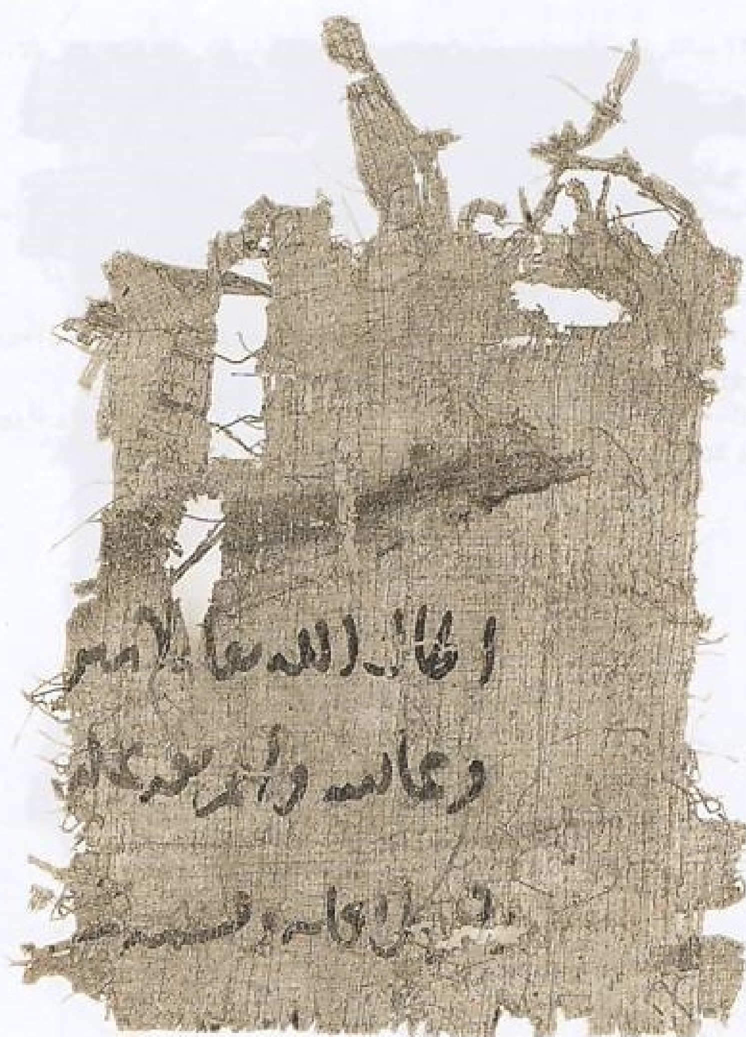
۸۱. پشت.

۸۲. بخشی از نامه که برای ثبت سند رسمی به کار رفته است.
قرن سوم هجری

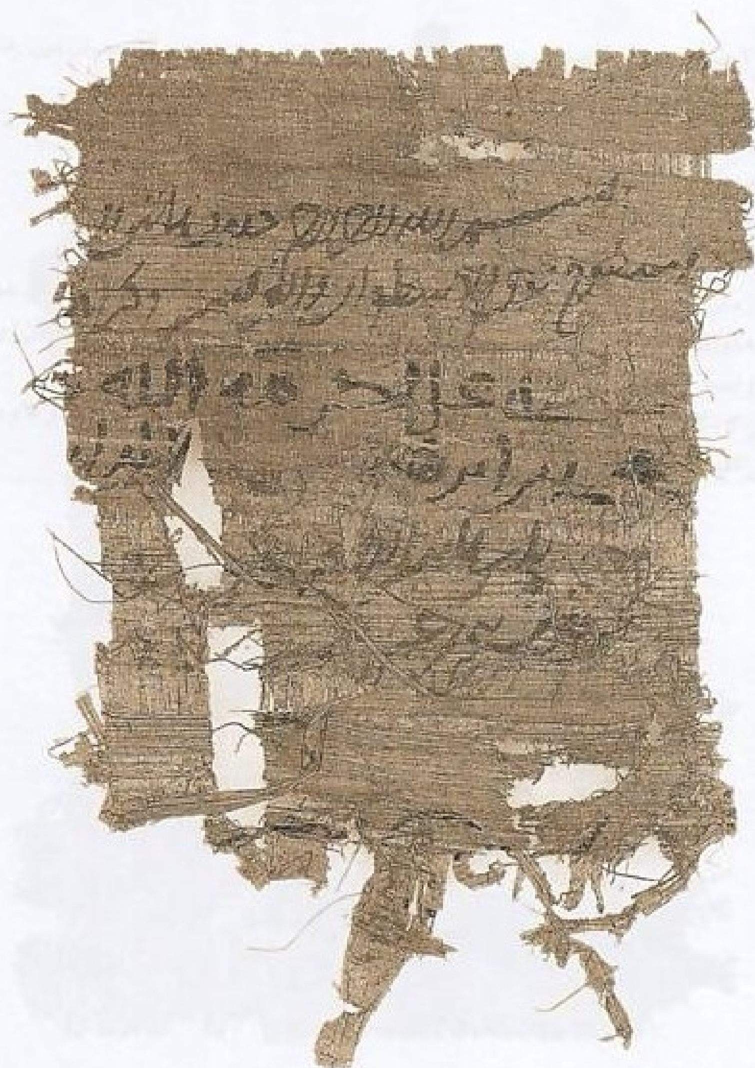
۱۲×۱۷ سانتی متر، ۳ سطر رو و ۷ سطر پشت. پایین و چپ هر دو قسمت از بین رفته است.
شماره PPS. 343

رو: نامه که فقط قسمت راست آن باقی مانده با این دعا آغاز شده است:
«اطال الله بقاء الامیر [و ادامَ عزّه ...] و عافیتهُ و اتمّ نعمة علیه».
الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.
پشت: متن اصلی در این روی پاپیروس در سطور ۱، ۲، ۵ و ۶ نوشته شده و فهرستی از بخش های مختلف املاکی از جمله مرز (حدود)، سقف ها (سطوح)، رواق (الاسطوان) و باغستان (کرام) است. متن، طبق استاندارهای اسناد رسمی تنظیم نشده است.
سطور ۳، ۴ و ۷ که با دست خط متفاوتی نوشته شده، عنوان نامه روی پاپیروس و نام مخاطب آن ابوعلی است[1].

۱. نامه فاقد بسم الله است و در آن از نقطه سود برده نشده. کاتب تسلط کامل بر قلم نداشته و دست خطی استحکام نایافته دارد. کلمات الرحمان و الرحیم پس از بسم الله در متن پشت پاپیروس به صورتی نمایشی نوشته شده است. قلم نگارش سند، نازک تر و روان تر است و نقطه و تاریخ ندارد.



۸۲. رو.



۸۲. پشت.

۸۳. دو نامه
قرن سوم هجری

۵/ ۲۱×۱۴ سانتی‌متر، ۶ سطر رو و ۹ سطر پشت. بالا، پایین و چپ متن رو و بالا، پایین و راست متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 354

رو: در نامه ی اول به مقادیر مختلف (حمل، ج احمال) کالا از جمله ۵ بار از خراسان (سطر ۲) اشاره شده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.
پشت: در نامه دوم به یک مغازه (الدکّان) در سطر ۴ و چرم قوص (الجلد من القوص) در سطر ۷ اشاره شده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول قوسی شکل و دم «ی» آخر برگشته و تا زیر حرف ماقبل خود کشیده شده است[۱].

۱. رسم‌الخط هر دو متن بی‌دقت و نازیباست. س در متن رو بدون دندانه و در متن پشت دندانه‌دار است. حلقه‌ی حروف در متن رو بسته و در متن پشت گاه باز است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل چسبیده است. در بررسی این پاپیروس‌ها در مجموع چنین برداشت می‌شود که غالب نزدیک به تمامی کاتبان اصراری در تبعیت از شیوه‌ای مرسوم و معین در کتابت نداشته‌اند. چنین امری دلیل واضحی است بر این مطلب که شیوه‌ی مرسوم و معین و متداول وجود نداشته و یا حاکم نبوده است.

۸۳. رو.

۸۳. پشت.

۸۴. نامه
قرن سوم هجری

۱۶×۱۶ سانتی‌متر، ۹ سطر رو و ۲ سطر پشت. سمت راست پاپیروس و مقداری از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 349

رو: نامه با دعایی طولانی آغاز شده است از جمله: «و اتمّ نعمة علیک و زاد فی احسانه علیک و عندک... و اسئل الله ان یجمع بینی و بینک قبل الموت». سپس نویسنده به چیز کوچکی که برای مخاطب فرستاده اشاره و با دعایی شبیه دعای آغاز نامه‌اش، نامه را تمام کرده است: «اتم نعمة علیک و زاد فی احسانه علیک و عندک».
گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. بالای «د» و «ذ» تقریباً عمودی است. ک اول گاه سرکش دارد (کلمه کانوا سطر ۷) حرف «ت» در کلمه وجّهت (سطر ۶) نقطه دارد.
پشت: عنوان نامه روی پاپیروس است[1].

۱. یادداشت فاقد تاریخ و نقطه است و بسم‌الله آغاز آن را نمی‌بینیم. رسم‌الخط بسیار ابتدایی و فاقد استحکام است. د و ر گاه شبیه به هم‌اند. حلقه حروف بسته است. پشت برگه کلماتی نوشته شده که مبهم و ناخواناست و به یقین نمی‌توان ماهیت آن را معلوم کرد. حدس مؤلف انگلیسی درباره‌ی عنوان بودن متن پشت جز تبعیت از روال پاپیروس‌های پیشین، پایگاه محکم دیگری ندارد.

۸۴. رو.

۸۴. پشت.

۸۵. نامه
قرن سوم هجری

۵/ ۱۶×۷ سانتی‌متر، ۵ سطر رو و ۱ سطر پشت. پایین و چپ متن از بین رفته است.
شماره PPS. 347

رو: نویسنده، نامه‌ای از مخاطب‌اش ابو احمد دریافت داشته. (سطور ۴-۳) و نامه را با دعای «شما را به خدا می‌سپارم» (استودعکم الله) آغاز کرده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول بدون سرکش و ابتدای آن مایل به چپ است. حرف «ت» در یک کلمه، نقطه دارد.
پشت: عنوان نامه: «از العباس بن عبدالله به اسمعیل بن العباس»[1]

۱. نامه فاقد تاریخ است. ت در سطر چهارم نقطه دارد. حروف به استقلال و استحکام کافی نرسیده و حلقه‌ی حروف بسته است. د و ر شبیه‌اند و کاتب، تسلط و اطمینان کافی در نگارش خط عرب ندارد. الف در کلمه‌ی اسماعیل در پشت پاپیروس الف محذوفه است.

۸۵. رو.

۸۵. پشت.

۸۶. نامه
قرن سوم هجری

۵ /۸×۲۷ سانتی متر، ۱۷ سطر رو. پایین چپ متن از بین رفته است.
منبع Khan 1992, no. 23
شماره PPS. 305

رو: نامه با بسم‌الله و دعای «انعم الله صباحک» آغاز شده.
«خدا فضل و رحمت‌اش را شامل حال تو کند ـ از آن چه پیش آمده و خبرش را به ما دادند پریشان شده‌ایم. خدا تو را رحمت کند، نامه‌ای بنویس و به غلامی بده تا بیاورد و از آن‌ها بخواه این جا را ترک کنند. فعلاً کسی را پیدا می‌کنیم که نوشتن بداند تا زمانی که کاتبی خبره بیابیم. نام آن مأمور، ولید الحمی است و هشت اونس دارد. نام دیگری، مدا الحمی است و ۴ اونس دارد. دو نسخه برای هر کدام بنویس که ان شاءالله نامه‌ها به دست‌شان برسد. خدا فضل و رحمتش را شامل حال تو کند».
بالای «ذ» در کلمه هذا و الذی در سطر ۴ عمودی است. گاه «س» و «ش» بی دندانه است. گاه ک اول نعلی شکل است و در کلمه «اکرمک» در سطور سوم و پنجم بدون سرکش و به سمت چپ مایل است.
پشت: خالی[1].

۱. اگر سطر اول را بسم الله فرض کنیم بسیار پیوسته و غریب نوشته شده است. پیوستگی و عدم استقلال حروف در سایر کلمات نامه نیز دیده می‌شود. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. متن فاقد تاریخ است. فرستنده‌ی نامه هم به ناخبرگی کاتب این نامه اشاره کرده که بسیار به جا و مطابق واقع است. بعضی کلمات در سطر ۱۲ و ۱۰ و ۸ و ۳ نقطه دارد.

٨٦. رو.

۸۷. دو نامه
قرن سوم هجری

۸/۵×۱۱/۵ سانتی متر، ۸ سطر رو و ۱۰ سطر پشت. بالا و چپ متن از بین رفته است.
منبع: Khan 1992, no. 35
شماره PPS. 384

رو: بر این روی پاپیروس، سطور اولیه ی نامه دعای «اطال الله بقاک» نوشته و به شهر فسطاط اشاره شده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و بالای «د» تقریباً عمودی است.
پشت: نویسنده نامه از مخاطب گله دارد که چرا درباره ی موضوعی به او خبر نداده است:
«بسم الله الرحمن الرحیم. فدایت شوم خداوند عمر طولانی به تو بدهد. جوانک ـ که خدا خیرش بدهد و حفظ اش کند ـ به من خبر داد. به من خبر ندادی. قصد داشتم نزد تو بیایم که گروهی رسیدند و گرفتار شدم. امیدوارم که تو ـ خدا عمرت را طولانی کند ـ مرا بی خبر نگذاری و به من بگویی حال او چه طور است. چهار تن از دوستان ام به سوی تو حرکت کردند. نامه را می دهم که کنیزت بنت لمطیس بیاورد. ان شاءالله کنیز آن را برایت می خواند. خدا عمرت را طولانی کند و قوت ات دهد فدایت شوم».
متن این روی پاپیروس در جهت عکس متن روی دیگر پاپیروس نوشته شده است. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «س» و «ش» بی دندانه است[1].

۱. یادداشت فاقد تاریخ است. دسته ی ط به راست خمیده است. د و ر به سادگی قابل تفکیک نیست. اطلاعات قابل ذکری در این قسمت از نامه نیامده، جز این که خواندن نامه به کنیز حامل آن محول شده که نکته ی جالب و تازه‌ای است و از آن جالب تر این که مؤلف کلمه «بنت» در عربی را، که نقطه های آن در این متن کامل است، کنیز معنا کرده و برداشت اش از متن عربی به کلی نادرست است. بسم‌الله نامه ی پشت هم پیوستگی دارد و این پیوسته نویسی در پیکره ی متن سرایت دارد. کلمه ی ثبت در سطر هشتم پشت نقطه دارد. دسته ی ط در این متن نیز به راست خمیده است. و به ک آخر کلمه بقاک در دعای سطر آخر نامه چسبیده است. کلمه بنت در سطر هفتم پشت نقطه دارد.

۸۷. رو.

۸۷. پشت.

۸۸. نامه و یک سیاهه
قرن سوم هجری

۱۶/۸×۱۲/۷ سانتی متر، ۷ سطر رو و ۴ سطر پشت. بالا و راست متن رو و بالای متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 395

رو: فقط سطرهای پایانی نامه باقی مانده است. پی نوشتی با خطی ریزتر به طرف پایین چپ نامه اضافه شده که مضمون آن چنین است:
«ان اصححته و بقی لک شیی اعرفنی به». (اگر درست بود و چیزی باقی مانده به من خبر بده)
گاه الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. «س» و «ش» بی دندانه است.
پشت: این سیاهه، فهرست مبالغ پرداختی به سواره نظام (فرسان) است و ارقام با اعداد یونانی ثبت شده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد[۱].

۱. متن نامه با عجله و بی دقت نوشته شده و شیوه های نگارشی درهمی دارد. برخی کلمات نسبت به سایرین درشت تر است. با این حال حرکت قلم حاکی از تسلط کاتب بر نگارش است. کلمه علیه در سطر دوم، ح احمد در سطر چهارم و نحوه ی اتصال ص به ح در کلمه اصحه در سطر ششم رو و غیره شاهد این ادعا است. متن پشت برگه پریشان تر و قرائت کلمات آن دشوارتر است.

۸۸. رو.

۸۸. پشت.

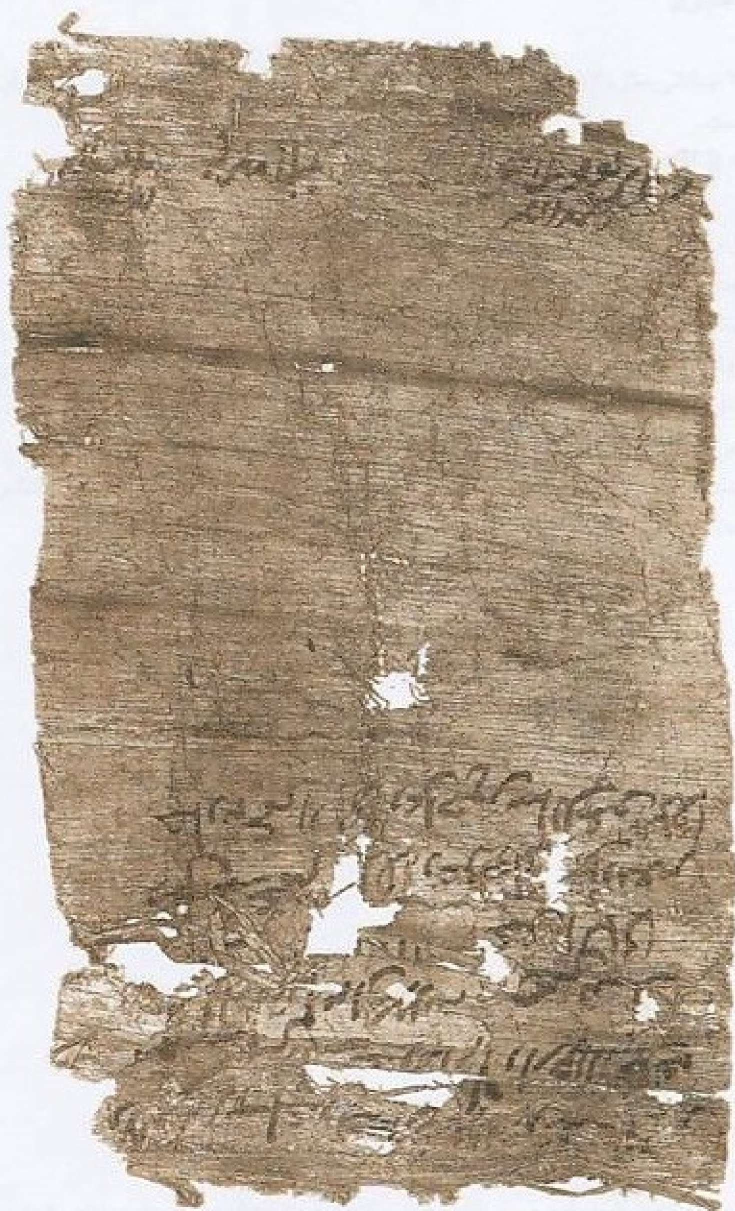
۸۹. نامه
قرن سوم هجری

۱۴×۲۲/۵ سانتی متر، ۱۷ سطر رو و ۸ سطر پشت. پایین متن رو و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 401

رو: پس از «بسم الله» دعای «ابقاکم الله و حفظکم و اتمّ نعمة علیکم و زاد فی احسانه علیکم و عندکم برحمة». آمده و سپس به محصول گندم اشاره شده است.
از آن که شناسه ی تمام افعال صرف شده دوم شخص مخاطب مفرد مؤنث است مخاطب نامه یک زن بوده: «فانظری ساعةً تقرئی کتابی هذا ان تأخذی ... (در سطور ۸–۷). پسوند ضمیری ابتدای نامه (کم)، ارجاع به جمع ندارد[۱].
گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. بالای «د» و «ذ» تقریباً عمودی است.
پشت: دو سطر بالای متن، عنوان نامه روی پاپیروس و ۶ سطر پایین، که در جهت عکس عنوان نوشته شده، ادامه نامه است و نویسنده طی آن به چند نفر سلام رسانده است[۲].

۱. امری که ممکن است از کم سوادی محرر ناشی شود چنان که در نامه های عوام بسیار دیده می شود.
۲. یادداشت فاقد تاریخ است. ن، ی وسط، ق و ب در موارد معدودی نقطه دارد. بسم الله تقریباً پیوسته است. ع و ح آخر تکامل یافته، کلمه الحمد در اصطلاح متأخر لله الحمد در سطر چهارم کاملاً بی نقص است. در سطور پایانی نامه کیفیت نگارش افت کرده اما ادامه ی متن در پشت برگه بار دیگر بهبود یافته است.

۸۹. رو.



۸۹. پشت.

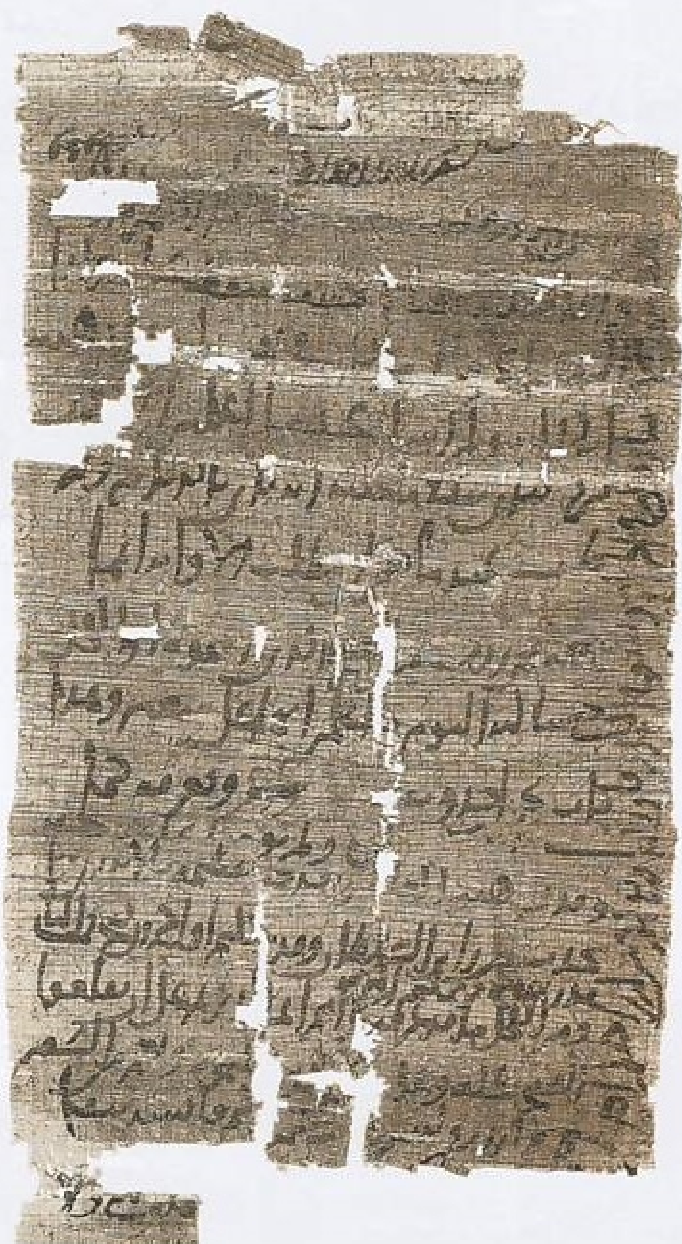
۹۰. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۳×۲۴ سانتی متر، ۱۱ سطر رو و ۲۰ سطر پشت که یک سطر آن بر حاشیه ی بالایی و در جهت عکس و یک سطر بر حاشیه ی راست نوشته شده، پایین و چپ متن رو و پایین متن پشت از بین رفته است[۱].
شماره PPS. 408

رو: این نامه با دعای «ابقاک الله و حفظک و اتمّ نعمة [علیک]» آغاز شده و سپس به بررسی کردن املاک مخاطب اشاره کرده (مساحه ضیعتک) (سطر ۳) که مربوط به مالیات است. (ر. ک. عکس ۱، بالا)
الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد و ک اول نعلی شکل است.
پشت: در این جا به «ابن السلطان» اشاره شده، در این پاپیروس و در منابع دیگر، کلمه ی سلطان به حاکمان ولایتی اطلاق می شود[۲].
الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. گاه «س» دندانه دار و گاه بی دندانه است.

۱. اسلوب نگارش و حرکت قلم کاتب نامه رو متفاوت از نمونه هایی است که تا کنون بررسی کرده‌ایم. قلم بسیار راحت و روان روی برگه لغزیده، کلمات استقلال کامل ندارند اما در عین پیوستگی، پخته اند. قلم ظریف تر و تراش آن با دقت زیادی انجام شده است. نگارش متن پشت برگه عقب مانده‌تر از متن رو و قلم آن ضخیم‌تر از آن است. حلقه های حروف بسته اند. نقطه ای در آن دیده نمی شود، د زاویه دارد و از ر قابل تشخیص است. اتصال ح به حرف ماقبل خود در هر دو نامه تحریری است.
2. Silvestre de sacy 1821, p. 48. Becker 1902-3, II, P. 90; Grohman 1934-74, II, pp. 37-8; Karabacek 1894, p. 912; Dietrich 1955, pp. 61-2.

۹۰، رو.



۹۰. پشت.

۹۱. نامه
قرن سوم هجری

۱۵×۱۲ سانتی متر، ۶ سطر رو و ۱ سطر پشت. پایین و راست پاپیروس از بین رفته است. دو سطر نوشته بر قطعه پاپیروس اضافه ای به ابعاد ۲ /۸×۳ سانتی متر وجود دارد که احتمالاً بخش پایین همین پاپیروس بوده است[۱].
شماره PPS. 394

رو: دعای «مدّ الله فی امرک» دوبار در نامه تکرار شده و نویسنده اتفاق نامعلومی را در دو یا سه روز مختلف ذکر کرده است: «الی یومین ثلاثه الی ان یقضی الله ان شاء الله» (سطر ۴)
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول نعلی شکل است و ی آخر در کلمات فی (سطر ۱ و ۳) و الی (سطر ۴، دومین بار) دم برگشته دارد. در پایان سطر سوم رو حرف ربط «و» مستقل نوشته شده است. مشخصه های فوق از خصایص رسم الخط دو قرن نخست پس از هجرت است، اما این نامه بیش تر شبیه نامه های قرن سوم است.
پشت: آغاز عنوان نامه باقی مانده است: «به ابوجعفر...»[۲]

۱. اما چنین احتمالی از آن که نوع نگارش بر قطعه شبیه هیچ سمت این پاپیروس نیست، استحکام ندارد.
۲. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. حلقه های حروف بسته اند و نکته ی قابل ذکری که مؤلف انگلیسی به آن اشاره نکرده باشد در نامه نیست، جز این که عین ها اعم از اول و آخر در کلمات عمرک و مع قرینه ی امروزند.

۹۱. رو.

۹۱. پشت (تکه‌ای).

۹۱. پشت.

۹۲. نامه‌ای که بعدها روی آن مطلبی یادداشت شده است.
قرن سوم هجری

۱۶/۵×۲۴ سانتی‌متر، ۲۰ سطر رو و ۳ سطر پشت. بالا و راست متن رو و قسمت‌هایی از سطر اول متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 375

رو: نویسنده در سطر هفتم به مخاطب توضیح داده که مشغول زراعت بوده است. (اشغلنی الزرع).
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد، ک اول بدون سرکش و قدری به چپ مایل است. برخی حروف نقطه‌گذاری شده و زیر حرف ف در فأنَک در سطر ۱۹ و «عافاک» در سطر ۲۰ نقطه گذارده‌اند.
الف در کلمه «السلم» در سطر ۲۰ الف محذوفه است.
پشت: بر متن کوتاه، عبارت «عذرنی علی القرطاس» دیده می‌شود که معمولاً در متنی که روی پاپیروس مستعمل نوشته می‌شد، قید می‌کردند.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد[1].

۱. نامه فاقد تاریخ است. کلمات آخر سطر سوم، چهارم، ششم، دهم، دوازدهم، پانزدهم و نوزدهم برای پر شدن سطر کشیده نوشته شده است. گاه س دندانه دارد. حلقه ی حروف غالباً بسته است. د و ذ زاویه دارد و دم ی آخر برگشته است. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. این که مؤلف کتاب تمام این نامه‌های در اسلوب کاملاً مغایر را به قرن واحدی نسبت داده، نشان از کم کاری در تألیف دارد.

۹۲. رو.

۹۲. پشت.

۹۳. نامه
قرن سوم هجری

۱۹×۱۷/۷ سانتی متر، ۱۷ سطر رو و ۴ سطر پشت. ریختگی هایی در متن دیده می شود.
منبع: Khan 1992, no. 36
شماره PPS. 385

رو: نویسنده از مخاطب گله دارد که چرا جواب نامه اش را نداده است. مضمون نه سطر اول از این قرار است:

«بسم الله الرحمن الرحیم. خداوند به تو عمر طولانی، قدرت و عزت ببخشد و حامی تو باشد. خدا فضل و رحمت اش را در دنیا و آخرت شامل حال تو کند. «صلی الله علی محمد نبی و سلم». خدا به تو لطف کند، چندمین بار است که نامه می نویسم و درباره ی مشکل محمد، پسرم و اتفاق ناگواری که برای من افتاد با تو درد دل می کنم، نه نامه ای از تو دریافت کردم و نه خبری شنیدم، نگران ات شدم. نمی دانم آیا نامه و دینارهایم به تو می رسد یا خیر. خدا را شکر که بلایی بر سر تو و عزیزان ام نیامده است. بدان که ـ خدا قوت ات دهد ـ نگران تو هستم. اگر به زودی جواب نامه ام را بنویسی خشنود خواهم شد. امیدوارم به واسطه ی آن به زحمت نیفتی. از خدا می خواهم هرگز شر و بلا نبینی».

سطور ۱۳–۱۰ ریختگی دارد و ناخواناست اما چهار سطر پایانی قابل تشخیص است:

«[... به من خبر بده] و احوالت را بگو و پاسخ نامه را بفرست [که] خوشحال خواهم شد. سلام بر تو و اهل تو. خدا عمر طولانی و عزت و شرف و آبرو به تو بدهد و تو را در پناه خود حفظ کند. صلی الله علی محمد النبی. حسبنا الله و نعم الوکیل».

غالب اوقات الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «س» بی دندانه و ک اول و وسط نعلی شکل است.

پشت: چهار سطر از جمله عنوان نامه روی پاپیروس:

«به ابوعثمان ـ خدا قوت و شرافت اش دهد ـ از احمد بن الاسود» باقی متن، پی نوشت نامه است[1].

۱. نامه فاقد تاریخ است. نگارش کلمات با دقت و حوصله انجام نشده. حلقه ی حروف بسته است. برخی کلمات به صورت نازیبایی درهم و گاه پیوسته نوشته شده اند و قلم به کندی روی پاپیروس حرکت کرده است. همان طور که از متن مفصل نامه برداشت می شود نویسنده چندین نامه با موضوع مشابه فرستاده و در باب مسئله ای خانوادگی درد دل کرده است. در حالی که مؤلف انگلیسی معتقد بوده پاپیروس در دسترس عموم قرار نداشته و فقط به ضرورت از آن استفاده می کرده اند اما در این مجموعه، نمونه های نامه و یادداشت های شخصی و خصوصی زیادی دیده می شود. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تقلید ناشیانه کاتب از صورت تحریری آن هاست.

۹۳. رو.

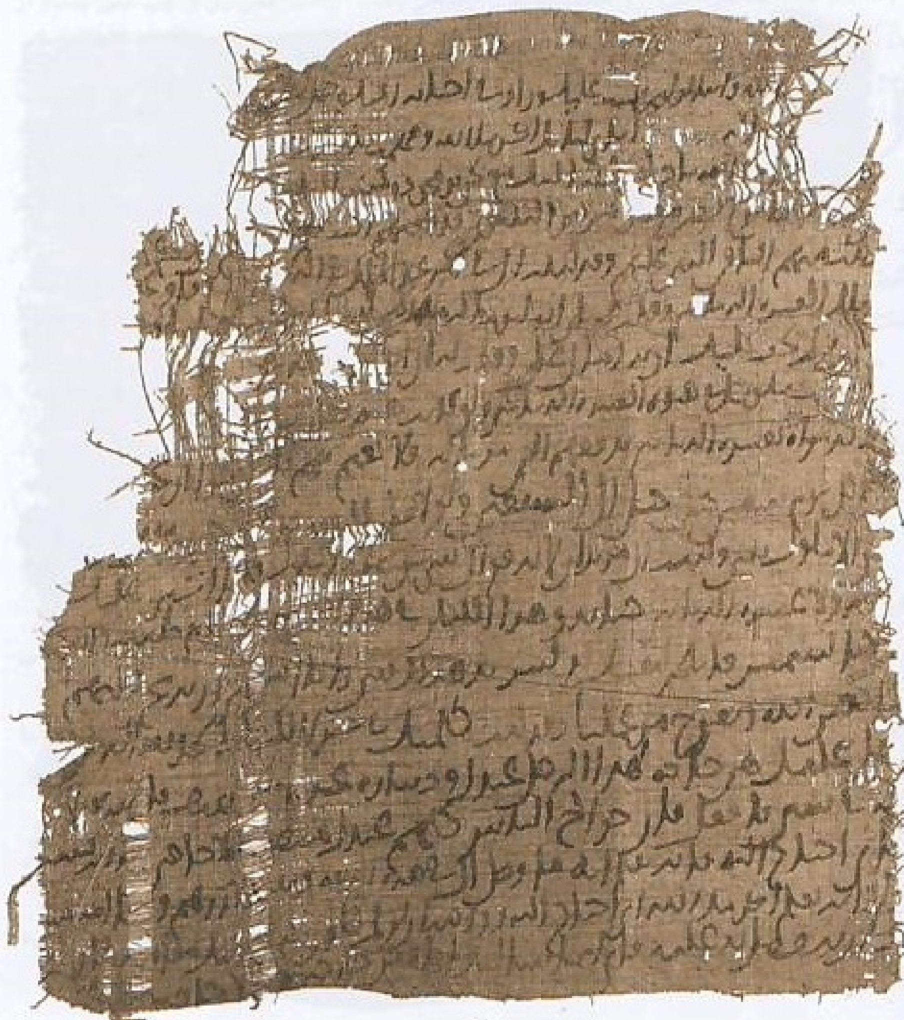
۹۳. پشت.

۹۴. نامه
قرن سوم هجری

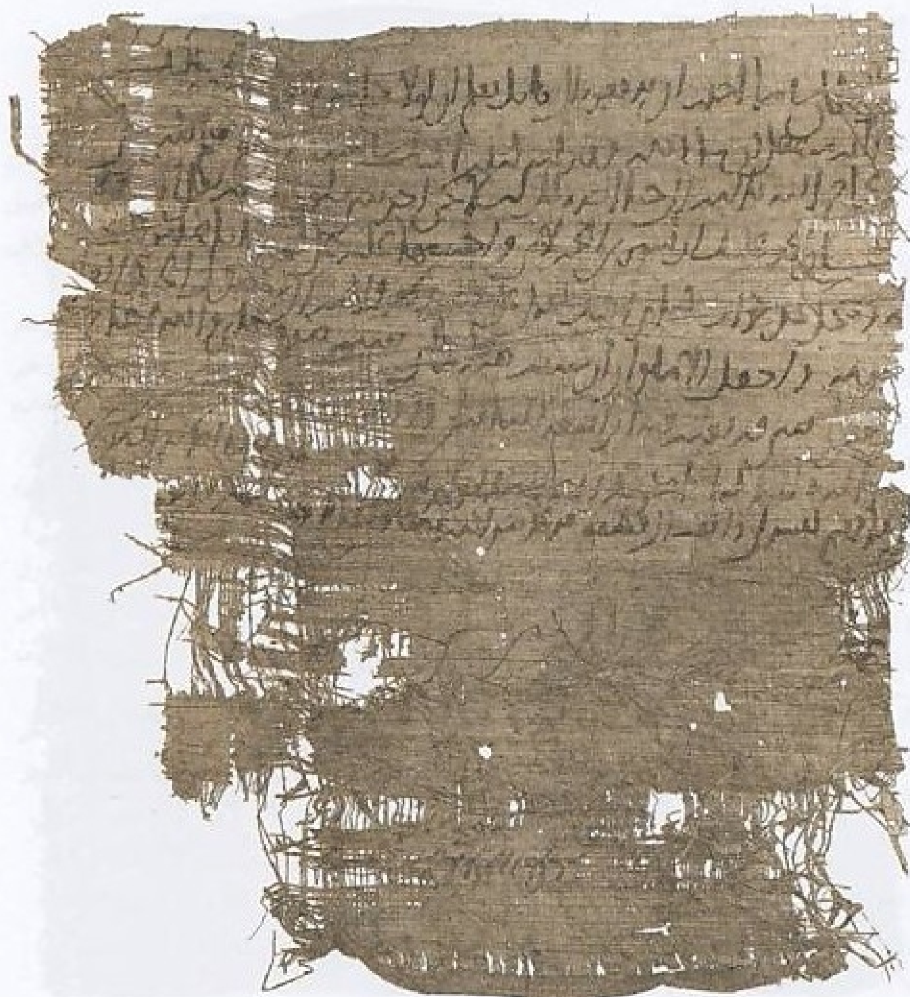
۱۶/۶×۱۹/۲ سانتی متر، ۱۹ سطر رو و ۱۱ سطر پشت.
منبع: Khan 1992, no. 27
شماره PPS. 237

رو: ریختگی های مکرر، مانع از تشخیص متن نامه است. اما مبرهن است که نویسنده اشتغالات مختلفی داشته است. متن باقی مانده این طور است: «خدا ...، تو را حفظ و رحمت و فضل بی کران اش را شامل حال تو کند و تو را جزای [خیر بدهد]» (سطر اول). نویسنده خبر سلامتی اش را می دهد و به نامه های پیشین خود با مخاطب اشاره می کند. (سطور ۳-۲)
سپس فهرست مفصلی از مبالغ قابل پرداخت و طرف های معامله که نویسنده، مخاطب و پنج نفر دیگر به نام های نصر، عبدالملک، ابوایوب، مزیاد و شُمیر هستند، تنظیم شده است. به برخی اقلام مورد معامله اشاره شده از جمله املول، گیاهی با صمغ معطر که به عنوان سوخت استفاده می شده و هم به عنوان ملیّن و مسکن کاربرد طبی داشته و کتان[1]. (سطور ۱۱ و ۱۴-۱۲)
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. بالای «د» در سطور ۵، ۹ و ۱۷ تقریباً عمودی و «س» و «ش» اکثراً بی دندانه و گاه ک اول نعلی شکل است.
پشت: متن این بخش، ادامه ی متن نامه تجاری روی پاپیروس است. نویسنده به حساب محصول گندم (سطر ۴)، تحویل بذر و شبدر و قرط (سطر ۵) رسیده است[2]. سپس به پدر و مادر شخص یا اشخاص دیگری سلام رسانده و از مخاطب خواسته برایش «قطعه پاپیروسی که قابل نوشتن باشد» بفرستد. (سطر ۹-۸)
دو سطر باقی مانده در جهت عکس متن نامه نوشته شده و عنوان نامه است. نویسنده در سطر اول در حق مخاطب دعا نوشته است: «خدا فضل و رحمت اش را شامل حال او کند». و در سطر دوم، نام «محمد بن یحیی» آمده که احتمالاً نام فرستنده است[3].

1. Dozy 1927, II, p. 208; Khan 1992, p. 208.
2. Muller-Wodary 1955-7, pp. 41-2; Khan 1992, p. 73.
۳. نامه فاقد تاریخ است. ی وسط دو بار در کلمه علیک در سطر اول و هفتم رو نقطه دارد. اندازه کلمات نسبت به هم تناسب ندارند. گاه حلقه حروف باز است. ک سرکش ندارد. نحوه اتصال ک و ل در کلمه کلمتک در سطر چهاردهم و کلهم در سطر شانزدهم رو غریب و نامأنوس است. اتصال ح به حرف ماقبل خود در نامه پشت، تحریری است.



۹۲. رو.



۹۳. پشت.

۹۵. دو نامه
قرن سوم هجری

۵/ ۱۴×۷/ ۲۷ سانتی‌متر، ۱۳ سطر رو و ۲۰ سطر پشت. راست متن رو و چپ متن پشت از بین رفته است.

منبع: Khan 1992, no. 32

شماره PPS. 357

رو: نامه‌ی رو بسیار مخدوش است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی ندارد و «س» و «ش» بی‌دندانه است.

پشت: نامه‌ی پشت مربوط به تحویل بذر و سایر مسائل تجاری است. نامه با بسم‌الله آغاز شده است:

«بسم الله الرحمن الرحیم. خدا تو را عمر طولانی و قوت و صبر دهد. نامه‌ات را ـ خدا قوت‌ات دهد ـ که درباره‌ی حمل و نقل محصول ... با کالا ... بود دریافت کردم. محصولات را که دوازده بار بود برایت فرستادم. پنج بار را مهدی الفهری و هفت بار را حامد بن عبدالله بن کامل برایت می‌آورند.

ملکی که عطار به تو تذکر داد به‌ترین ملکی است که برایش باقی مانده است. من به او گفتم این کار را بکند و ماجرا مربوط به بعد از نماز عصر است که نزد من آمده بود....»

باقی متن پس از یک بخش ریختگی به این شرح است:

«خدا قوت‌ات دهد. آن موقع نمی‌توانستم نامه بنویسم از او خواستم خبر آن مایملک باقی مانده را به تو بدهد. ارثیه‌ای کوچک و شامل هشتاد بار است».

باقی متن (سطور ۱۷–۱۰) بسیار گنگ و نامفهوم است: «گروه عظیم بیابان گردانی که تو را مشغول کرده‌اند» (سطر ۱۶)، و «چون آن‌ها مردی را گرسنه نگه داشتند که دشوار است». (سطر ۱۷) سپس می‌نویسد:

«خدا به تو مرحمت و تو را یاری کند و خودداری‌ات را از این. ... غذا بپذیرد و آخرین عبادت تو نباشد که او قادر متعال است. سلام من و رحمت و فضل خدا بر تو و خانم...».

الف آخر غالب اوقات زائده زیر خط کرسی ندارد. گاهی «د» و «ذ» تقریباً عمودی و «س» و «ش» بی‌دندانه است. گاه ک اول و وسط بدون سرکش و مایل به چپ است[1].

۱. رسم‌الخط نامه رو بسیار عقب مانده‌تر از متن پشت است و تاریخ و نقطه ندارد. قلم قدری ضخیم بوده و خوش تراش نیست. قلم متن دوم ظریف است و تراش دقیق دارد. کلمات کاملاً پخته و زیباست. انتهای حرف ر قدری گرد شده و از د قابل تشخیص است. متن از همان سطر بسم‌الله آغاز شده. گاه س و ش دندانه ندارد. بعضی حروف نقطه دارند.

٩٥. رو.

۹۵. پشت.

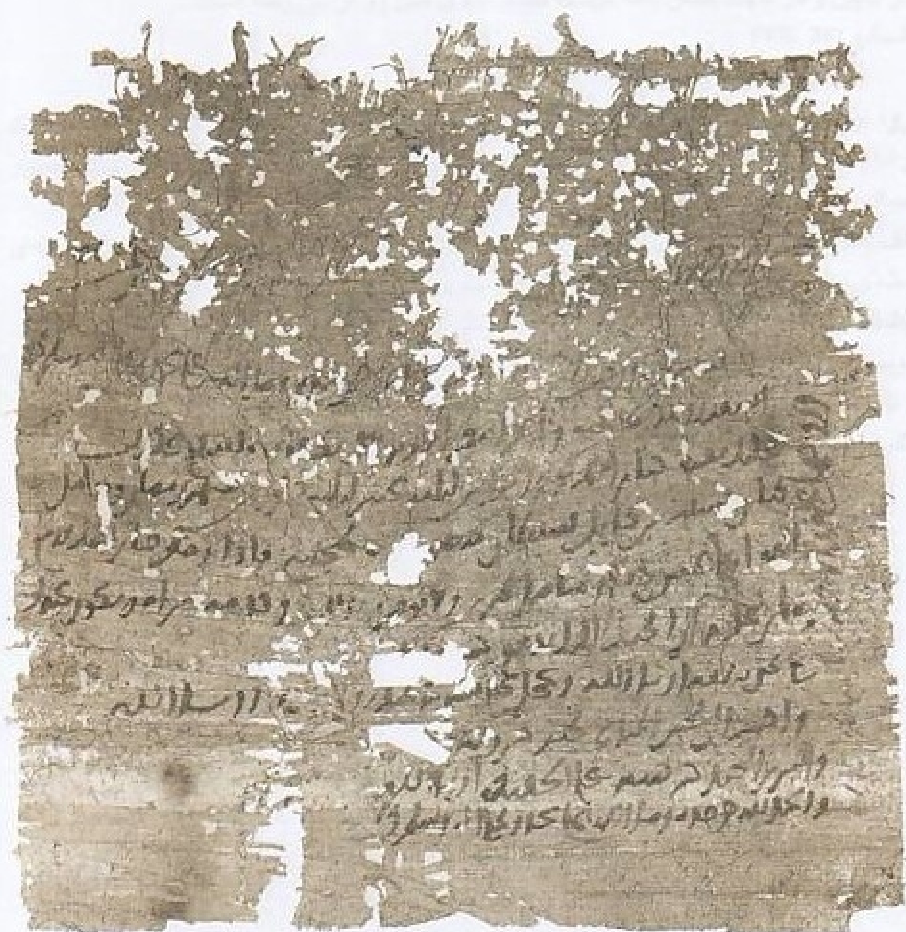
۹۶. دو نامه
قرن سوم هجری

۲۵×۲۶ سانتی‌متر، ۱۸ سطر رو و ۱۲ سطر پشت که یک سطر بر حاشیه‌ی راست و یک سطر در پایین و در جهت عکس نامه نوشته شده، بالای متن رو از بین رفته است.
شماره PPS. 391

رو: نویسنده به خرید و فروش پارچه (بیع ثوب) اشاره و دعایی ذکر کرده است: «اطال الله بقاک و ادام عزّک و کرامتک»، در پایان نامه، پی نوشتی افزوده شده است: «ان وجدتَ قطعة ثوب مقصور صالح فاشتریها». اگر قطعه پارچه مرغوبی دیدی بخر».
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «د» و «ذ» تقریباً عمودی، «س» و «ش» بی دندانه و دسته‌ی «ط» و «ظ» قدری به راست مایل است. ک اول بدون سرکش و مایل به چپ و گاه نعلی شکل است.
پشت: پس از بسم‌الله، تصلیه آمده است و متن اصلی با عبارت «اسعدک الله» آغاز می‌شود. نویسنده از شخصی به نام تخشی که شاید کارمند تخشی بن بلبرد تولونی باشد که در نمونه‌ی ۵۰ به او اشاره شده یاد کرده است. دست خط هر دو متن یکسان است.
گاه الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد[1].

۱. یادداشت فاقد تاریخ است. رسم‌الخط دو روی برگه تقریباً شبیه است و خبر از زمان و فرهنگ نزدیک دو کاتب می‌دهد. البته در متن رو نقطه‌هایی دیده می‌شود که در متن پشت به ندرت از آن سود برده‌اند. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.

۹۶. رو.



۹۶. پشت.

فصل ۲
اسناد رسمی

اسناد رسمی متعددی مربوط به اوایل قرن دوم هجری در مجموعه‌ی خلیلی گردآوری شده‌اند. این اسناد شامل اسناد ترک دعوی (عکس‌های پشت، ۱۸۳؛ ۹۸؛ ۹۷)، اسناد معاملات (نمونه‌های ۱۹۲؛ ۱۰۴) اجاره نامه (پشت، ۱۵۵؛ ۱۰۱) وثیقه (۴۹، پشت) رسید دریافت پول (۱۰۵) و قباله‌ی ازدواج (نمونه ۱۴۷) است. طبق قوانین اولیه اسلامی صرفاً تنظیم اسناد مکتوب، به منزله‌ی انجام معامله نبوده بل می‌بایست شاهدی مقبول مثل شاهد شفاهی، اقرار نامه‌ی رسمی، صحت سند و وقوع معامله را تصدیق کند. ثبت اسناد مکتوب رسمی از اوایل دوران اسلامی مرسوم بوده و می‌بایست دست کم دو نفر ذی صلاح، شاهد تنظیم مفاد سند یا قرارداد می‌بودند تا قباله‌ی مذبور در ارجاعات بعدی قابل استناد محسوب شود[1]. از آن جا که صلاحیت شهود در درجه‌ی بالای اهمیت قرار داشت و ممکن بود بر اعتبار سند تأثیر گذارد، هیئت‌های تخصصی شهود با عنوان «عدول» (مفرد آن عدل است) تشکیل شد. یک نفر قاضی، صلاحیت اعضاء این هیئت را تأیید می‌کرد و شهادت آن‌ها ارزش قانونی داشت. این شیوه را شخصی به نام قاضی ابن فودله در سال ۱۷۴ هجری در مصر پایه گذارد و تا اوایل قرن پنجم هجری حدود ۱۵۰۰ شاهد رسمی، فقط در قاهره مشغول فعالیت بودند[2]. دامنه‌ی وظایف عدول تا آن جا پیش رفت که طرفین قرارداد ابتدا در تنظیم پیش نویس و سپس در تنظیم صحیح اصل قرارداد نیز از خدمات

۱. ای کسانی که ایمان آورده‌اید هر گاه دینی با زمانی معین به گردن داشتید آن را یادداشت کنید و نویسنده‌ای عادل آن را بنویسد... و دو شاهد مرد یا یک مرد و دو زن ناظر باشند و شهادت دهند تا اگر یک نفر آن عهد را فراموش کرد، دیگری آن را به یاد آرد... (آیه ۲۸۲، سوره بقره) مترجم.

2. Al-Kindi, pp.386, 612.

عدول بهره می بردند.
رسم بود شاهدان هر قرارداد، پایین قرارداد را با دست خط خود امضاء و اعلام حضور کنند. اما شاهدانی که توانایی نوشتن نداشتند کسی را اجیر می کردند تا از طرف آن ها امضاء کند: «شَهِدَ علی بن السمّاک بجمیع مافیه و کتب عنه بِأمرِهِ و محضرِهِ فی تاریخِهِ. شهد بو الطیّب ابن عمر بجمیع ما فیه و کَتَبَ عنه سلیمان بن ادریس بامره و محضره فی تاریخِ[1] در صورتی که در ارجاعات بعدی صحت قرارداد مورد تردید قرار می گرفت، شاهدان می بایست در دادگاه شهادت شفاهی می دادند، برخی قضات مسالک مختلف، صحت شهادت شاهدان را صرفاً منوط به ثبت کتبی و امضاء و دست خط خود آن ها نمی دانستند. مالکی مسلکان، در صورتی صحت دست خط و امضاء را می پذیرفتند که شاهد دومی، صحت آن امضاء و دست خط را تأیید کند اما این گروه، نفوذ کمی در مصر داشتند. در اکثر قباله های مصر قرون وسطی، شاهدان پس از امضاء، جمله ای می نوشتند که قباله با خط یا با دست خودشان امضاء شده است: «بخطِهِ» یا «بِیَدِهِ».
شیوه ی امضاء و شهادت نامه ی دست نویس شاهدان میان آرامیان و دموتیک های پیش از اسلام مرسوم بوده است. گویا اقرارنامه ی شهود در اسناد عربی، که در قوانین اسلامی فاقد ارزش بود، دنباله ی مستقیم همان شیوه بوده است. البته پیشینه ی اقرارنامه های دست نویس اسناد رسمی عربی در مصر به پیش تر از ربع آخر قرن دوم هجری نمی رسد و پس از سال ۱۷۴ هجری که ابن فودله طرح هیئت شاهدان متخصص را بنیان گذاری کرد رواج یافت. در اسناد دوران امویان، مانند نمونه ۹۷، سند ترک دعوایی به تاریخ سال ۱۰۴ هجری و اسناد ترک دعوای دیگری مربوط به سال های ۸۸ هجری و ۱۲۳ هجری در سایر مجموعه ها آمده[2] که نام شاهدان بدون اشاره به این که خود قباله را امضاء کرده اند، در زیر قباله نوشته شده است. قدیم ترین مرجعی که می شناسم اجاره نامه ای مربوط به سال ۱۸۰ هجری است که در کتاب خانه ی دانشگاه کمبریج نگهداری می شود و در پایان آن، یکی از دو شاهد با دست خط خود آن را امضاء کرده است: «و کتب شهده بیدِهِ»[3]. پاپیروس فرسوده ای مربوط به سال ۱۹۵ هجری را نیز چند شاهد امضاء کرده اند[4]. در اسناد مربوط به قرن سوم هجری مانند نمونه های ۹۹ (به تاریخ ۲۱۰ هجری) ۱۲۷؛ ۱۲۸؛

1. Grohmann 1934-74, no. 60; see also no. 63.
2. Cambridge, University Library, Michaelides Papyri, no. B744; David-Weill and others 1978, no. 24.
3. Michaelide Papyri, no. B59.
4. Grohmann 1934-74, no. 51.

اقرارنامه های دست نویس دیده می شود[1].

ساختار اسناد رسمی عربی به مرور زمان دگرگون شده است. اسناد مربوط به سه قرن نخست پس از هجرت به میزان کافی در دسترس نیست که بتوان بر اساس آن ها سیر تکاملی ساختارها را در خلال یک روند سیستماتیک پی گیری کرد. اسناد رسمی متعددی مربوط به دوره ی فاطمیان و اواخر قرن چهارم هجری و پس از آن باقی مانده است. بنابراین اسناد را به دو گروه پیش از فاطمیان و فاطمیان تقسیم و راحت تر آن ها را بررسی می کنیم.

اسناد دوره ی پیش از فاطمیان را به سه طبقه ی اسناد ترک دعوی، اسناد معاملات و اجاره نامه دسته بندی می کنیم.

برخی اسناد ترک دعوای پیش از فاطمیان با عبارت «براءة لفلان ابن فلان من کذا و کذا» آغاز می شود. در این متن، منظور از براءة، خود قباله است و نه عمل ترک دعوی، و تنظیم سند به معنی آن است که ترک دعوی صورت گرفته است. یعنی این سند، یک سند تکمیلی است. در باقی متن به تاریخ و اقرار شهود اشاره می شود. در دوران فاطمیان، صحت ترک دعوی بدهی را در سندی رسمی به نام «اقرار» می نوشتند و به آن معنا بود که مبلغ بدهی تسویه شده و حکم اقرار رسمی داشت. بستان کار در حضور شهود، اقرار می نوشت که مبلغ را دریافت کرده است. این سند، به معنای ترک دعوای رسمی نیست و فقط قباله ای اظهاری محسوب می شود و اثبات می کند اقرار رسمی بستان کار ثبت شده و دقیق تر و مطمئن تر از یک اقرار ساده است. «اقرار» با عبارت «اقرّ فلان بن فلان ...» آغاز و سپس گفته می شود که مقرّ (کسی که اقرار می کند)، طلب خود را از بدهکار (المقر له) دریافت و نسبت به او ترک دعوی کرده است. متن مصطلح اقرارنامه به این شرح است:

«انّه قبض و تسلّم و استوفی من فلان بن فلان کذا و کذا و ابرئه من جمیعه و من بعدهُ و ورثتُه و من الیمین علیه او علی شیئ منه برائتاً صحیحاً برائة قبض و استوفی» (همانا او چه و چه را از فلان پسر فلانی دریافت کرد و از او و ورثه و نسل او از ادعا بر آن یا بخشی بر آن ترک دعوی کرد. ترک دعوایی صحیح و کامل). در بیش تر موارد برای اطمینان بیش تر، به حق قانونی مقر و پذیرش اقرارنامه توسط مقرله اشاره می شد. اقرارنامه ها در قرن سوم هجری تنظیم می شد[2]. اما در دوران فاطمیان صورت ساده ی اسناد ترک دعوی منسوخ و محتوای مفصل و دقیق تری در آن نوشته می شد.

1. Other documents from the 3rd century AH with autograph signatures of witnesses include Grohmann 1934-74, nos 39, 41, 52, 56, 89, 93, 100, 114, 121, 124, 126-30, 142, 143.

2. Cf. cat. 105 and Grohmann 1934-74, no. 114.

اسناد معاملات مصری متعددی از دوران فاطمیان منتشر شده است. این اسناد از نواحی مختلف مصر علیا یعنی فیّوم، الاو شمونین و اسمیت[۱] و فسطاط[۲] کشف شده که بیش تر آن ها اسناد معامله ی املاک و اراضی است. متن اسناد مربوط به قرون سوم و چهارم هجری نسبت به اسناد دوران فاطمیان، مختصر و موجزتر است. در دوران فاطمیان، عبارات مفصل تر ذکر می شد تا از لحاظ قانونی قابل استنادتر و احتمال شبهه و تحریف آن ها کم تر باشد.

در دوران فاطمیان، معاملات به سادگی و در مدتی کوتاه و طی یک عقدنامه انجام می شد: «صفقتاً واحدتاً و عقداً واحداً». ملک مورد معامله، همان ملکی بود که فروشنده ادعا می کرد صاحب آن است. به عبارت دیگر، ادعای تملک فروشنده نسبت به ملک، محتاج اثبات قانونی نبود، بل صرف ادعای شفاهی او پذیرفته می شد. بنابراین اگر خریدار سند مالکیت رسمی (اقرار) فروشنده را طلب می کرد، آن سند از حیث قانونی ناکافی قلمداد می شد و می بایست نفر سومی حق قانونی وی نسبت به کالا را تصدیق می کرد[۳]. عبارت رایج در قباله های معاملات ملکی به این شرح است: «جمیع الدار التی ذکر هذا البایع انّه لهُ فی ملکه» تمام خانه ای که این خریدار اعلام کرده در تملک اوست. در توضیح ملک، حدود قطعی آن، از چهار طرف مشخص می شد: «ینتهی الی» و عبارت قیدی «شرائاً صحیحاً» صحت معامله را تضمین می کرد.

در اسناد قدیم تر، عبارات قیدی «صفقتاً واحدتاً و عقداً واحداً» و «شرائاً صحیحاً» حذف و ملک به عنوان مایملک فروشنده ذکر می شد و حدود ملک را با جملات همپایه ی بدون فعلی به این مضمون مشخص می کردند: «حدُّهُ القبل منزل سواد بن بقانس... حدُّهُ الغربی منزل پلاتوس الطبیب»[۴].

در بیش تر اجاره نامه های مکتوب بر پاپیروس ها که در قرن سوم هجری در مصر تنظیم شده عمل اجاره با ریشه ی فعل «کری» ذکر شده است. جمله ی «هذا ما اکتری فلان بن فلان من فلان بن فلان» در آغاز اکثر اجاره نامه ها نوشته می شد[۵]. ولی در اجاره نامه های دوران فاطمیان ریشه ی فعل «اجر» را به کار می بردند: «هذا ما استأجر فلان بن فلان من

1. Most of these appear in Grohmann 1934-74; Abel 1896-1900; and 'Abd al-Rahman 1971-3.
2. Khan 1993.
3. Cf. Wakin 1972, SSI, 2.18-2.21.
4. Grohmannn 1934-74, no.56 (Edfu, Ah 239). See also Khan 1993, pp. 9-46. 5. Examples ard cat. 155, verso; Grohmann 1934-74, nos 89-91, 93; and Ragib 1990, p. 121.

فلان بن فلان»[۱]. باقی عبارات، مشابه اسناد خرید و فروش املاک بود. بعدها به اجاره نامه ها جملاتی مشابه آن چه در اسناد معاملات ملکی دیده می شود اضافه شد تا ضریب اطمینان قانونی آن افزوده شود.

اوایل دوران اسلامی شاخه ای از علم حقوق که به امور رسمی مربوط بود (علم الشروط) پدید آمد که در اواخر قرن سوم هجری در آثار التهوی (وفات ۳۲۱ هجری) به اوج شکوفایی رسید. التهوی که مطالعات قوانین رسمی او از نخستین آثار به جا مانده در این زمینه است سال ها در سوریه و فلسطین به مطالعه ی قانون حنفی پرداخت و سپس به مصر بازگشت و تا پایان عمر آن جا اقامت کرد. در اسناد پس از قرن سوم هجری و در نتیجه ی تحقیق و پژوهش بر «شروط»، عبارات و اقرارهای رسمی متعددی برای افزایش ضریب اطمینان اسناد به آن ها اضافه شد. اسناد معاملات ملکی فسطاط در دوران فاطمینان نمونه ی بارز تأثیر پذیری اسناد از قوانینی است که التهوی وضع کرده بود. در اجاره نامه های آن دوران نیز ریشه ی فعل «اجر» به جای ریشه ی فعلی «کری» به کار برده شده که التهوی بر اساس کاربرد آن ها در قرآن و حدیث پیشنهاد کرده بود[۲]. گویا تحت تأثیر «شروط»، در اجاره نامه های مصری دوران فاطمیان، جملاتی که در آن ها از ریشه فعل «اجر» استفاده شده، حذف و جملات با ریشه ی فعل «کری» به کار برده می شده است.

1. In Arabic contracts from Spain the root kry continued to appear as late as the 15th century AD; see Gonzalez Palencia 1926-30, vol. preliminar, no. 383; III, no.190; Gonzalez Palencia 1940, no. 10.
2. Al - Tahawi, p. 417.

۹۷. دو سند ترک دعوی
سال ۱۰۴ هجری

۱۷×۵/۲۱ سانتی‌متر، (PPS. 170) و ۱/۸×۱۹ سانتی‌متر، (PPS. 185). ۱۲ سطر قسمت راست.

منبع: Khan 1992, no. 9

شماره PPS. 170, PPS. 183

رو: این دو سند مربوط به یک نفر به نام عبدالله بن حنان[1] است. سند اول درباره‌ی وصول ۱۳ میش شیرده است.

«بسم الله الرحمن الرحیم. سند ترک دعوای عبدالله بن حنان بابت ۱۳ میش شیرده سلیمان بن کلب العلوی. میش های شیرده‌ای که جریر بن نُمیر برای سلیمان بن عطیه آورده است. صبر بن ... مسلم بن ابو ایلا و عبدالرحمن بن ابو ایلا، دو عامل او شاهد بودند در تاریخ شنبه سال ۱۰۴ هجری نوشته شد».

دومی، رسید دریافت یک هشتم دینار است. گویا عبدالله بن حنان مبلغ نیم دینار از شخصی که اینک فوت کرده، قرض گرفته و یکی از وارثان به نام سلیمان بن احوض الضدرمی مدعی سهم خود شده و گویا وارث دیگر به نام حریث بن سریح الضدرمی هم مرده و وارثی باقی نمانده و عبدالله از باقی مانده بدهی بری الذمه شده است:

«بسم الله الرحمن الرحیم. این سند برائت عبدالله [بن حنان] از نیم دیناری است که به عهده‌ی او بوده است. سلیمان بن احوض الضدرمی سهم خود را دریافت کرد و از عبدالله یک هشتم دینار بری الذمه است. حریث بن سریح الضدرمی وارثی ندارد و دیگر دینی به گردن عبدالله نیست. عبدالله بن سلیمان و سلیمان بن احوض و عبدالملک بن ایوب شاهد بودند و این سند در شنبه سه روز (مانده از؟) شوال سال ۱۰۴ هجری نوشته شد.

پس از کلمات «لثلاثه ایّام» (سه روز) کلمه‌ای حذف شده و معلوم نیست منظور نویسنده سه روز اول یا آخر ماه شوال بوده است. پس تاریخ ثبت سند احتمالاً یا سوم یا بیست و ششم ماه شوال سال ۱۰۴ هجری است[2].

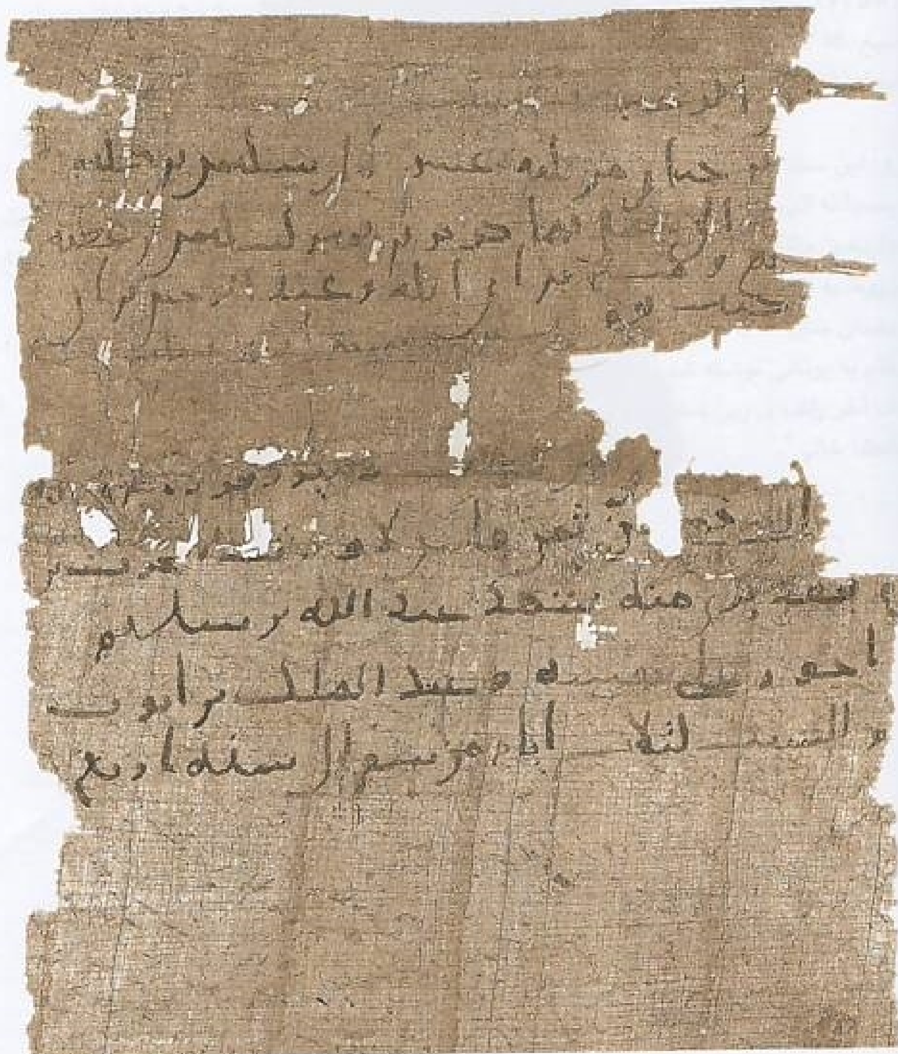
بالای حرف الف، به راست مایل است. گاهی پایه‌ی آن به راست برگشته است و هر گاه به حرف ماقبل خود چسبیده، زائده‌ای زیر خط کرسی دارد. «س» و «ش» بی دندانه است و «ص» در کلمه‌ی «نصف» (سطر ۷) کشیده شده اما «ضـ» در کلمه‌ی «الضدرمی» (سطر ۸ و ۹) قدری گردتر است. گاه «ع» اول به راست کشیده شده. مانند کلمه‌ی عبد در سطر نه و ده. «ع» اول و وسط باز است و از دو خط ضربدری بدون پیوستگی تشکیل شده. مانند کلمه‌ی لعبد (سطر ۷) و اربع (سطر ۱۱). «ک» اول

۱. سند مشابهی مربوط به سال ۱۲۳ هجری در David - Weill 1978, no. 24 منتشر شده است.

۲. خیال بافی محض است. نخست این که لغتی پس از «لثلاثه ایام» در اصل نمونه حذف نشده و اگر سند را مربوط به سال ۱۰۴ هجری بپذیریم که نشانه‌ای ندارد، با تطبیق روز شنبه مسلم این که سه روز پس از آغاز ماه شوال است وگرنه حکم دیگری دارد.

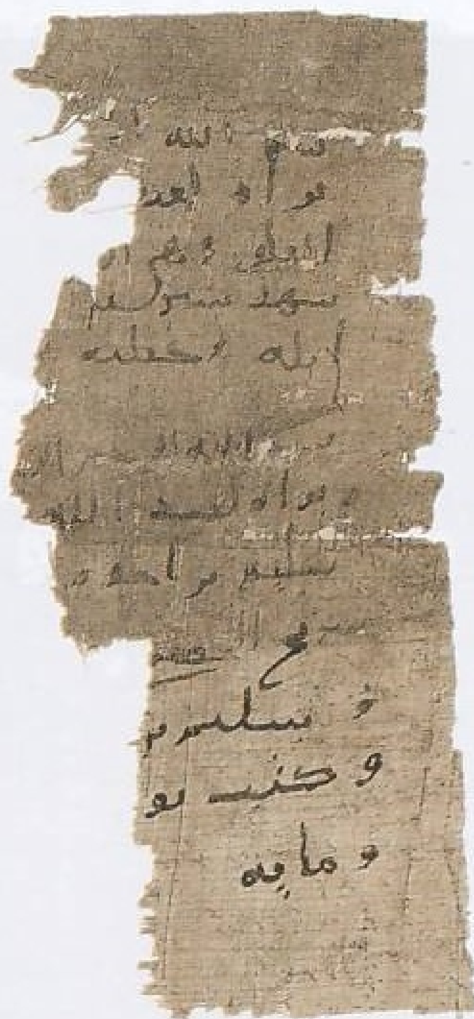
نعلی شکل است. دو نقطه حرف «ی» و «ت» بالای یکدیگر قرار دارند. مانند کلمه «لثلت» (سطر ۱۱)، صورت قدیمی «لثلاث». سه نقطه حرف «ش» در کلمه «شهد» (سطر ۹) کنار هم نوشته شده است.

پشت: خالی[1].



۹۷. رو (pps170).

۱. شارح می نویسد که متن مربوط به اوایل قرن دوم هجری است، ولی رسم‌الخط آن در حروف بسیاری کامل است. در سطر آخر فقط سه روز از شوال سال ۴ دیده می شود و سده نیامده است. برخی حروف نقطه دارند. نقطه های حروف دو نقطه ای مثل ت و ی وسط بالای هم قرار گرفته اند. حلقه برخی حروف باز است. س و ش دندانه دارد. د و ذ زاویه دار و از ر قابل تفکیک است.



۹۷. رو (pps185)[۱].

۱. افزوده ها در انتهای این سند واضح تر از نیاز به توضیح است و احتمالاً شگردی است برای بالا بردن بهای سند در حراجی ها، چنان که تاریخ ۱۰۴ مورد ادعای شارح در این جا دیده نمی شود.

۹۸. سند ترک دعوی
سال ۱۹۴هجری

۹×۵ /۱۷ سانتی متر، ۱۰ سطر رو. حدود یک سانتی متر از پاپیروس پاره شده است.

منبع: Khan 1992, no. 10

شماره PPS. 92

رو: این سند ترک دعوی مربوط به پرداخت خراج است:

«بسم الله الرحمن الرحیم. سند برائت ریده بن یزید از بیست و یک و نیم دینار و یک هشتم و یک دوازدهم[۱] مثقال است. هنگامی که به فسطاط آمد این مبلغ را پرداخت و بری الذمه است. این مبلغ مربوط به خراج سال [۴]۱۹ اوست. در رمضان سال ۱۹۴ هجری نوشته شد.

رمضان سال ۱۹۴ هجری مصادف با ۸ ژوئن تا ۵ جولای سال ۸۱۰ میلادی است. پایین سند، ارقام به یونانی نوشته شده است.

الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد.

پشت: خالی[۲].

۱. در متن اصلی، نویسنده این رقم را به صورت نصف یک ششم مثقال ذکر کرده است. (مترجم)

۲. سند مربوط به اواخر قرن دوم هجری است. اسلوب نگارش در این متن ثبات و قوام نیافته است. گاه د زاویه دارد و گاه زائده ای عمودی بالای آن دیده می شود. حلقه ی حروف بسته است و نقطه در کلمات سنه و تسعین نقطه به کار برده شده. ح و ع آخر تکامل نیافته اند. تاریخ تنظیم سند با قلمی نازک تر و دست خطی متفاوت در پایین برگه ثبت شده است.



۹۸. رو.[۱]

۱. در این سند نیز قلم و خط و مرکب تاریخ افزوده است و جاعل از بسیاری عجله، نقطه ها را نیز در کلمات تاریخ از یاد نبرده است، هر چند سایر قسمت های سند مطلقاً فاقد نقطه است.

۹۹. قسمتی از یک سند رسمی
سال ۲۱۰ هجری

۲۱/۵×۲۳/۵ سانتی‌متر، ۱۷ سطر راست. بالای برگه و نیمه ی راست از بین رفته است.
شماره PPS. 187

رو: این متن شامل اسامی شهود و شهادت نامه هر شاهد با خط خودش است. (بخطّه). این سند در دوازده شب مانده از ذی‌القعده سال ۲۱۰ هجری یعنی ۱۸ ذی‌القعده مصادف با ۲ مارس ۸۲۶ میلادی تنظیم شده است. البته به آن معنا نیست که تمام سند در همان روز نوشته شده زیرا گاهی چند روز طول می‌کشید تا شاهدان مختلف، شهادت‌نامه بنویسند.
متن با دست خط‌های مختلف نوشته شده. «س» و «ش» دندانه‌دار و حلقه ی «و» باز است.
پشت: خالی[۱].

۱. سند در اوایل قرن سوم هجری تنظیم شده. هر چند افراد مختلفی شهادتنامه نوشته‌اند لکن اسلوب نگارشی آن‌ها شبیه است. کاتبان هیچ یک از شهادتنامه‌ها از نقطه سود نبرده‌اند. ع اول قدری به راست کشیده شده، د زائده‌ای عمودی دارد، ک نعلی شکل است و س و ش دندانه دارد.

۹۹. رو.

۱۰۰. ثبت یک شهادت نامه
سال ۲۳۰ هجری

۱۰/۵×۲۲/۵ سانتی متر، ۹ سطر رو که در راستای تار پاپیروس نوشته شده. در محل الحاق دو برگه ی پاپیروس در یک رول پاپیروس شکافی عمودی ایجاد شده است.

منبع: Khan 1992, no. 12

شماره PPS. 186

رو: متن قباله به این شرح است:

«بسم الله الرحمن الرحیم. شاهد بودم که میان یعقوب بن اسحاق بن اسماعیل البغدادی و هارون، بنده ی آزاد شده اسحاق بن اسماعیل البغدادی قراری بود و آن بنده، ۹۰ دینار به یعقوب بدهکار است. در ذی القعده سال ۲۳۰ هجری از من شهادت خواستند.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. گاه «د» عمودی و ک اول نعلی شکل است.

پشت: خالی[۱].

۱. سند مربوط به نیمه ی نخست قرن سوم هجری است. اسامی ذکر شده، سند را یهودی معرفی می کند اما لقب بغدادی که در این سند آمده، صحت قدمت آن را مورد تردید قرار می دهد. با توجه به یافته های اخیر استاد پورپیرار، از پیدایش و معرفی شهر بغداد بیش از دویست سال نمی گذرد در حالی که سند تاریخ ذی القعده سال ۲۳۰ هجری را به خود دارد. همین موضوع کافی است که پذیرش صحت سند با مشکل مواجه شود. رنگ تمام پاپیروس هایی که تاکنون بررسی کرده ایم قهوه ای است در حالی که سند موجود رنگی متفاوت دارد که یا همانند نام صاحب سند اخیراً ساخته شده و یا پاپیروسی است که در جریان آماده سازی برای استفاده ی مجدد تغییر رنگ داده است.

١٠٠. رو.

۱۰۱. اجاره ی دکان
سال ۹-۲۸۰ هجری

پوست، ۱۶×۲۲ سانتی متر، ۱۵ سطر، پایین و چپ برگه از بین رفته است.
منبع: Khan 1992, no. 13
شماره PPS. 176

رو: اسناد رسمی از این دست را روی پوست می نوشتند تا دوام بیش تری داشته باشند. متن این سند چنین است: «بسم الله الرحمن الرحیم، عمر بن هارون المؤمن این را از ریم، بنده ی آزاد شده ی ابومحمد اجاره کرده است...» این مغازه که عمر آن را اجاره کرده در ناحیه ی قافِق در فسطاط است؛ «در مجاورت زندان خوی بن حوی» (سطر ۳)

سپس محدوده ی شمال، جنوب، شرق و غرب مغازه تشریح شده که مسلمانان مصری، دموتیک، یونانی و قبطی در قباله های خود این حدود را ذکر می کردند. از آن جا که قبله ی مسلمین به سمت جنوب است این عمل ضروری تلقی می شد[۱].

در سطر یازده مبلغ اجاره سالیانه یک سوم دینار و یکی از روزهای دهه ی ۲۸۰ هجری اشاره شده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.

پشت: خالی[۲].

1. Hoenerbach 1961 p. 36.

۲. این سند از جنس پاپیروس نیست. برخی حروف آن نقطه دارند. حروف و کلمات استحکام و استقلال کامل دارند که اگر تاریخ آن را صحیح بدانیم توقع مان از رسم الخط سایر متن های معاصر و متأخر آن بسیار بالا می رود که در مقام مقایسه، عملاً این توقع برآورده نمی شود. قلم به راحتی روی پوست لغزیده. ارتفاع حروف بلند است. حلقه ی حروف واضح است. ر و د قابل تفکیک و ع پخته و کامل است. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. هـ مفرد شبیه دایره کوچک توخالی نوشته شده است. کتابت کامل پخته و حتی زینتی نمایشی بسم الله الرحمن الرحیم، و نوع قلم نگارش، صحت کلی این سند را زیر سئوال می برد.

۱۰۱، رو.

۱۰۲. سیاهه ای که برای صدور رسید استفاده شده. سال ۲۸۵ هجری

۱۳×۵/۲۴ سانتی متر، ۳ سطر رو و ۷ سطر پشت. متن رو موازی طول پاپیروس و در نتیجه عمود بر سطور متن پشت پاپیروس نوشته شده است.

منبع: Khan 1992, no. 11

شماره PPS. 136

رو: باقی مانده ی متن، بخش هایی از ابتدای یک رسید است که با عبارت «الذی قَبَضَ یوم الاربعاء» که در روز چهارشنبه دریافت شد...» آغاز می شود.

الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد و «ی» مفرد به طور افقی به راست کشیده شده است.

پشت: متن دوم، رسید دریافت مبلغ ۵ و پنج ششم دینار است:

«بسم الله الرحمن الرحیم. از ابوالحزیل حصیر فروش، ۵ دینار، یک ششم کم تر، دریافت کردم. این مبلغ را ابوالرفیع و ابراهیم ابن محمد العلایی در جمادی‌الآخر سال ۲۸۵ به من رساندند. این رسید را محمد بن عبدالجبار با دست خود نوشت.

در پایان متن، علامتی شبیه گل کشیده شده که احتمالاً نشان اتمام مطلب بوده است تا مطلب دیگری به آن اضافه نشود.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و ک اول، نعلی شکل است[۱].

۱. متن رو تاریخ ندارد. صفاتی که در بسم الله پشت پاپیروس آورده شده شباهتی به رحمن و رحیم ندارد. اگر فرض همدوره بودن این سند با سند شماره ۱۰۱ را بپذیریم، رسم الخط این سند بسیار عقب مانده تر از سند پیشین است. خطوط درهم به شکل گل درآمده، در انتهای پشت سند را، می توان نوعی امضا نیز گمان کرد، که نخستین نمونه ها محسوب می شود.

۱۰۲. رو.

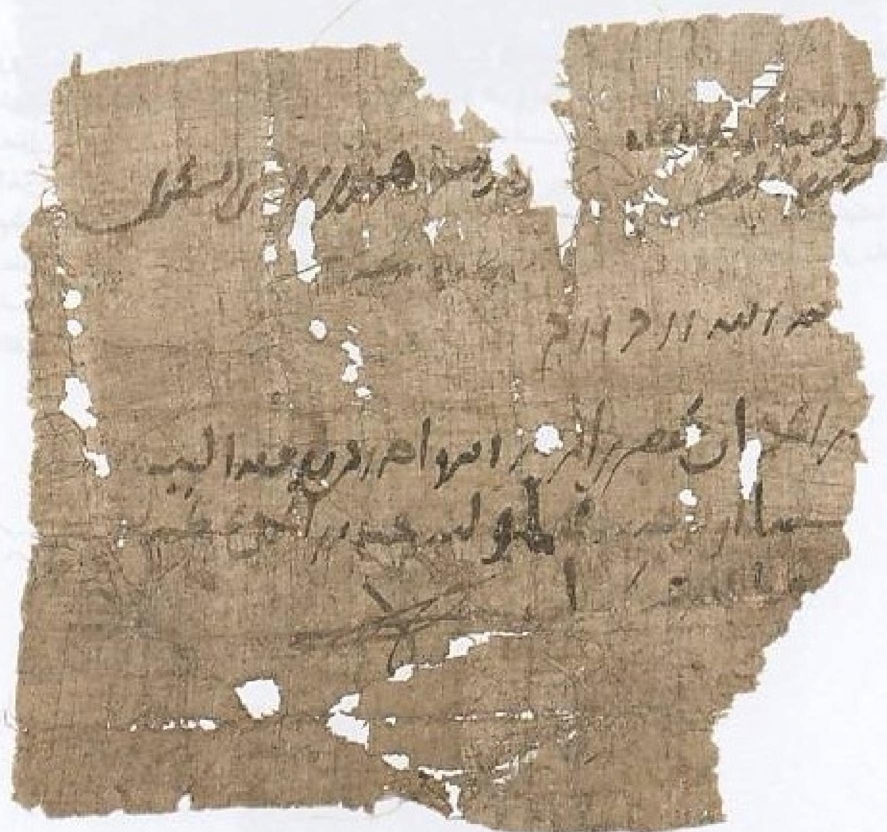
۱۰۲. پشت.

۱۰۳. یک سند و یک نامه
قرن سوم هجری

۱۶×۱۷ سانتی متر. ۶ سطر رو و ۱۰ سطر پشت. راست متن رو و چپ متن پشت و بخشی از میانه ی متن از بین رفته است.
شماره PPS. 367

رو: سند کوتاه حاضر، مربوط به پرداخت وجهی است که اتمام متن آن با نشانی شبیه گل مشخص شده است. در برخی اسناد از جمله شماره ۱۰۲ و ۱۰۶ علامت مشابهی دیده می شود.
عنوان نامه ی پشت نیز در روی پاپیروس نوشته شده است (سطور ۲–۱) در سطور ۶–۳ الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «د» تقریباً عمودی است.
پشت: نامه درباره ی مقداری گندم (قمح) است و با عبارت «اکرمکما الله ... و اتمّ نعمة علیکما و عندکما» آغاز شده. نویسنده مخاطب (هایش) را با ضمایر مثنی و جمع مورد خطاب قرار داده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد[1].

۱. یادداشت فاقد تاریخ است. ی وسط در سطر چهارم نقطه دارد. دو سطر بالاتر از بسم الله نیز نوشته دارد. رسم الخط هر دو متن بی دقت و با عجله انجام شده. حروف استحکام و استقلال و کاتب ها تسلط کافی نداشته اند. همان نقش شبیه گل با وضوح بیش تر در این سند نیز دیده می شود.



۱۰۲. رو.

۱۰۲. پشت.

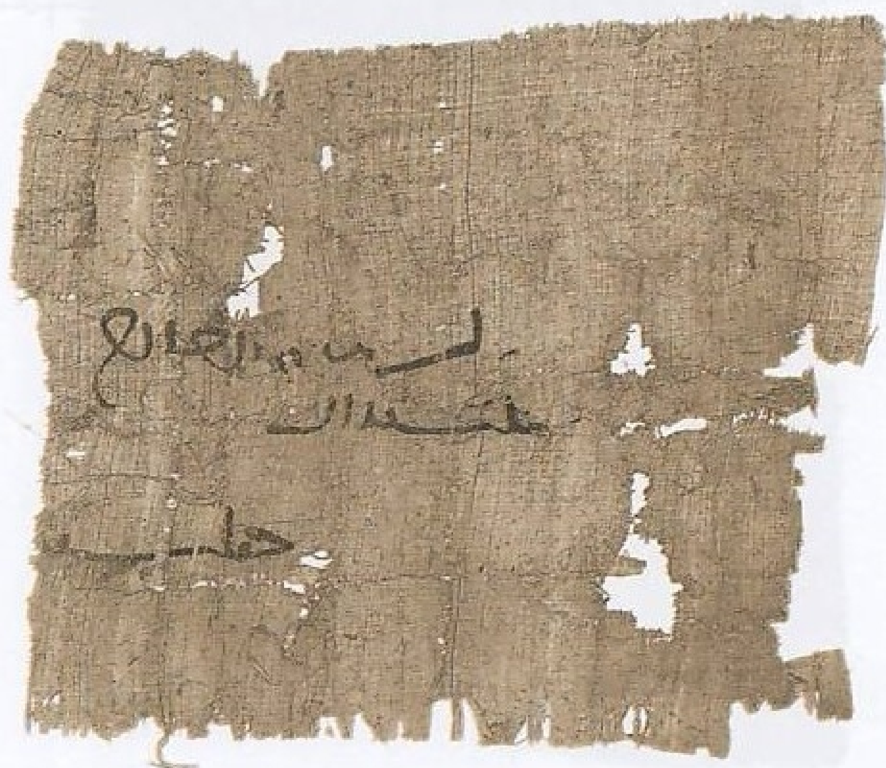
۱۰۴. سند معامله که برای سیاه مشق به کار رفته است.
قرن سوم هجری

۱۴× ۱۶سانتی متر. ۸ سطر راست و ۲ سطر پشت. متن رو موازی عرض پاپیروس و عمود بر متن پشت پاپیروس نوشته شده، سمت چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 262

رو: این سند با عبارت، «هذا ما اشتری علی بن جعفر...» (آن چه علی بن جعفر خریده...) آغاز و به معامله ی ماده الاغ اشاره کرده است. (حماره) در سند شماره ۱۹۲ که با همین رسم الخط نوشته شده نیز همین علی بن جعفر، یک الاغ معامله کرده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «د» عمودی است.
پشت: عبارت «بسم الله و ... جعلت فداک» دوبار سیاه مشق شده است.
«د» تقریباً عمودی و «س» بی دندانه است[۱].

۱. سند فاقد تاریخ و نقطه است. کلمات استحکام و استقلال ندارد و بسیار بی دقت نوشته شده است. نگارش سند از همان سطر بسم‌الله آغاز شده. بسم‌الله پشت سند واقعاً قلم انداز نوشته شده و نوع نگارش در مجموعه سند بسیار ابتدایی است.

۱۰۴. رو.

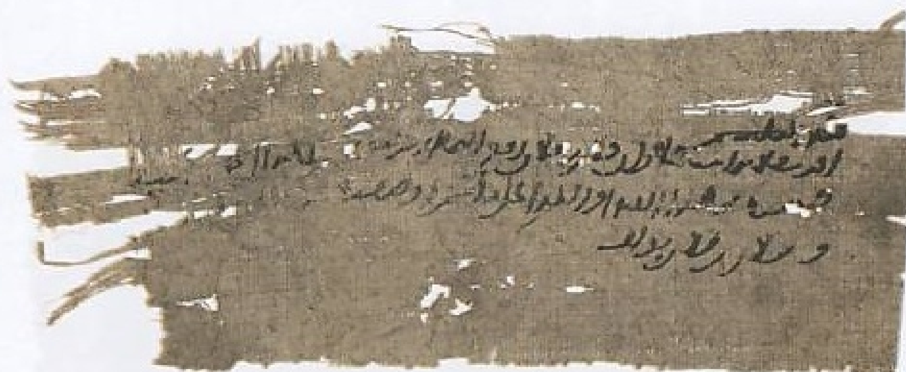


۱۰۴. پشت.

۱۰۵. اقرارنامه رسمی
قرن سوم هجری

۲۱/۵×۸/۵ سانتی متر. ۴ سطر رو. سمت چپ متن از بین رفته است.
شماره PPS. 142

رو: متن این پاپیروس اقرارنامه ی رسمی زنی است که مبلغی را از مردی دریافت کرده است. اما به جای نام اصلی مرد، کلمه ی رایج «فلان» ذکر شده است.
«اقرّت فلانه ابنة فلانی انّ فلان بن فلان دفع الیه...»
«د»، «ذ» و «ر» شبیه هم نوشته شده اند[۱].
پشت: خالی.



۱۰۵. رو.

۱. به زحمت می توان نیم سطر اول اقرار نامه را بسم الله دانست. نگارش این متن نیز بی حوصله و بی دقت نوشته شده است. حلقه ی حروف بسته است. د و ر شبیه اند. ک سرکش ندارد. س و ش بی دندانه است. کاربرد و قابلیت استناد سندی که طرفین آن مجهولند و فقط با کلمه اشاره نامعلوم فلانی ذکر شده، مورد تردید است و به بازیچه می ماند.

۱۰۶. یادداشتی راجع به جیره ی گندم
قرن سوم هجری

۱۷/۵×۶/۵ سانتی متر. ۴ سطر رو. میان متن ریختگی دارد.
شماره PPS. 199

رو: این سند مربوط است به پرداخت مازاد گندم از انبار غله ی دولت. سند با عبارت «اطلق لـ...» آغاز و با علامتی شبیه گل، تمام می شود. در پایان عکس های ۱۰۲ و ۱۰۳ رو و چند سند در مجموعه های دیگر، علامت مشابهی دیده می شود. شاید به این دلیل که می خواسته اند مطلبی به متن اضافه و از اعتبار ساقط نشود.
در این متن، «س» بی دندانه است.
پشت: خالی[1].



۱۰۶. رو.

۱. یادداشت فاقد تاریخ و نقطه است. پیش از دندانه غیر عادی ب ابتدای بسم الله زائده ای تقریباً عمودی آمده که گویا نقطه ب بوده است. س و ش بی دندانه و بالای س خط صاف کوتاهی است. حروف و کلمات استقلال و استحکام ندارند. تشخیص کلمات به جهت پیوستگی آن ها قدری دشوار است.

۱۰۷. سفارش تحویل کالا
قرن سوم هجری

۹/۵×۱۰ سانتی متر. ۷ سطر رو. آخر سطر دوم خط زده شده است.
شماره PPS. 257

رو: فرستنده به مخاطب سفارش کرده تا کالا را که شامل یک دانق عسل (اری) و سه حبه پنیر سینوی (جُبن سینوی) است به ارباب نویسنده تحویل دهد. نامه با عبارت «ادفع اکرمک الله الی مولای...» آغاز شده و نامه در جمعه دهم ماه رجب نوشته شده ولی سال آن مشخص نیست. نامه با حسب الله (حسبنا الله و نعم الوکیل) تمام شده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «د» تقریباً عمودی و حلقه ی حروف بسته است.
پشت: خالی[۱].



۱۰۷. رو.

۱. متن فاقد تاریخ ونقطه است. قلم کاتب ظریف بوده. ارتفاع الف بلند است. برخی کلمات پیوسته نوشته شده‌اند. سطر سوم طولانی تر از باقی سطور است. کلمات آخر سطر دوم خط زده شده است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۰۸. رسید دریافت وجه
قرن سوم هجری

۵ / ۶×۱۸ سانتی‌متر. ۱۶ سطر موازی عرض پاپیروس. بالا و چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 190

رو: این سند رسمی مربوط به دریافت ۵ دینار توسط رشد، بنده آزاد شده احمد بن محمد از زکریا بن یحیی است. مبلغ مورد نظر در سطر چهارم این گونه ذکر شده است: «خمسه دنانیر جیّد بالغه وزنه». این سند در ماه جمادی‌الاولی سال ۲؟۳ (شماره دهگان از بین رفته) تنظیم شده است. اولین شهادتنامه به این شرح است: «شهد محمد بن ابرا[هیم] المعز دین علی اقرار رشد مولی». نگارش متن نسبتاً با دقت صورت گرفته. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «د» از «ر» قابل تشخیص و «س» و «ش» در برخی کلمات، دندانه دار است.
پشت: خالی[۱].

۱. تاریخ سند کامل نیست ولی به قرن سوم مربوط است. کلمات مستقل و قابل تشخیص‌اند. قلم کاتب ضخیم است و قدری کند روی برگه لغزیده است. حلقه ی حروف بسته است. کاربرد نقطه در آن دیده نمی شود. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۰۸. رو.

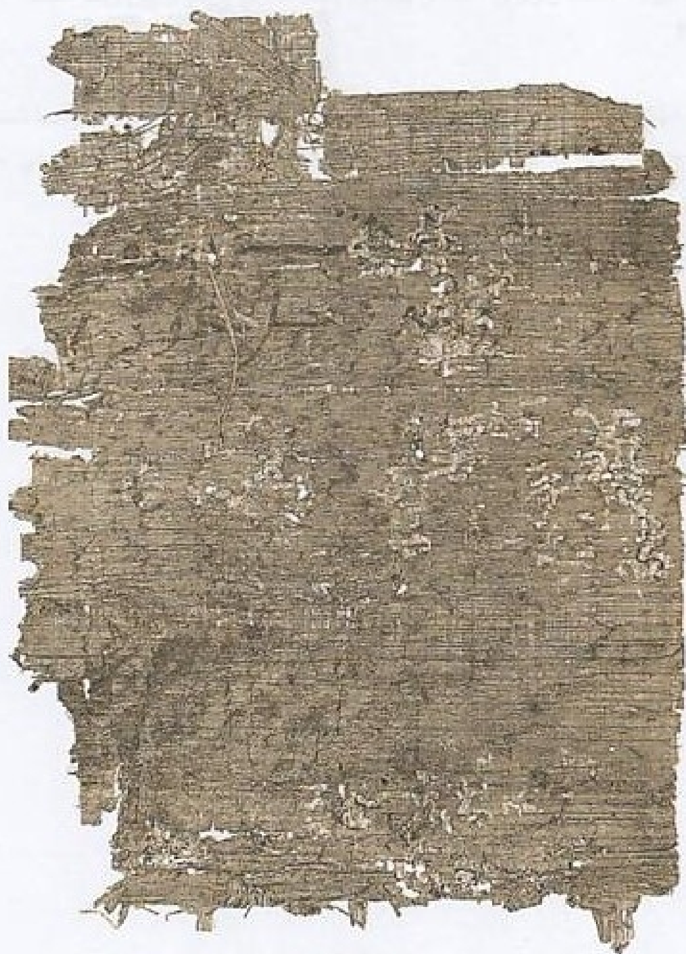
۱۰۹. نامه
قرن اول یا دوم هجری

۱۱×۱۵ سانتی‌متر، ۱۲ سطر رو و ۲ سطر پشت. چهار سوی برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 286

رو: بالای «د» و «ذ» زائده‌ای عمودی به بالا دارد و تا حدودی شبیه «ک» اول و وسط است. گاه «س» بی‌دندانه و «ی» آخر به پشت و به طور افقی راست کشیده شده است. برخی حروف، نقطه گذاری شده و نقطه ها کنار هم یا گاه در راستای افق نوشته شده است.
پشت: احتمالاً متن بسیار کم رنگ آن، عنوان متن روی پاپیروس است[۱].

۱. رسم‌الخط نامه به خطوط پیش از اسلام شبیه است. سطر بندی و نگارش با دقت و تسلط انجام شده. غالب حروف نقطه دارند و نقطه های حروف دو نقطه‌ای مثل ی و ت بالای هم قرار گرفته‌اند. متن پشت پاپیروس قابل خواندن نیست.

۱۰۹. رو.

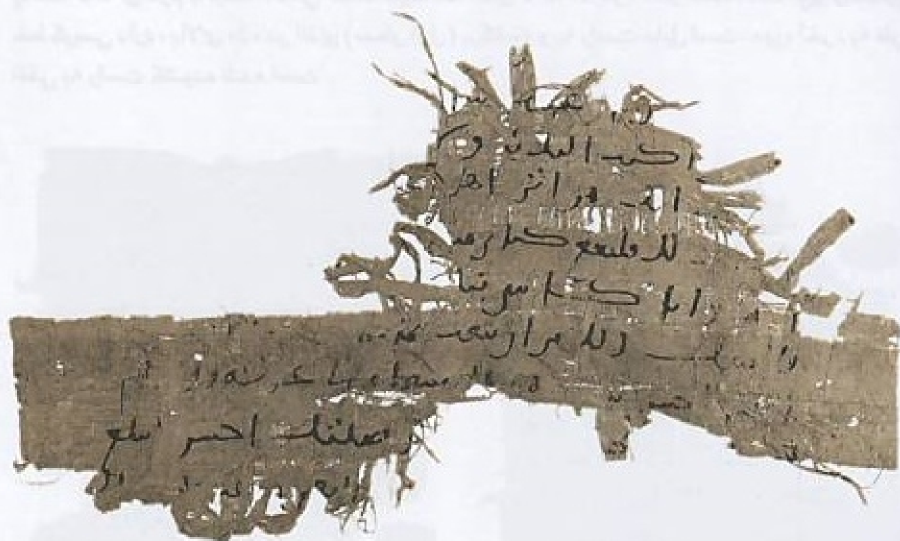


۱۰۹. پشت.

۱۱۰. نامه
قرن دوم هجری

۲۹×۵/۱۶ سانتی متر، ۹ سطر رو. بالا و پایین برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 296

رو: فقط بخشی از نامه باقی مانده است. ک اول کشیده، «س» و «ش» دندانه دار و برخی حروف نقطه گذاری شده است.
پشت: خالی[۱].



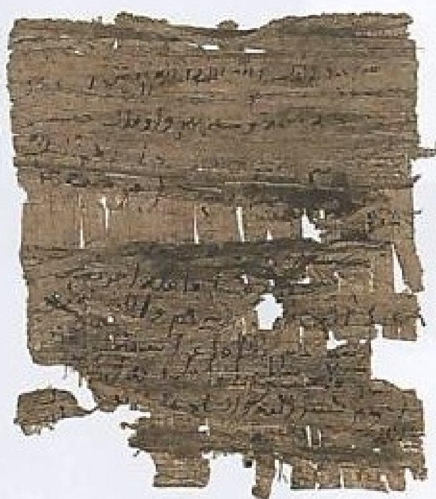
۱۱۰. رو.

۱. سبک نگارش این نامه شبیه نگارش نامه ۱۰۹ است که با تسلط و مهارت کم تری نوشته شده. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. سرکش کاف دم ماری است و حلقه ی م بسته است.

۱۱۱. دو نامه
قرن دوم هجری

۱۱/۵×۱۲ سانتی‌متر، ۱۱ سطر رو و ۱۲ سطر پشت پاپیروس و در جهت عمود بر متن رو نوشته شده است.
شماره PPS. 291

رو: در نامه‌ی اول، الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد، «د» به بالا کشیده شده و «ع» اول به راست مایل است.
پشت: نامه‌ی دوم با جمله «فانی احمد علیک الله الذی لا اله الا هو» آغاز شده، الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد، بالای «ذ» در الذی (سطر اول) برگشته و به راست مایل است. «ی» آخر، به طور افقی به راست کشیده شده است[۱].



۱۱۱. پشت.



۱۱۱. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. ی وسط در کلمه‌ی علیها سطر سوم نقطه دارد. حلقه‌ی حروف بسته است. نگارش با دقت و مرتب صورت گرفته. رسم‌الخط هر دو نامه شبیه و نشان قرابت زمانی و فرهنگی کاتبان است. س و ش دندانه دارد و ک بدون سرکش است.

۱۱۲. نامه
قرن دوم هجری

۵ / ۶×۴ / ۱۲ سانتی متر، ۷ سطر رو. بالا و چپ متن از بین رفته است.
شماره PPS. 249

رو: در این نامه مبلغی بر حسب دینار ذکر شده است. بالای «د» زائده‌ای به راست دارد. گاه پایین ع اول، به راست کشیده شده و ک اول نیز کشیدگی دارد. برخی حروف نقطه دارند و دو نقطه کلمه ی علیه در سطر اول کنار هم نوشته شده است.
پشت: خالی[۱].

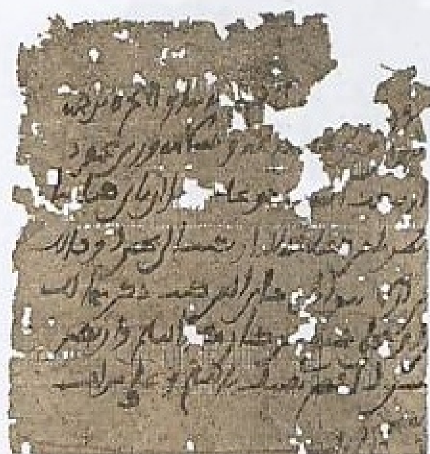
۱. فاصله سطور منظم است و به جز ی وسط کلمه علیه در سطر اول هیچ حرفی نقطه ندارد. س دندانه دارد و ک بدون سرکش است. حلقه ی هـ آخر در کلمه الیه در سطر ششم کاملاً باز است. د و ر قابل تفکیک‌اند.

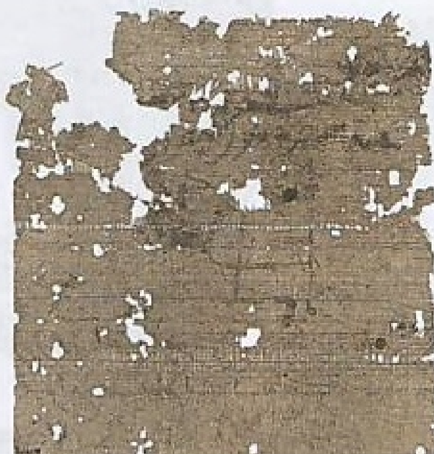
۱۱۲. رو.

۱۱۳. نامه
قرن دوم یا سوم هجری

۱۲×۱۱/۵ سانتی متر، ۷ سطر رو و ۳ سطر پشت. راست متن رو و قسمتی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 46

رو: نامه با این عبارات آغاز شده است: «... الدنیا و الاخرة برحمته [...] عنا و من قبل علی عافیه و سلامه و ربی محمود». نویسنده در قالب عبارات رایج «تکتبَ الیّ بخبرک و حالک» از مخاطب خواسته که او را از حال و اخبار خود آگاه کند. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. ک اول و وسط نعلی شکل است.
پشت: در این بخش برگه بقایای عنوان نامه دیده می‌شود. طرح عجیب کم رنگی با همان رنگ جوهر در پایان متن دیده می‌شود[1].


۱۱۳. رو.

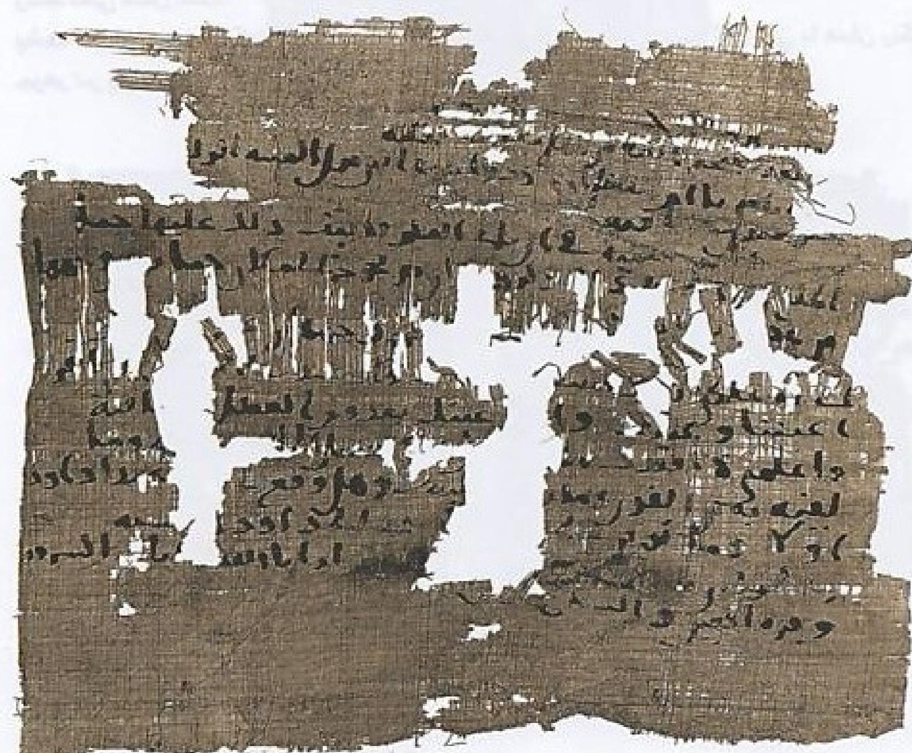

۱۱۳. پشت.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. رسم الخط آن با سایر متن های همعصر، که تا کنون بررسی کرده‌ایم تفاوت دارد. تمام حروف و کلمات، تمایل یکپارچه‌ای به راست و امتداد آن ها گرایش به چپ دارد. حلقه‌ی حروف بسته است. د و ر قابل تفکیک اند. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۱۴. نامه
قرن دوم هجری

۱۹×۱۶/۵ سانتی‌متر، ۱۴ سطر رو. در میان متن ریختگی بزرگی دیده می‌شود.
شماره PPS. 289

رو: در این نامه که به شخصی به نام داود اشاره شده، گاه بالای «د» زائده‌ی کوچکی به راست دارد و پایین الف مفرد قدری به راست مایل است. کلمه‌ی حتی در سطر پنج و شش به جای الف مقصوره با الف کامل نوشته شده است.
پشت: خالی[1].



۱۱۴. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. ارتفاع حروف کوتاه است. سطربندی و فاصله‌ی میان سطور نظم و ترتیب دارد. حلقه‌ی حروف بسته است ک سرکش ندارد. حروف و کلمات در عین بدو بودن، روی خط کرسی استحکام دارند.

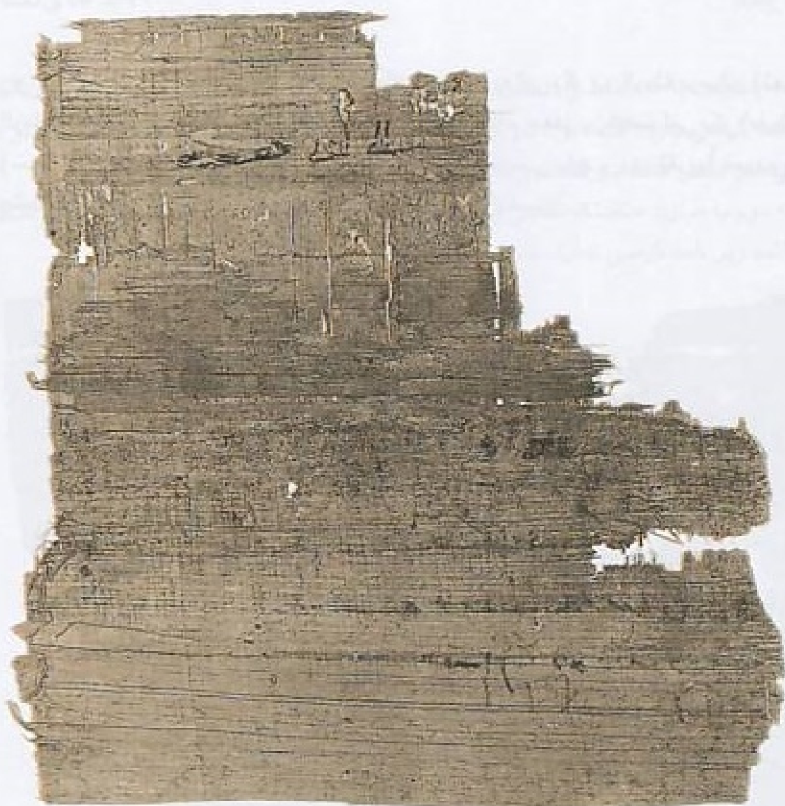
۱۱۵. نامه
قرن دوم هجری

۱۴/۵×۱۵ سانتی متر، ۱۱ سطر رو و ۱ سطر پشت. سمت راست و چپ متن از بین رفته است.
شماره PPS. 285

رو: نامه را شخصی به نام النعمان بن مسلم الحضرم به ابوحفصه نوشته و به اهل المجلس (آن ها که گرد هم آمده اند، سطر ۳) اشاره کرده است. نویسنده عنوان نامه را پس از بسم الله ذکر کرده که بنابر آن، احتمالاً نامه پیش از سال ۲۰۰ هجری نوشته شده است. رسم الخط نامه هم مربوط به همان دوران است: حلقه ی حروف واضح است. بالای «د» و «ذ» زائده ی کوچکی به راست دارد. «س» بی دندانه است و دم «ی» آخر برگشته و به راست کشیده شده است.
پشت: فقط آخر عنوان باقی مانده است: به ابوحفصه.[1]

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. رسم الخط این نامه نیز به خطوط پیش از اسلام می ماند. ارتفاع الف و دم م آخر بلند است. حلقه ی حروف جز در چند مورد بسته است. دقت در چند یادداشت اخیر به جز نامه شماره ۱۱۲ این تصور را در مترجم به وجود می آورد که کاتبان آن ها عرب زبانانی بوده اند که به مصر مهاجرت کرده اند. به نظر نمی آید این رسم الخط مربوط به مصری های مسلمان و با فرهنگ عرب آشنا شده باشند.

۱۱۵. رو.

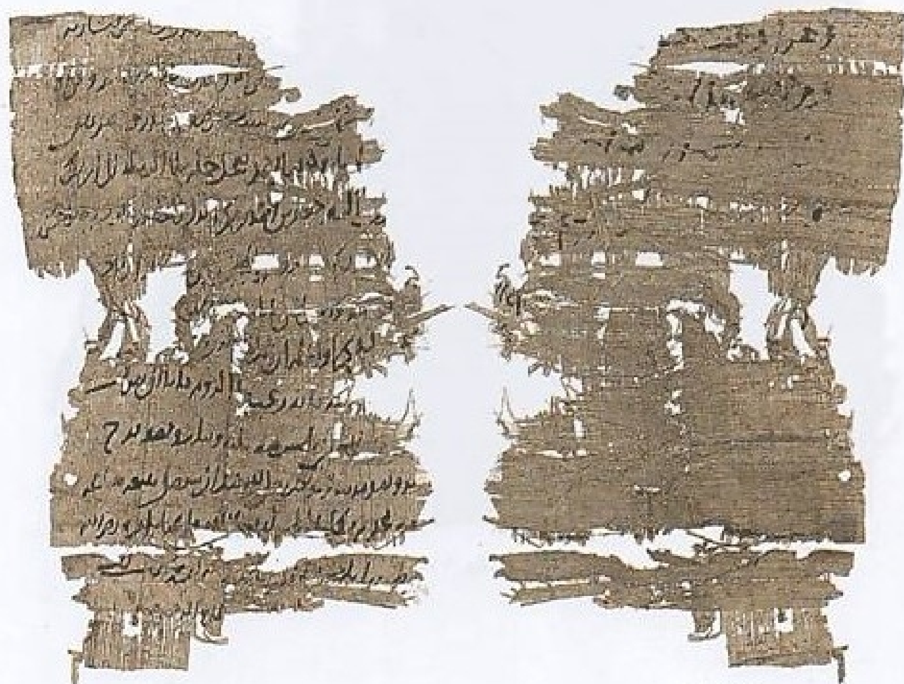


۱۱۵. پشت.

۱۱۶. نامه
قرن سوم هجری

۱۲×۱۹ سانتی متر، ۱۴ سطر رو و ۵ سطر پشت. بالا، پایین و راست متن رو و چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 44

رو: در این نامه از مخاطب خواسته شده که چیزی را به ابی بکر در الرمله برساند (تعجل حمله الی الرمله الی ابی بکر، سطر ۴) نویسنده به شخصی به نام جعفر بن احمد ابی بکر (سطر ۵) و الروم (سطر ۹) اشاره کرده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «د» تقریباً عمودی است.
پشت: متن این روی پاپیروس بسیار کم‌رنگ و ناخواناست[1].



۱۱۶. رو. ۱۱۶. پشت.

۱. یادداشت فاقد تاریخ است. تراش قلم این نامه با دقت و ظرافت انجام شده. حلقه ی حروف بسته است. ر و د با تفاوتی اندک از هم قابل تفکیک اند. گاه ک سرکش دارد. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۱۷. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۲×۲۷ سانتی‌متر، ۷ سطر رو و ۱۰ سطر پشت. چهار سوی متن رو و چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 70

رو: در نامه نخست به فسطاط و شخصی به نام ابوالحسن یوسف اشاره شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. گاه «س» در کلمه یوسف (سطر ۳) بی دندانه است. دم «ی» آخر در کلمه ی «فی» در سطر ششم برگشته و کشیدگی زیادی به راست دارد.
پشت: نامه دوم با عبارت «تفدتک نفسی و جعلنی الله فد[اک]» آغاز و با تصلیه تمام شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «س» بی دندانه است[1].

۱. متن فاقد تاریخ است. حرف ب در سطر اول و ی وسط در سطر پنجم نقطه دارد. ی آخر در کلمه فی در سطر ششم و ی وسط در کلمه الیک در سطر پنجم روی نامه دو نقطه دارد، برخی حروف در پشت نامه نیز نقطه دارند. کلمات نامه رو درشت تر از نامه پشت و دست خط آن‌ها متفاوت است. حلقه ی حروف غالباً بسته است. ک سرکش ندارد. م آخر و الف ابتدای الله در بسم‌الله پشت نامه به هم چسبیده و سرهم است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

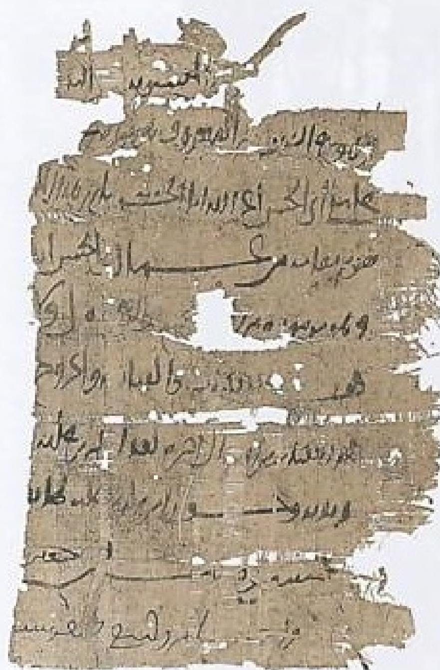
۱۱۷. پشت.

۱۱۷. رو.

۱۱۸. یک سند و یک نامه
قرن سوم هجری

۱۴×۲۲ سانتی‌متر، ۱۰ سطر رو و ۱۴ سطر پشت که یک سطر آن در حاشیه‌ی راست نوشته شده، بالا، پایین و چپ هر دو متن از بین رفته است.
شماره PPS. 74

رو: در سند رسمی به حسابداران یا عاملان (عمّال) ابوالحسن اشاره شده است (سطر چهارم). الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد، «د» و «ذ» تقریباً عمودی و «س» گاه دندانه دار است و گاهی که بی دندانه نوشته شده، سه نقطه کنار هم دربالای آن آمده است. درسطرآخر، متنی با دست خط به ترنوشته شده.
چپ: در این نامه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «د» تقریباً عمودی است[۱].


۱۱۸. رو.


۱۱۸. پشت.

۱. متن فاقد تاریخ است. حلقه ی م و ع وسط بسته است. کلمه عمال در سطر چهارم بسیار درشت تر از سایر کلمات است. در سطر آخر مطلبی با قلم و دست خطی متفاوت اضافه شده که خواندن آن بر من میسر نشد و بعید می دانم عربی باشد. رسم الخط نامه پشت نامرتب تر و عقب مانده تر از متن روست. قلم به سختی روی برگه لغزیده. حروف استحکام کافی ندارند. اما وفور کاربرد نقطه در آن نسبت به دیگر نامه ها افراطی است. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

۱۱۹. نامه
قرن سوم هجری

۱۵×۲۳ سانتی‌متر، ۱۰ سطر رو. بالا و چپ برگه و قسمتی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 77

رو: در این نامه به پیام رسانان اشاره شده و در پایان، تصلیه آمده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «س» و «ش» بی‌دندانه است و بالای «س» بی‌دندانه سه نقطه کنار هم آمده است (رسولک و رسوله، سطر ۲) بالای حرف «ش» در کلمه‌ی شغلنی (سطر ۹) هم خط راستی آمده است.

پشت: خالی[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ و جز در مواردی که شارح انگلیسی اشاره کرده فاقد نقطه است. نگارش بی‌دقت و باعجله انجام شده. پیشرفت کیفی در رسم‌الخط این نامه دیده نمی‌شود. ک سرکش ندارد. حلقه‌ی حروف بسته است. د تقریباً عمودی است. تصلیه انتهای نامه مشابه صورت امروزی آن است. ذکر آل محمد در تصلیه امری جدید است و مترجم را نسبت به تصرف در متن مشکوک می‌کند. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. نمونه هایی چون این که بر بالای حرف سین در کلمه‌ای با معنای صریح مانند رسول، سه نقطه آمده است، عالی‌ترین دلیل است که تواریخ و حدسیات موجود درباره‌ی نقطه گذاری قابل اعتنا نیست، زیرا مسلم این که لااقل در زمان تحریر این نمونه هنوز معلوم نبوده است که برای نمایش شین باید سه نقطه بر فراز سین گذارد!!!

۱۱۹. رو.

۱۲۰. نامه
قرن سوم هجری

۲۸×۱۱ سانتی متر، ۵ سطر رو. پایین برگه و بخشی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 102

رو: نامه این گونه آغاز می شود:
«[هـ] ذا [کـ] تاب لعبدلله احمد الامام (این نامه برای عبدالله احمد امام است)». و به موضوعی درباره ی مالیات بر اراضی می پردازد:
«از عبدالله بن محمد، حسابدار (عامل) احمد بن محمد درباره ی مالیات اراضی ناحیه ما و بوصیر و سمنود پرسیدم».
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «س» بی دندانه است.
پشت: خالی[۱].



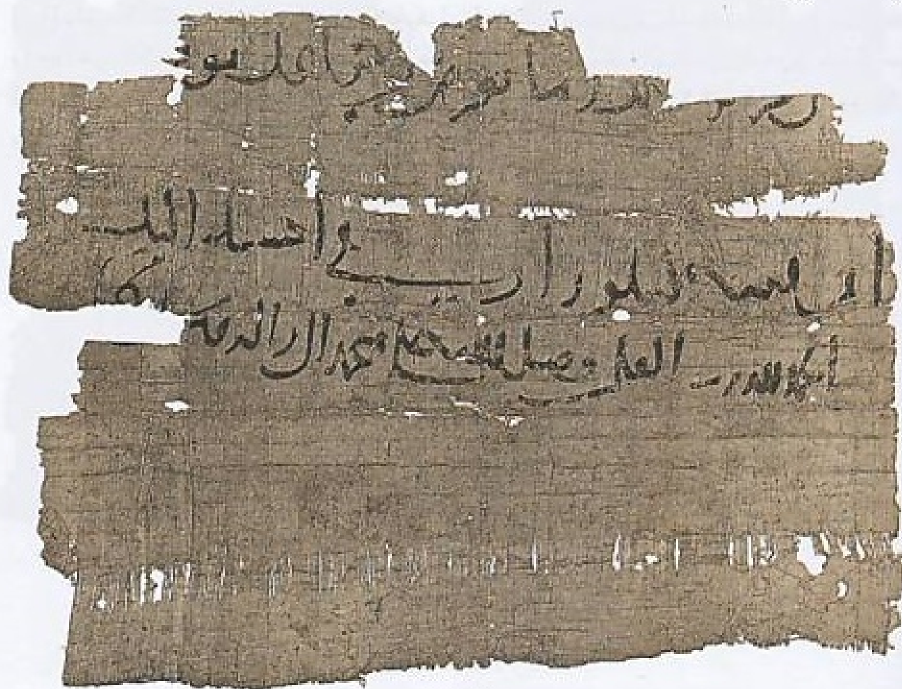
۱۲۰. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. چند نقطه ناشناس از جمله بالای هـ در سطر چهارم دیده می شود، که خود بر شرح نقطه ها در نامه قبل تأکید می گذارد. نگارش با دقت انجام شده. در سطر بالای بسم الله سمت چپ چند کلمه با قلمی ریزتر نوشته شده. حلقه ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. د از ر قابل تفکیک است. کلمات روی خط کرسی استحکام دارند. اتصال ح به حرف ماقبل خود در کلمه محمد (سطر سوم) تحریری است.

۱۲۱. نامه
قرن سوم هجری

۱۸×۱۴ سانتی متر، ۳ سطر رو. بالا و راست برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 79

رو: باقی مانده ی متن در قسمت پایین چپ نامه حاوی دعای نویسنده در حق مخاطب، حمدله و تصلیه است: «اتم نعمته علیک و زاد فی احسانه الیک الحمدلله رب العالمین و صلی الله علی محمد النبی و آله و سـ [لّم تسلیماً]. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. دم برگشته ی «ی» آخر در کلمات فی (سطر ۲) و علی (سطر ۳) به راست کشیده شده است.
پشت: خالی[۱].



۱۲۱. رو.

۱. دو نقطه زیر ی آخر و یک نقطه زیر ف در کلمه فی در سطر دوم دیده می شود که باز هم نامعلوم بودن تکلیف نقطه گذاری در مباحث قبل را قطعی تر می کند. کتابت کلمات بی دقت انجام شده و اشکالات دیکته ای در آن هست. کلمه ای که بعد از رب در سطر سوم آمده و مؤلف انگلیسی آن را العالمین خوانده با آن مطابقت نمی کند. هـ آخر الله به ع اول علی در همان سطر چسبیده و کلمه ای که مؤلف معتقد است النبی بوده تقلید ناآگاهانه از این کلمه است. کلمات بعد از آله با سلم تسلیما مورد اشاره مؤلف یکسان نیست و سطر آخر در مجموع الحاقی به نظر می رسد. اتصال به حرف ماقبل خود تحریری است و در سطر دوم باز هم نقطه ف در حرف فی در زیر آن آمده است.

۱۲۲. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۵×۲۶ سانتی‌متر، ۹ سطر رو و ۴ سطر پشت. چپ متن رو و راست متن پشت از بین رفته است.

شماره PPS. 73

رو: نامه نخست این طور آغاز می‌شود:

«... الله و اکرمک و اتـ[مّ] نعمة علیک [...]»

الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «س» و «ش» غالباً بی‌دندانه است و «ش» نقطه دارد.

پشت: متن دوم آغاز یک نامه است:

[...ا] دام سلامتک و عافیتک و تمّم نعمة علیک [...] عندک و جعلنی من السوء فداک [...]. نویسنده به مخاطب اطلاع داده که نامه را توسط یک غلام برایش می‌فرستد. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «س» بی‌دندانه است و با سه نقطه کنار هم علامت گذاری شده. ک اول قوسی به چپ دارد و گاه با سرکش و گاه بی‌سرکش نوشته شده است[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارد. شین خواندن حرف نقطه دار در سطر چهارم رو نادرست است، زیرا که نمونه های کافی در نقطه دار بودن سین هم موجود است، چنان که سین سلامتک در سطر اول نامه پشت سه نقطه دارد. الله در بسم‌الله نامه ی اول با صفتی غیر از رحمن و رحیم معرفی می شود. حروف استحکام و استقلال ندارند. رسم‌الخط هر دو نامه شبیه است و خبر از قرابت زمانی و فرهنگی کاتبان دارد. اجزاء و حروف کلمات دعای آغاز نامه پشت کامل نیست. برای مثال کلمه ی اول که مؤلف آن را ادام خوانده شباهتی به دیکته ی درست این کلمه ندارد و ی و ت در کلمه ی عافیتک نوشته نشده که می تواند عافاک با الف مقصوره باشد.

۱۲۲. پشت.

۱۲۲. رو.

۱۲۳. نامه
قرن سوم هجری

۲۱×۵/۲۲ سانتی متر، ۷ سطر رو. سمت راست متن از بین رفته است.
شماره PPS. 188

رو: نامه با دعای «مدّالله لک فی العمر» آغاز و در آن به شاهدان رسمی (شهود) اشاره شده است. رسم الخط نامه با دقت انجام شده است. «س» و «ش» دندانه دار است. «د» شبیه «ر» نیست و حلقه ی «ف»، «م»، «و»، «ع» وسط واضح است.
پشت: خالی[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ است. ی وسط در سطر ششم نقطه دارد. هـ وسط در سطر هفتم ابتدایی و بدون تسلط کاتب نوشته شده است. مطلب قابل ذکری وجود ندارد، جز آن که دعای بقای عمر برای مخاطب از صورت معمول و مرسوم اطال الله بقاک به مدّ الله لک فی العمر تغییر یافته که شاید به دلیل اعمال سلیقه ی شخصی کاتب بوده است. نظم و وضوحی که در کلمات «والشهود الذین یشهدون علیه»، و به خصوص در کتابت ه دو چشم در سطر پایانی سند دیده می شود، تمام سطر را افزوده‌ای جداگانه معرفی می کند.

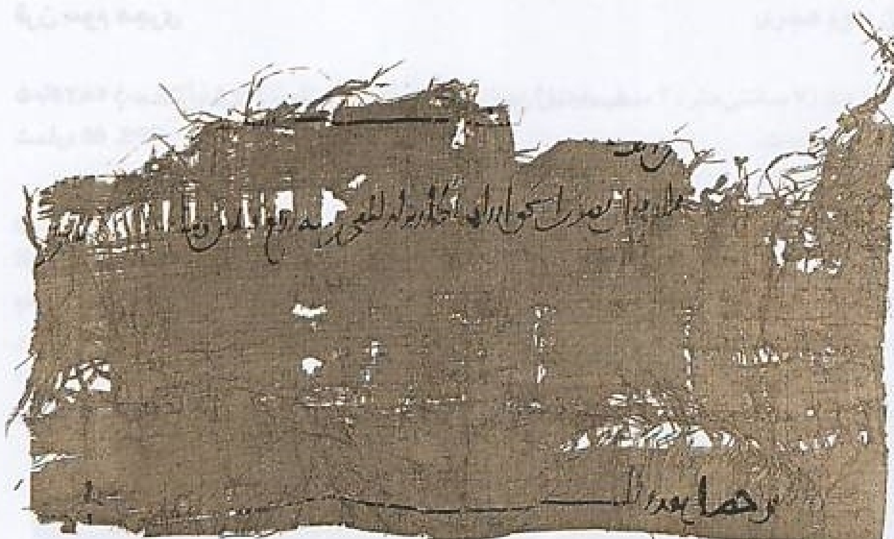
۱۲۲. رو.

۱۲۴. سیاهه
سال ۲۸۴ هجری

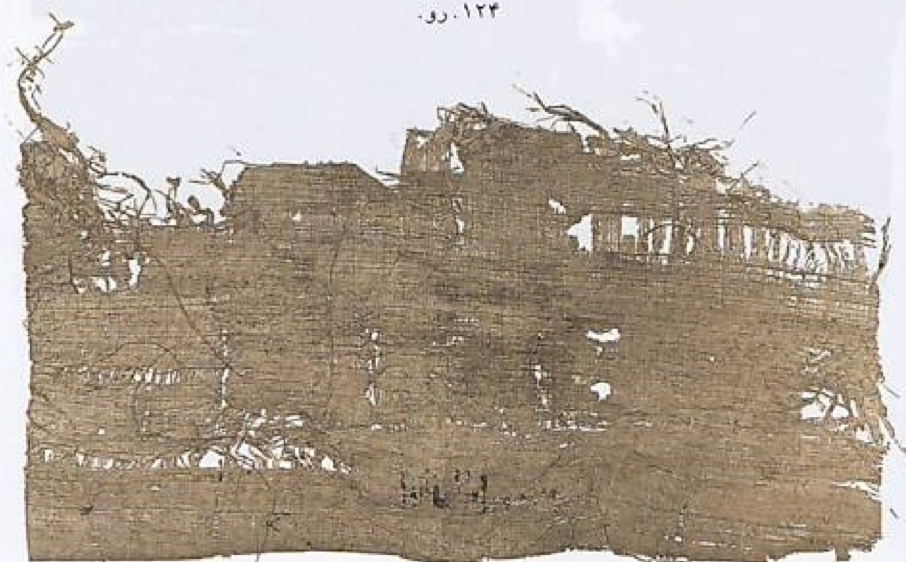
۲۵×۱۳/۵ سانتی‌متر، ۳ سطر رو و ۱ سطر پشت. بالا و پایین متن رو از بین رفته است.
شماره PPS. 78

رو: این متن باقی مانده ی سیاهه‌ای است که طبق آن **اجاره ی ماه محرم سال ۲۸۴ هجری** به نصربن اسحاق پرداخت شده است. «دفع الی نصربن اسحاق ارزاقه الجاریه له للمحرم سنة اربع و ثمانین و مأتین». فاصله ی زیادی بین این سطر و سطر بعدی دیده می شود.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «س» بی دندانه است. حروف آخر سطور کشیده نوشته شده تا فضای سطر پر شود.
پشت: متن باقی مانده ناخوانا است[1].

۱. سند مربوط به اواخر قرن سوم و پرداخت اجاره بهای نصربن اسحاق است، که پس از فاصله‌ای بلند احتمالاً بخش نخست دریافت بعدی نیز ذکر شده است: «وفصل بعد ذلک...». حروف نقطه ندارند. قلم، ظریف و کاتب، مسلط بوده است. حلقه ی حروف بسته است. ذلک در سطر آخر بسیار کشیده نوشته شده است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.



۱۲۴. رو.

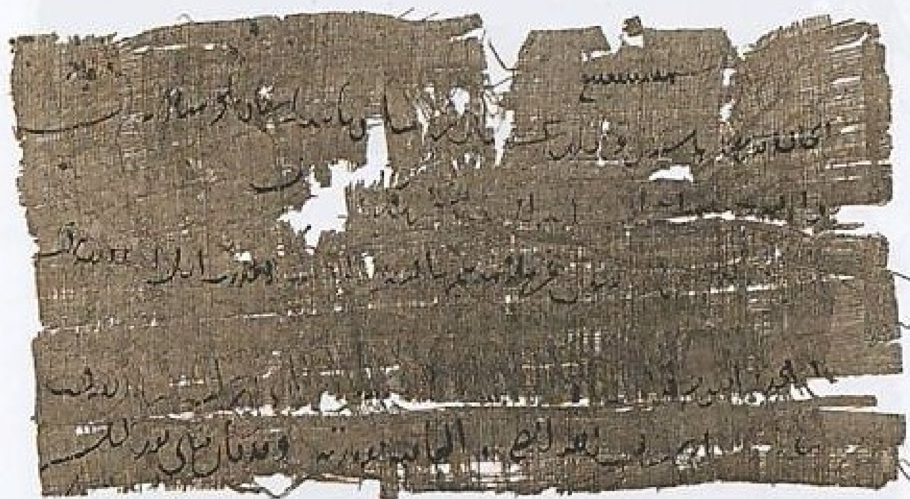


۱۲۴. پشت.

۱۲۵. نامه
قرن سوم هجری

۵/۲۲×۱۲ سانتی‌متر، ۶ سطر رو. پایین برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 86

رو: فقط ابتدای نامه باقی مانده: «اطال الله بقاک یا سیدی و ادام عزّک». الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «د» تقریباً عمودی است.
پشت: خالی[1].



۱۲۵. رو.

[1]. نامه فاقد تاریخ و نقطه و کلمه ی سطر اول چندان پیوسته است که خواندن آن بر مترجم میسر نشد. نگارش کلمات بی دقت و باعجله انجام شده. فاصله ی میان سطر چهارم و پنجم زیاد است. بین سطر پنجم و ششم دو نقطه کنار هم دیده می شود که معلوم نیست به کدام حرف تعلق دارد. نوع قلم و رسم الخط این نامه شبیه رسم الخط سیاهه ۱۲۴ است که البته با دقت کم تری نوشته شده است.

۱۲۶. پاپیروسی که بعدها نامه بر آن نوشته شده است.
قرن سوم هجری

۵/ ۱۴×۵/ ۷ سانتی متر، ۳ سطر رو و ۶ سطر پشت. بالا و پایین متن رو و بالا و چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 83

رو: متن باقی مانده به حد کافی نیست تا بدانیم موضوع آن چه بوده است. برخی حروف، نقطه دارند.
پشت: این بخش، پایان یک نامه است و در آن به یک غلام اشاره شده و دعای: «ابقاک الله و حفظک» آمده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد، «ش» در کلمه ی شکراً (سطر ۲) دندانه ندارد و کلمه «حتّیٰ» به جای الف مقصوره به شیوه ی عربی کلاسیک با الف کامل نوشته شده است[1].

۱. یادداشت ها فاقد تاریخ و جز چند مورد فاقد نقطه است. حلقه ی حروف در روی یادداشت باز و در پشت آن بسته است. کاتب رو با حوصله و دقت بیش‌تری نسبت به کاتب پشت قلم گردانده است. گاه ک سرکش ندارد. د تقریباً عمودی و از ر قابل تفکیک است.

۱۲۶. رو.

۱۲۶. پشت.

۱۲۷. بخشی از پروتکل که بعدها روی آن نامه نوشته‌اند.
قرن سوم هجری

۲۱×۱۷ سانتی‌متر، ۱۰ سطر رو. چهار سوی برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 84

رو: نویسنده در سطر ۹ به فرستاده‌اش (رسولی) اشاره کرده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.
پشت: برای نوشتن بخشی از پروتکل این روی پاپیروس از قلم ضخیم‌تری استفاده شده است[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. قلم بسیار نازک و کاتب کم‌دقت و بی‌حوصله نوشته است. حلقه ی حروف غالباً باز است. ک سرکش ندارد. س و ش گاه دندانه دارند. م آخر ناپخته و ابتدایی نوشته شده است. متن پشت برگه خوانا و قابل تشخیص نیست. اتصال ح به حرف ماقبل خود، تقلید ناشیانه صورت تحریری آن است.

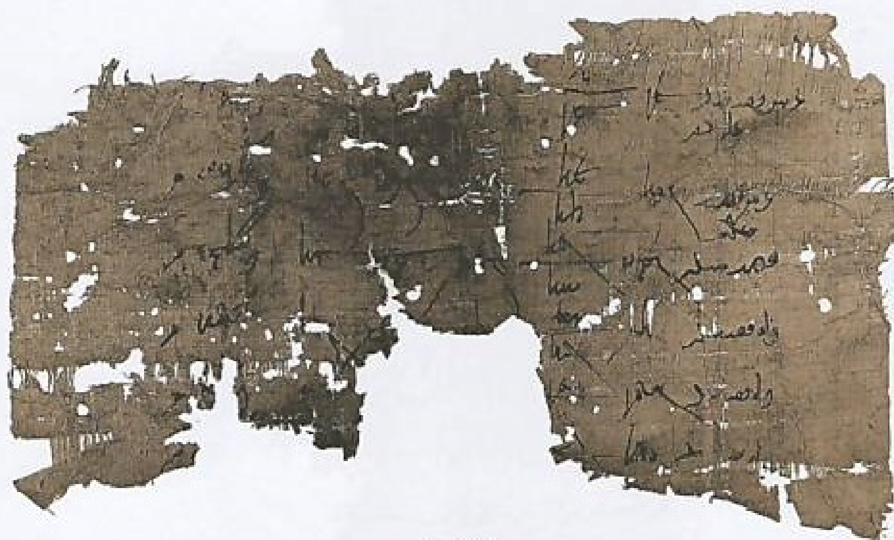
۱۲۷. رو.

۱۲۷. پشت.

۱۲۸. سیاهه
قرن سوم هجری

۲۱/۵×۱۳ سانتی متر، ۱۰ سطر رو. پایین برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 139

رو: ارقام یونانی ستون‌های این روی پاپیروس، میزان مالیات جمع‌آوری شده بابت نی شکر است. (قصب سکر)
پشت: خالی[۱].



۱۲۸. رو.

۱. این سیاهه فاقد تاریخ و نقطه است. قلم و رسم‌الخط آن مشابه سایر سیاهه‌هایی است که قبلاً و در آینده نیز مورد بررسی قرار گرفته و در آن ارقام یونانی به کار برده شده است. گویا تمام آن‌ها متعلق به یک مرکز تجاری بوده که شیوه‌ی نگارش و حتی قلم یکسانی به کار برده‌اند.

۱۲۹. سیاهه
قرن سوم هجری

۲۸×۱۲ سانتی متر، ۱۵ سطر رو. سمت برگه متن از بین رفته است.
شماره PPS. 138

رو: این سیاهه فهرستی از انواع مبالغ پرداخت شده از جمله معامله ی لولای درب و آهن مورد نیاز و همچنین دستمزد کارگران است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «ذ» تقریباً عمودی است.
پشت: خالی[۱].

۱. سیاهه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. قلم قدری به کندی روی برگه لغزیده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. حلقه ی حروف بسته اند. ک سرکش ندارد. امتداد ع آخر در سطر ششم زاویه دارد و به راست کشیده است. ه آخر در کلمه ی اجره در سطر هشتم و الاخره در سطر یازدهم به صورت دایره‌ای کوچک و توپر است. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. کاتب در نگارش خود دقت کرده، اما هنوز مهارت کامل نیافته است.

١٢٩. رو.

۱۳۰. فهرست نام‌ها
قرن سوم هجری

۱۲/۵×۱۳/۵ سانتی متر، ۷ سطر رو.

شماره PPS. 144

رو: در این فهرست اسامی صاحبان اصناف مختلف از جمله بزاز (پارچه فروش)، نحّاس (مسگر)، صاعق (زرگر) و عطّار (دارو فروش) ثبت شده است. بالای «د» تقریباً عمودی است.
پشت: خالی[۱].



۱۳۰. رو.

۱. در سطر اول بالای بسم الله جمله ی الحمدلله رب العالمین نوشته شده که البته کلمه ای که به نظر می رسد العالمین باشد شباهت به این کلمه ندارد. دو سطر موازی بالای کلمات بعد از الحمد تا آخر کشیده شده که کادری ناشناس ساخته است. کلمات پیش از الحمدالله وضوح لازم را ندارد. کلمات استقلال و استحکام کافی ندارند. ک در سطر پنجم نعلی شکل است. حلقه ی حروف بسته و د و ر قابل تفکیک است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. د و ر قابل تفکیک است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. دسته ط به راست مایل است.

۱۳۱. رسید
قرن سوم هجری

۱۸/۵×۷ سانتی متر، ۱۰ سطر که موازی عرض پاپیروس نوشته شده است. پایین راست متن از بین رفته است.
شماره PPS. 143

رو: ضمائر فاعلی مشخصی در این سند به کار رفته (دو طرف، با ضمایر اول شخص و دوم شخص اشاره شده‌اند) و عبارات خاص نامه‌ها در آن ذکر شده است. «قد قبضت منک یا ابابکر اعزَّک الله دینار واحد». (سطر ۴-۲)
بالای «د» تقریباً عمودی است و الف در کلمه‌ی دینار، الف محذوفه است. به املای پیوسته «یابا» در متن، توجه کنید.
پشت: خالی[۱].

۱. یادداشت فاقد تاریخ و نقطه است. نگارش با عجله و بی‌دقت انجام شده. کلمات استحکام و استقلال ندارند و پیوسته نوشته شده‌اند. متن و به خصوص بسم‌الله آغاز نامه در زمره‌ی قلم انداز نویسی‌های روشنفکری است که آوای آن در خطاب «یا ابابکر» نیز شنیده می‌شود. حلقه حروف بسته است. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

۱۲۱. رو.

۱۳۲. نامه
قرن سوم هجری

۱۰×۸/۵ سانتی متر، ۹ سطر رو. بالا، چپ و راست برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 227

رو: نویسنده در این نامه به پرداخت دو دینار (سطر ۲) اشاره کرده و در پایان به چند نفر سلام رسانده است. نام «یحیی بن احمد و محمد بن یزید» در این نامه ذکر شده است.
پشت: خالی[۱].



۱۳۲. رو.

۱. متن فاقد نقطه است و تاریخی در آن ذکر نشده. نگارش با دقت و تقریباً منظم انجام گرفته. حلقه ی حروف بسته است. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. بالای د عمودی و از ر قابل تفکیک است. س دندانه دارد و ک بدون سرکش است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. گاه س دندانه ندارد و خط صافی بالای آن قرار دارد.

۱۳۳. بخشی از یک سند رسمی
قرن سوم هجری

۸×۵ /۲۵ سانتی‌متر، ۲۲ سطر که موازی عرض پاپیروس نوشته شده است. بالا و چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 173

رو: این قطعه، باقی مانده‌ای از یک سند رسمی و شامل شهادتنامه است. چند شاهد هم که قادر به نوشتن بودند پای آن را با دست خود نوشته‌اند. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. گاه «د» و «ذ» تقریباً عمودی و ک اول نعلی شکل است و گاه قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است.
پشت: خالی[1].

۱. در بخش باقی مانده ی سند، تاریخ و نقطه دیده نمی شود. قلم ضخیم و حرکت آن بر روی برگه کند بوده است. ی آخر به راست برگشته است.

رق. ١٣٣

۱۳۴. دو سیاهه
قرن سوم هجری

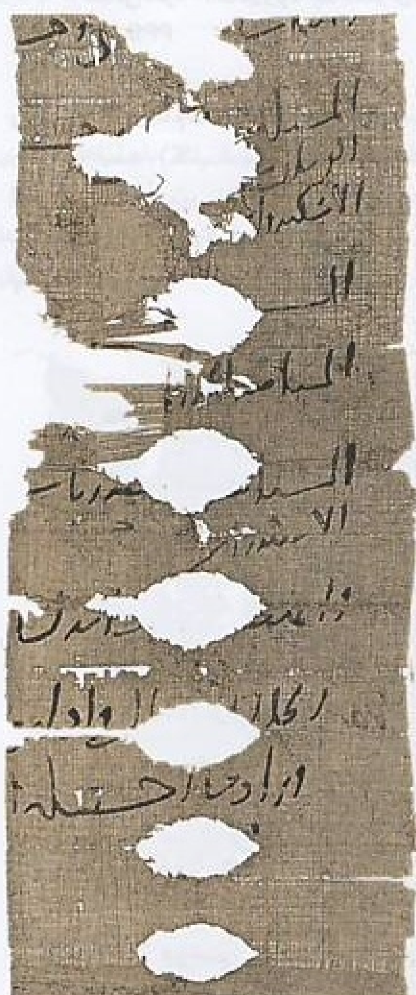
۵/ ۹×۲۳ سانتی‌متر، ۱۱ سطر رو و ۱۲ سطر پشت. بالا و چپ متن رو و بالای متن پشت و بخش‌هایی از میانه‌ی متن از بین رفته است.
شماره PPS. 108

رو: سیاهه اول با عبارت رایج «اطال [الله بقا]ک و ادام [عزک...] و زاد فی احسانه [علیک...]» تمام شده است.

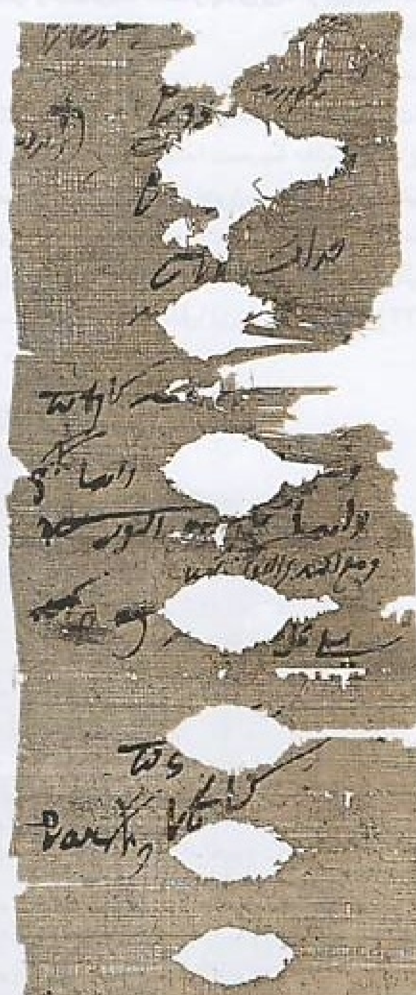
«د» آخر تقریباً عمودی و «س» بی‌دندانه است.

پشت: در سیاهه دوم، ارقام یونانی به کار رفته است[۱].

۱. سیاهه‌ها فاقد تاریخ و نقطه‌اند. رسم‌الخط آن‌ها شبیه هم است و از قلم‌هایی با ضخامت مساوی برای نگارش استفاده شده است. حلقه‌های حروف بسته‌اند و مترجم بر ظن تعلق آن‌ها به همان مرکز تجاری که ذکر آن در توضیحات نامه‌ی شماره ۱۲۸ آمد اصرار دارد.



۱۳۴. رو.

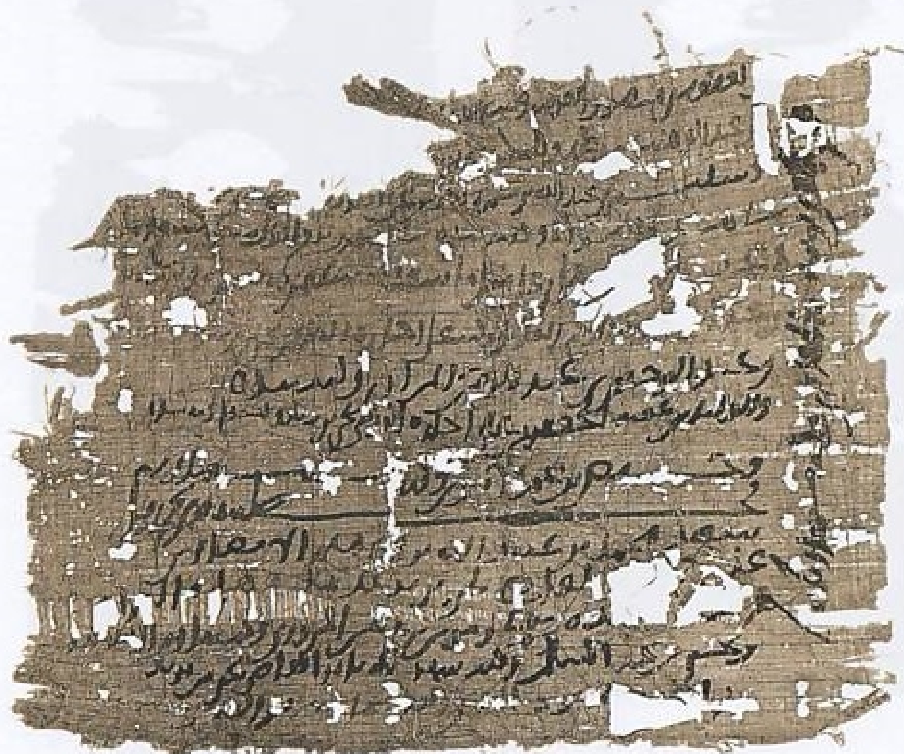


۱۳۴. پشت.

۱۳۵. اسامی شهود
قرن سوم هجری

۲۰×۱۶سانتی متر، ۱۶سطر روکه یک سطر آن بر حاشیه راست نوشته شده و بالای برگه از بین رفته است. شماره PPS. 169

رو: پس از ذکر نام شاهدان یک معامله ی رسمی، تأکید شده که هر شاهد با دست خود شهادت اش را نوشته است. (کتب شهادته بیده ـ یا ـ بخطه)
الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. گاه «د» عمودی است و ک اول بدون سرکش نوشته شده، برخی کلمات کشیده نوشته شده است.
پشت: خالی[1].



۱۳۵. رو.

۱. متن فاقد تاریخ و نقطه است. هر چند شاهدان مختلفی آن را نوشته اند رسم الخط مشابه آن‌ها نشان همطرازی فرهنگی شان است. حلقه ی حروف جز در چند مورد معدود بسته است. د و ر قابل تفکیک اند. ابتدای سطری که در حاشیه ی راست نوشته شده خط خوردگی دیده می شود.

۱۳۶. سیاهه
حدود سال ۲۳۷ هجری

۱۲×۲۴/۵ سانتی‌متر، ۱۴ سطر رو و ۱۷ سطر پشت. چپ متن رو و راست متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 117

رو: این سیاهه فهرست اسامی افراد است که در بعضی مدخل‌ها پیش از ذکر نام آن‌ها، کلمه‌ی وزنة (سهم دادن. این جا به معنی پرداختن است) نوشته شده است.
پشت: این متن، بخش جدیدی از سیاهه روی پاپیروس است. البته سطر چهارم با دست خط دیگری نوشته شده. مطلب با بسم‌الله و عنوان «تاریخ الوزنه السنته ۲۳۷» (ثبت پرداخت سال ۲۳۷) آغاز و سال آن با ارقام یونانی ثبت شده است[۱].

۱. نخستین سیاهه‌ای از این نوع است که تاریخ آن بر ما معلوم است. این سیاهه شامل ارقام یونانی از همان اسلوب سیاهه‌های مشابه است که تصور می‌کنیم به یک مرکز تجاری واحد تعلق دارد. نقطه‌ی قابل ذکری در آن دیده نمی‌شود.



۱۳۶. رو.

۱۳۶. پشت.

۱۳۷. سیاهه‌ای که برای سیاه مشق به کار رفته است.
قرن سوم هجری

۱۵×۳۲ سانتی‌متر، ۹ سطر رو و ۸ سطر پشت. پایین چپ متن رو و بالا و پایین متن پشت و بخش‌هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 133

رو: در این سیاهه ارقام یونانی، ماه‌های رمضان، شوال و ذی‌القعده و نام چند ایالت دولتی (کوره) از جمله فیوم ذکر شده است.
پشت: نخستین متنی که بر این روی پاپیروس نوشته شده، ادامه‌ی سیاهه‌ی روی پاپیروس است. در قسمت پایین چپ متن بقایای سیاه مشق که با قلم ضخیم‌تری نوشته شده دیده می‌شود که طی آن کلمه‌ی السجل سه بار تمرین شده است.
در سیاه مشق، «س» بی‌دندانه است[1].

۱. سیاهه فاقد تاریخ و نقطه است و ارقام یونانی در خود دارد. قلم نگارش ظریف است و مدخل‌ها ستون‌بندی شده‌اند. شاید این قلم‌های ظریف همچون اسلوب نگارش، در انحصار همان مرکز تجاری مورد تصور ما بوده باشد.



۱۳۷. رو.



۱۳۷. پشت.

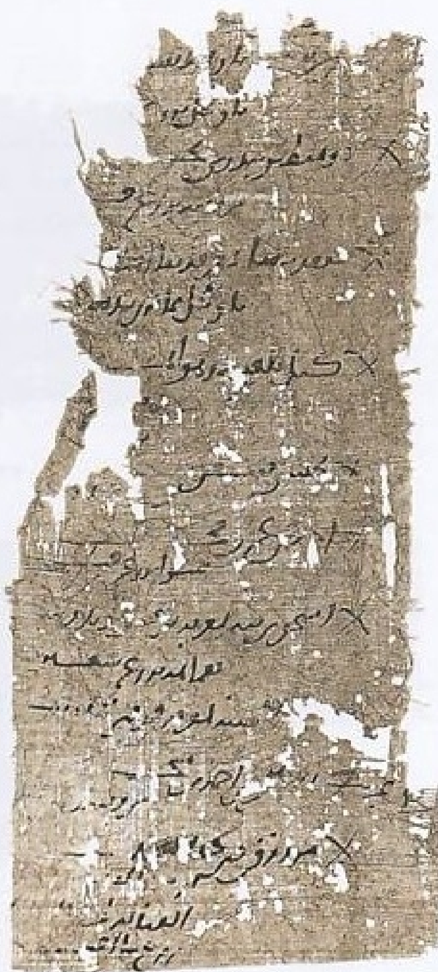
۱۳۸. دو سیاهه
قرن سوم هجری

۱۲×۲۶ سانتی‌متر، ۹ سطر رو و ۱۸ سطر پشت. بالا و راست متن راست و بالا و چپ متن چپ از بین رفته است.
شماره PPS. 106

رو: ارقام یونانی این بخش، مربوط به یک سیاهه بوده است.
پشت: در فهرست این بخش، نام کشاورزانی ذکر شده که می‌بایست به وضع مالیات آن‌ها رسیدگی شود. مقابل نام هر کشتکار علامت ضربدری زده شده و به کشت گندم و جو اشاره شده است. «س» و «ش» بی دندانه است[۱].

۱. سیاهه فاقد تاریخ است. در متن پشت چند حرف نقطه دارند. قلم نگارش ظریف است و ارقام یونانی در آن ثبت شده. محتوای متن که مربوط به رسیدگی به وضعیت مالیات کشاورزان بوده، تصور دولتی بودن این سند را تقویت می‌کند.





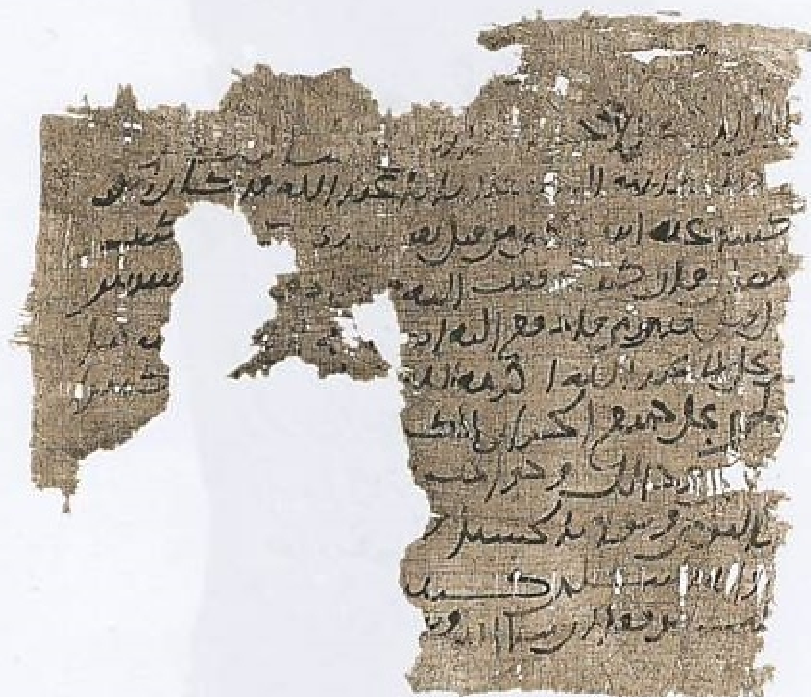
۱۲۸. پشت.

۱۲۸. رو.

۱۳۹. نامه
قرن سوم هجری

۱۹×۱۷ سانتی‌متر، ۱۱ سطر رو. راست و پایین چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 229

رو: در پایان این نامه که در آن پرداخت مبالغی پول شرح شده، بخش‌هایی از عبارات مصطلح و معمول باقی مانده است: «[...] و حالک و حوائجک (بنویس تا حال و احتیاجات تو را بدانم) [... فعلت] موفقاً ان شاءالله».
«س» و «ش» دندانه‌دار و «د» مفرد به جهت زاویه‌ی کاملی که دارد از «ر» قابل تشخیص است.
پشت: خالی[1].



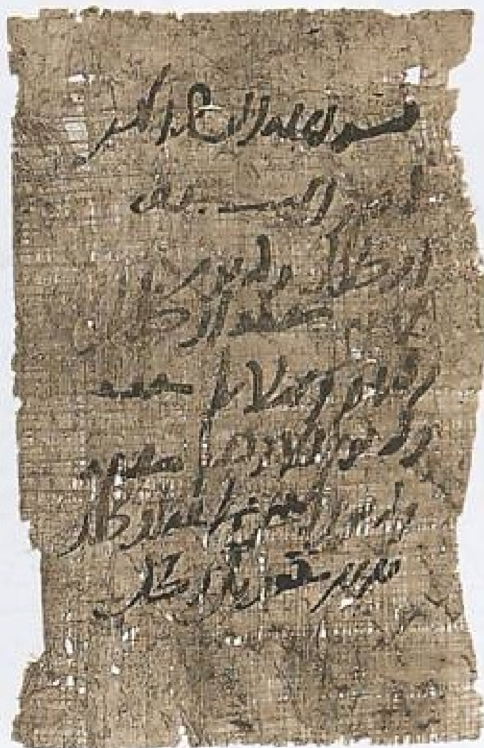
۱۳۹. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. نگارش با عجله انجام شده و کلمات استحکام و استقلال مطلوب ندارند. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. حلقه‌ی حروف جز در چند مورد بسته است. ی آخر دم برگشته دارد. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است، با این حال رسم‌الخط بسیار عقب افتاده است.

۱۴۰. سیاهه
قرن سوم هجری

۸×۵/۱۳ سانتی متر، ۸ سطر رو.
شماره PPS. 147

رو: در این سیاهه، رسید اجناسی برحسب «رطل» ثبت شده که در روزهای مختلف هفته دریافت شده است. سیاهه با عبارت: «فذلک سبع و ثلاثین رطل» (۳۷ رطل) تمام شده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «س» بی دندانه است. در کلمه ارطال، هم بند حرف الف غیرعادی است.
پشت: خالی[۱].



۱۴۰. رو.

۱. این سیاهه نیز فاقد تاریخ و نقطه است. نگارش با دقت و حوصله نبوده. قلم ضخیم است و به خوبی روی برگه نلغزیده. کلمات درهم نوشته شده و استقلال ندارند. حلقه ی ط واضح است و دسته آن به راست گرایش دارد. حلقه ی بقیه ی حروف بسته است.

۱۴۱. یک سیاهه و یک نامه
سال ۲۳۵ هجری

۲۱×۲۳ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۱۱ سطر پشت. بالا، پایین و راست متن رو و بالا، پایین و چپ متن پشت و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 99

رو: این سیاهه به ثبت اوضاع مالیات بر اراضی (خراج) مربوط بوده و مقادیر با حروف نوشته شده است. در سطر سوم به سال ۲۳۵ هجری اشاره شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول بدون سرکش است و به چپ انحنا دارد.
پشت: در این نامه به فروش کالاهایی اشاره شده. الف در کلمه دینار الف محذوفه است[۱].

۱. سیاهه مربوط به نیمه ی نخست قرن سوم است. کاتب در نگارش آن از نقطه سود نبرده اما در متن پشت برخی حروف نقطه دارند. کاتبان بر نگارش مسلط و قلم شان ظریف بوده است. رسم الخط این اسناد به رسم الخط سیاهه های شامل ارقام یونانی نزدیک است. حلقه ی حروف بسته است. انتهای ر زائده ای کوتاه به بالا دارد. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۳۱. رو.

۱۳۱. پشت.

۱۴۲. یک نامه و یک سیاهه
قرن سوم هجری

۲۳×۱۹ سانتی متر، ۱۵ سطر رو و ۱۱ سطر پشت. بالا و پایین متن از بین رفته است.
شماره PPS. 126

رو: در این نامه به بندر قلزوم اشاره شده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «س» دندانه دار است.
پشت: سیاهه شامل فهرستی از اسامی است که به دنبال آن مبالغی پول در دو ستون نوشته شده و مبالغ بر حسب دینار و قیراط است[1].

۱. این یادداشت فاقد تاریخ و متن رو جز چند مورد و متن پشت فاقد نقطه است. حلقه ی حروف بسته است. ی آخر دم برگشته دارد. ک اول نعلی شکل است. تفاوت رسم الخط سیاهه و نامه، نشان تفاوت فرهنگی میان کاتبان آن هاست. هیچ نشانی از رشد یافتگی در این رسم الخط دیده نمی شود.

۱۴۲، رو.

۱۴۲، پشت.

۱۴۳. نامه
قرن سوم هجری

۲۵×۵/۹ سانتی متر، ۶ سطر رو. بالا و پایین برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 204

رو: در این نامه به بیت المقدس (ابتدای سطر دوم) اشاره شده. نویسنده خواهش خود را از مخاطب این گونه بیان می کند: «یا سیدی لا تخلّونی من کتبکم و خبرکم و حالکم و امرکم و نهیکم». (آقای من، مرا از اوامر و اخبار و حال و امر و نهی تان بی خبر نگذارید).
پشت: خالی[1].



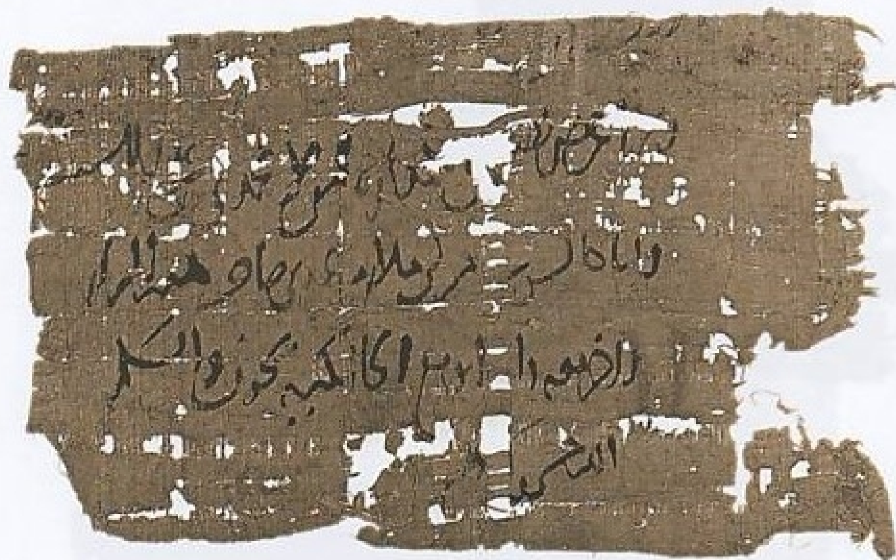
۱۴۳. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. حروف استقلال و استحکام ندارند و کاتب به رسم الخط حروف مسلط نبوده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. س دندانه ندارد. د و ذ زاویه دارند یا توسط زائده عمودی رو به بالا از ر قابل تفکیک است. آن چه را شارح انگلیسی بیت المقدس فرض کرده می تواند بنت الـ...؟ و نام زنی باشد.

۱۴۴. یادداشت
قرن سوم هجری

۱۱×۱۹ سانتی متر، ۵ سطر رو. ریختگی هایی در متن وجود دارد.
شماره PPS. 175

رو: این سند مربوط به پرداخت نظامی (الجامکیه) است. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «س» بی دندانه است و ک اول قوسی شکل بوده به چپ گرایش دارد و بدون سرکش است.
پشت: خالی[۱].



۱۴۴. رو.

۱. سند فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. ی وسط در سطر چهارم نقطه دارد. نگارش با عجله انجام شده ولی کاتب به آن مسلط بوده است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. نکته ی قابل ذکری وجود ندارد.

۱۴۵. نامه
قرن سوم هجری

۵ /۳۲×۱۲ سانتی متر، ۹ سطر رو که سه سطر آن بر حاشیه ی راست نوشته شده. بالا، پایین و چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 201

رو: عبارت «یا اخی» در این متن به صورت یاخی نوشته شده. گاه حلقه «م» واضح است.
پشت: خالی[۱].



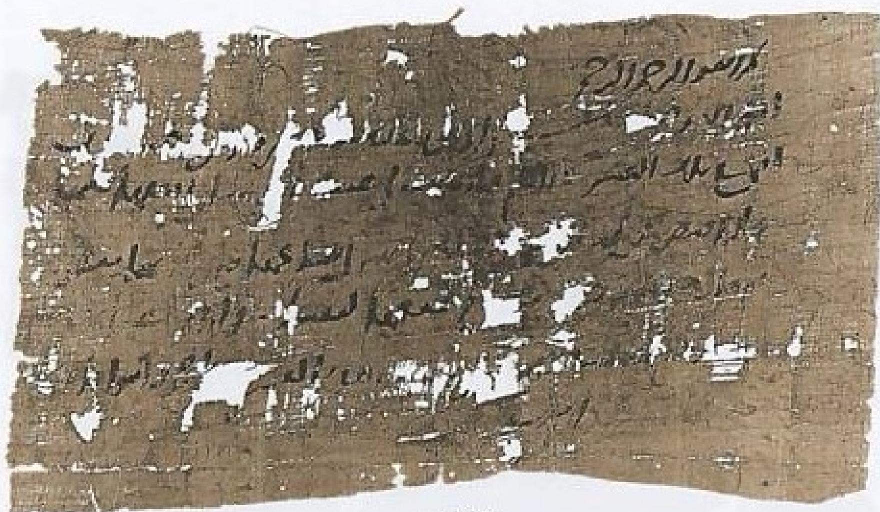
۱۴۵. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. حلقه ی حروف بسته است. د و ر قابل تفکیک اند. ک سرکش ندارد. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. سند، حاشیه نویسی شده است.

۱۴۶. نامه
قرن سوم هجری

۲۴×۱۳/۵ سانتی‌متر، ۷ سطر رو. در میان متن ریختگی است.
شماره PPS. 135

رو: متن درباره‌ی ده درهم است. گاهی متن ناخوانا و کم‌رنگ است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «د» تقریباً عمودی است.
پشت: خالی[1].



۱۴۶. رو.

۱. نامه‌ی فاقد تاریخ و نقطه است. حلقه‌ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. ی آخر دم برگشته دارد.

۱۴۷. قباله نکاح
قرن سوم هجری

پوست، ۱۳×۵۶ سانتی متر، ۳۰ سطر. چهار سوی برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 171

رو: فقط بخش باریکی از قباله باقی مانده است. سطر اول چنین است: [...] صداقاً به تزوّجه [...] (مهریه ای که به موجب آن، او را به عقد خود درآورد) و سپس نام ام حسین و مبلغ پنج و هفت دینار ذکر شده است. در پایان، بخش های پراکنده ای از گواهی شهود باقی مانده است.
«س» و «ش» دندانه دار و حلقه ی «ف» و «ق» بسته است.
پشت: خالی[1].

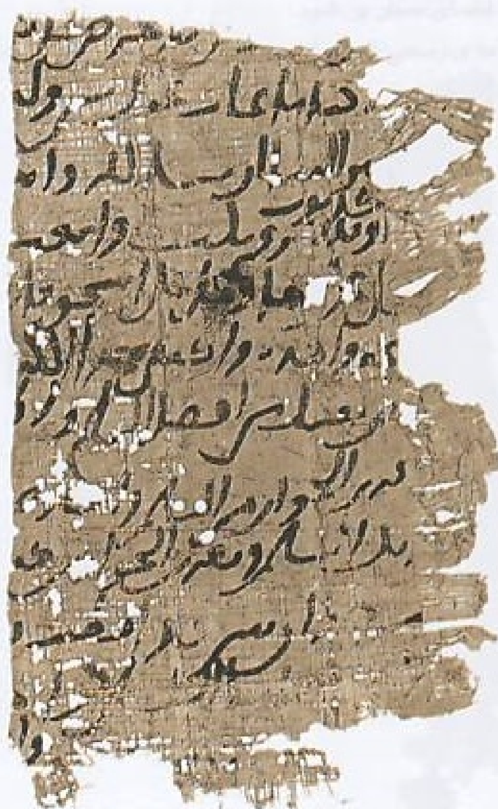
۱. بخش باقی مانده قباله، تاریخ ندارد. ت در سطر اول نقطه دارد. ارتفاع الف بلند است. قلم روی پوست سرخورده و کاملاً در تسلط کاتب نبوده است. گاه د زاویه دارد و گاه عمودی است. حلقه ی حروف غالباً بسته است. ک سرکش ندارد. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۴۷. رو.

۱۴۸. نامه
قرن سوم هجری

۵ /۸×۵ /۱۴ سانتی‌متر، ۱۲ سطر رو. بالا و چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 270

رو: بخش باقی مانده، پایان یک نامه است که با سلام رسانی به چند نفر تمام شده است. «د» و «ذ» آخر تقریباً عمودی و «س» و «ش» بی دندانه است.
پشت: خالی[۱].



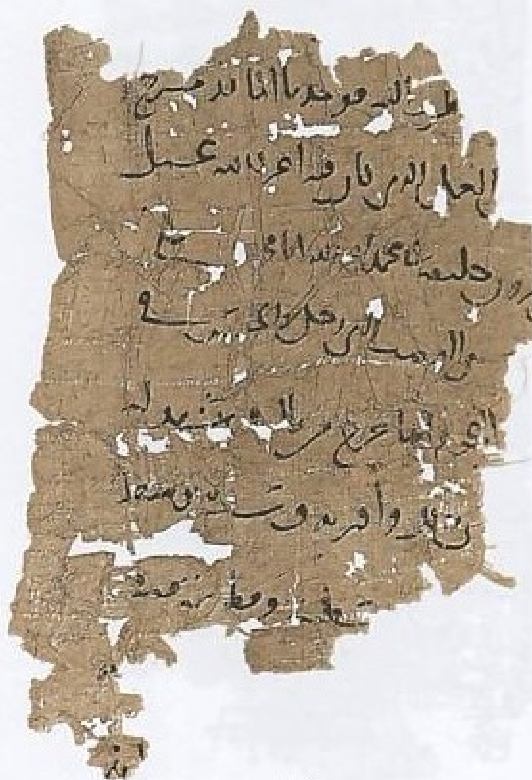
۱۴۸. رو.

۱. رسم الخط این نامه نیز مشوش و بی نظم است. کلمات بی دقت و با عجله نوشته شده اند. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. حلقه ی حروف بسته است. د و ر قابل تفکیک اند. ک سرکش ندارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۴۹. گزارش یک موضوع رسمی
قرن سوم هجری

۲۱×۱۴ سانتی‌متر، ۹ سطر رو. بالا و راست و پایین برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 189

رو: این متن شامل یک شهادت رسمی (و شهدله [...]، انتهای سطر پنجم) و یک اقرارنامه رسمی (و اقرّ به، ابتدای سطر ششم) است. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد و «س» و «ش» بی دندانه است.
پشت: خالی[1].



۱۴۹. رو.

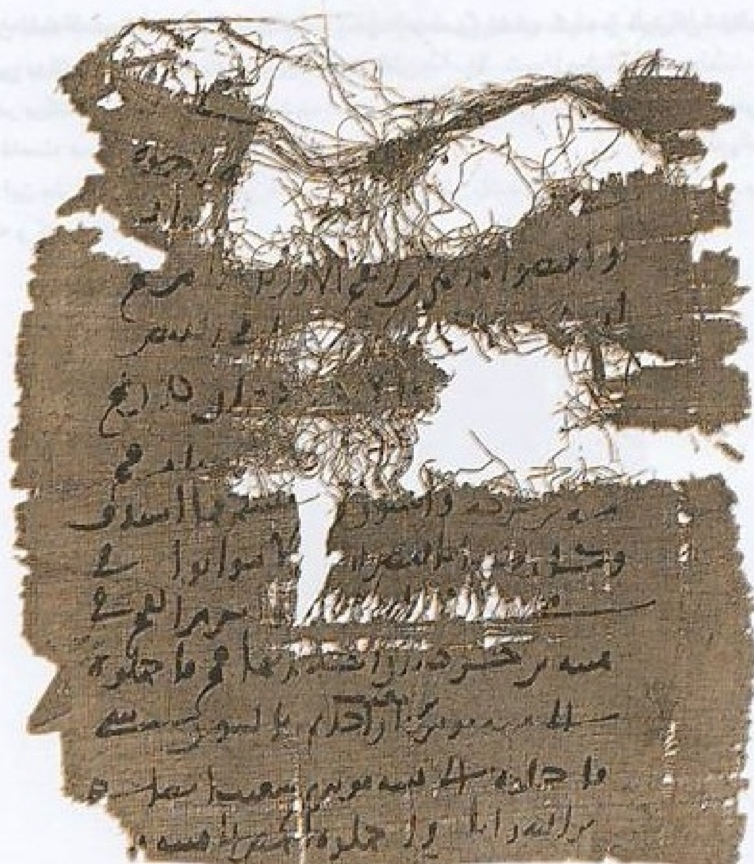
۱. در بخش باقی مانده‌ی این گزارش، تاریخ ذکر نشده. ش، ب و ت در سطر ۷ و ۶ و ۵ نقطه دارند. نگارش با دقت انجام شده. د و ر قابل تفکیک اند. حلقه‌ی حروف بسته است. ی آخر در کلمه‌ی فی در سطر چهارم به راست کشیده شده. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۵۰. یک نامه و یک سند رسمی
اواخر قرن دوم یا اوایل قرن سوم هجری

۱۸×۵ / ۲۰ سانتی‌متر، ۱۴ سطر رو و ۱۳ سطر پشت. بالا و وسط برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 230

رو: این نامه به معامله‌ی گندم (قمح) و نخود (حمصّ) اشاره کرده و طبق آن، غلات باید به شخصی به نام مینه ابن جرجه تحویل داده شود.
«ی» آخر برگشته و به راست کشیده شده است. در کلمه‌ی «کان» در سطر شش بین حرف «الف» و «ن» فاصله هست تا فضای سطر پر شود.
پشت: این متن، اقرارنامه‌ی رسمی شهود است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و دم «ی» آخر برگشته و کشیده است[1].

۱. این یادداشت فاقد تاریخ و نقطه است. قلم ضخیم و حرکت آن روی برگه دشوار بوده است. د تقریباً عمودی است. حلقه‌ی حروف بسته و ک بدون سرکش است. متن پشت با قلمی ظریف‌تر و تسلط کم‌تر نوشته شده. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.



۱۵۰. رو.

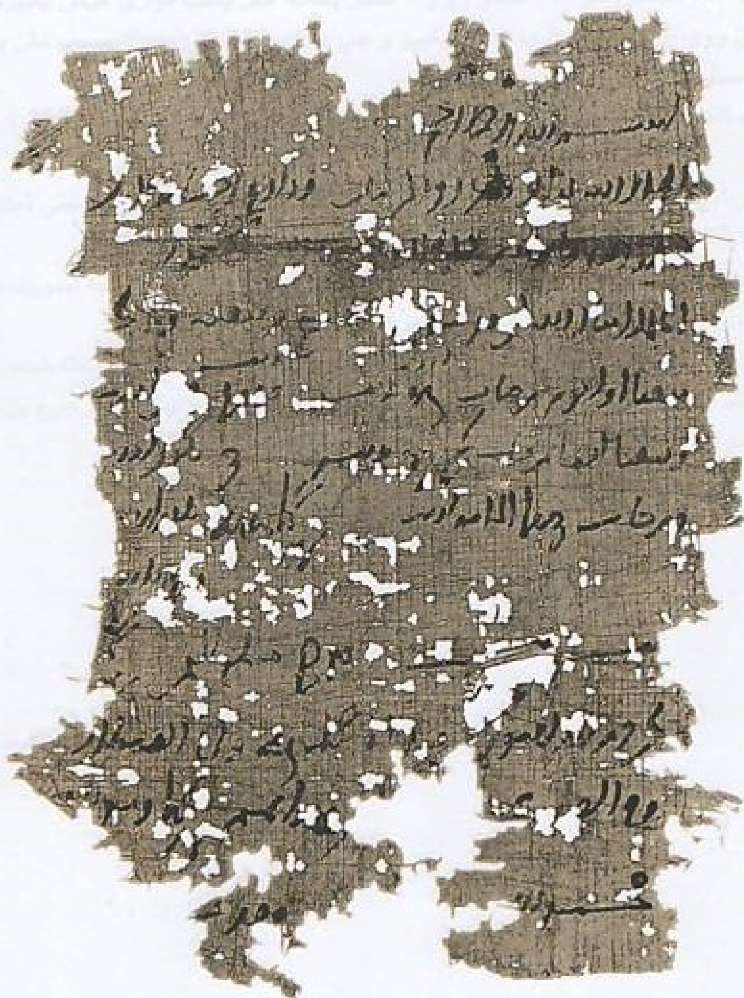
۱۵۰. پشت.

۱۵۱. یک نامه و یک سیاهه
قرن سوم هجری

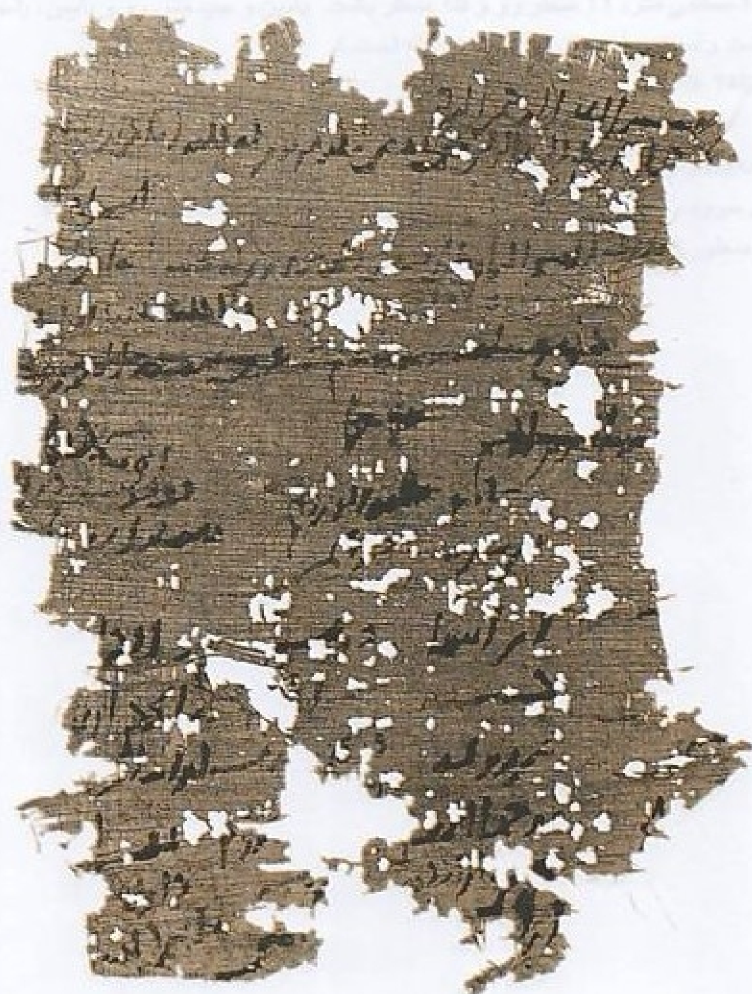
۱۶×۲۱ سانتی‌متر، ۱۲ سطر رو و ۱۵ سطر پشت. پایین و چپ متن رو و پایین، راست و چپ متن پشت و بخشی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 140

رو: نامه با عبارت «اطال الله بقاک» آغاز شده و در آن ارقام یونانی آمده است. حلقه‌ی حروف تقریباً بسته و «ع» اول به طور افقی کشیده شده است.
پشت: سطور ۶ و ۷ متن سیاهه، خط زده شده است[۱].

۱. متن فاقد تاریخ و نقطه است. قلم ظریف بوده و به راحتی روی برگه لغزیده است. کاتب با عجله نوشته ولی به نگارش تسلط داشته. سطر سوم رو و سطر ششم پشت و چند کلمه دیگر خط زده شده‌اند. قلم نگارش سیاهه ضخیم‌تر از قلم نامه است اما شباهت رسم‌الخط آن‌ها حاکی از آن است که احتمالاً کاتب متن پشت و رو فاصله زمانی و فرهنگی نزدیکی داشته‌اند. اسلوب نگارش کلمه‌ی اول سطر آخر متن رو با سایر کلمات متفاوت است.



۱۵۱. رو.



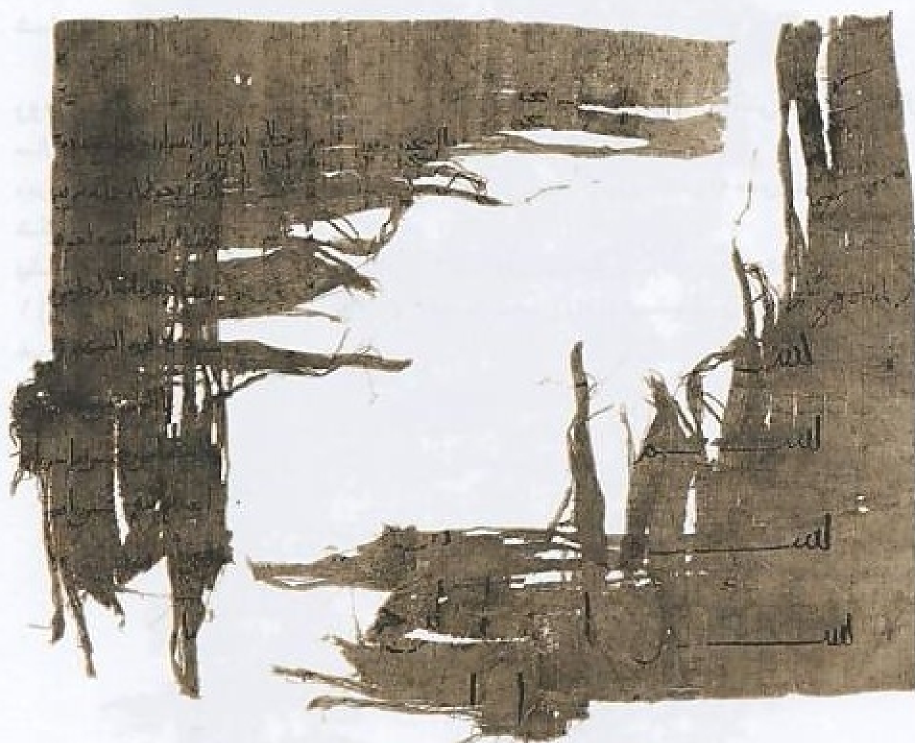
۱۵۱، پشت.

۱۵۲. سندی که بعدها برای ثبت سیاهه و سپس برای سیاه مشق به کار رفته است. سال ۲۵۲ هجری

۲۳×۲۲/۵ سانتی متر، ۱۴ سطر رو و ۹ سطر پشت. متن پشت موازی عرض پاپیروس و عمود بر متن روی برگه نوشته شده است. پایین و چپ و راست متن رو و بالا و چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 195

رو: در این سند، موضوعات مالی مختلفی از جمله شرح دیون و اقساط پرداختی ثبت و به شوال سال ۲۵۲ هجری اشاره شده است.
«س» و «ش» دندانه دار و «د» و «ذ» تقریباً شبیه «ر» است. کلمه ی دینار به صورت مخفف و به شکل «در» نوشته شده است.
پشت: بر این روی پاپیروس، ارقام یونانی و ۴ مرتبه سیاه مشق بسم الله نوشته شده. سطور ۵-۱ (ارقام یونانی). خوش خط و سطور ۹-۶ (سیاه مشق) با قلم ضخیم تر و «ب» در آن به شیوه غیرمعمول نوشته شده است[۱].

۱. متن فاقد تاریخ و نقطه است. نگارش متن رو با دقت، حوصله و تسلط کامل انجام شده. فاصله سطور تقریباً برابر است. حلقه ی حروف بسته است. س و ش دندانه دارد. حلقه های هـ وسط باز است. د و ذ زائده ی عمودی به بالا دارد. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. رسم الخط سیاهه مانند سیاهه های حامل ارقام یونانی است که پیش تر گفتیم احتمالاً از یک مرکز تجاری واحد صادر شده اند.

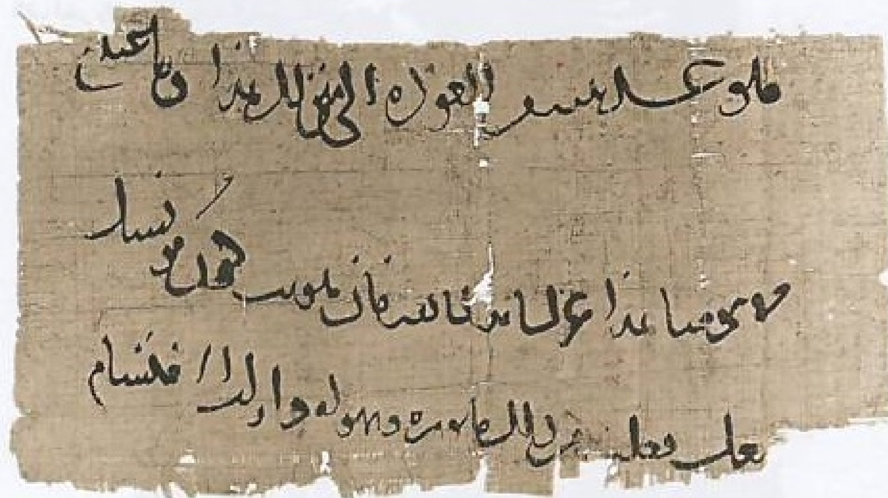


۱۵۲. پشت.　　۱۵۲. رو.

۱۵۳. نامه
قرن سوم هجری

۱۵×۲۶ سانتی متر، ۳ سطر رو. بالا و پایین برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 207

رو: در سطر اول نامه اشاره شده که مخاطب قول داده بود به خانه اش بازگردد. (ما وعدتنی من العوده الی منزلک) و در سطر دو و سه خواهشی ذکر شده: «فان هَوِيت ... فعلت (اگر خواستی ... انجام بده)». این نوع درخواست، زمانی جاری می شود که شأن مخاطب برتر از نویسنده باشد[1]. درشت نویسی و فاصله ی زیاد بین سطور از علائم مکاتبات خاص و مهم بوده است.
پشت: خالی[2].



۱۵۳. رو.

1. Khan 1990, pp. 8 -24.

۲. برخی حروف نقطه دارند. کلمات در مقایسه با سایر نامه ها و اسناد درشت تر نوشته شده‌اند. فاصله ی میان سطور رعایت نشده و از معدود اسناد این مجموعه است که انتهای سطور به بالا مایل شده. قلم ضخیم بوده و کاتب با عجله و بی دقت نوشته لکن ظاهر حروف پخته به نظر می رسد و نوع اظهار و سلیقه ی به کار رفته به گونه ای است که کاتب را خانمی معرفی می کند. کلمات نیز با یکدیگر تناسب ندارند. برخی درشت و بعضی ریزند.

۱۵۴. دو نامه
قرن سوم هجری

۲۰×۱۳/۵ سانتی‌متر، ۱۷ سطر رو که دو سطر آن بر حاشیه‌ی راست نوشته شده و ۷ سطر پشت. بالا، پایین و چپ متن رو و پایین و راست متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 220

رو: در نامه‌ی اول به سیب (التفّاح) و فسطاط اشاره شده. گاه «د» عمودی و «س» بی‌دندانه است. هم‌بند حروف در آغاز موضوعات، کشیده‌تر است. «و قد وصل الیّ الحساب» (حساب به من رسید، سطر ۴).
پشت: نویسنده‌ی نامه‌ی پشت اعلام کرده که نامه مخاطب را دریافت کرده است: «وصل اُلیّ کتابک [...]» (نامه‌ات را دریافت کردم [...]).
الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد[1].

۱. نامه‌ها فاقد تاریخ و نقطه‌اند. حلقه‌ی حروف بسته است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. کلمه‌ای که مؤلف انگلیسی در سطر چهارم حساب خوانده، یک دندانه‌ی پیش از ح و بعد از ل اضافه دارد و شبیه کلمه‌ی قرائت شده نیست. نحوه‌ی اتصال ح در این کلمه به حرف ماقبل خود حالت تحریری و متأخر دارد. متن پشت با دقت و حوصله‌ی کمی نوشته شده و تفاوت کیفی و سطحی قابل مشاهده‌ای با نامه‌ی اول ندارد.

۱۵۴. رو.

۱۵۴ . پشت.

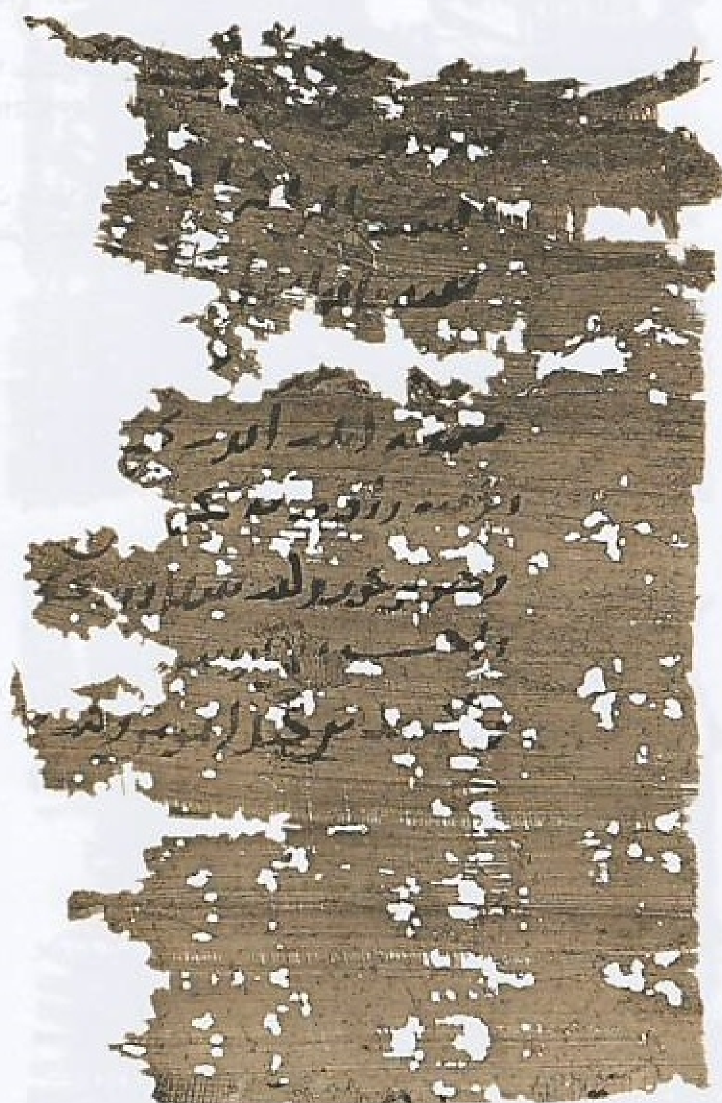
۱۵۵. دو سند رسمی
قرن سوم هجری

۵ /۱۲×۲۱ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۱۰ سطر پشت. بالا، پایین و راست متن رو و بالا و چپ متن پشت و بخش های زیادی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 226

رو: این سند، یک سند ترک دعوی (و أبرأ منه، سطر ۷) و شهادت نامه (سطر ۹) است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول بدون سرکش و متمایل به چپ است.
پشت: متن باقی مانده، بخشی از یک اجاره نامه است که در آن مالک، یک زن و مستأجر، یک مرد است. در این اجاره‌نامه، اسامی محمد بن عبدالمؤمن (سطر آخر)، سهل (سطر هفتم) و ابنت ایوب (سطر پنجم) ذکر شده است.
حلقه ی اغلب حروف، بسته است[1].

۱. سندها فاقد تاریخ و نقطه‌اند. حلقه‌ی هـ مفرد در نامه‌ی اول کاملاً باز است. د و ر قابل تفکیک‌اند. س و ش دندانه دارد. در سطر آخر رو مبلغ با کلمه ی دنانیر تذکر داده شده است. پشت سند کم دقت نوشته شده. د و ر شبیه‌اند. س دندانه دارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۵۵. رو.



۱۵۵. پشت.

۱۵۶. نامه
قرن سوم هجری

۲۱ × ۲۰ سانتی‌متر، ۱۲ سطر رو، ۱ سطر پشت. وسط متن از بین رفته است.
شماره PPS. 216

رو: میان متن به دلیل پارگی الیاف پاپیروس از بین رفته است.
پشت: عنوان نامه روی پاپیروس بر این بخش نوشته شده است[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. س دندانه و ک سرکش ندارد. اتصال حروف به خصوص ح به حرف ماقبل خود کاملاً تحریری است و تسلط کاتب بر این شیوه نگارش، نشان از گذر طولانی مدت زمان و رشد یافتگی این ظاهر نگارشی است. مترجم به تاریخ گذاری و انتساب این نامه به قرن سوم هجری مشکوک است.

۱۵۶. رو.

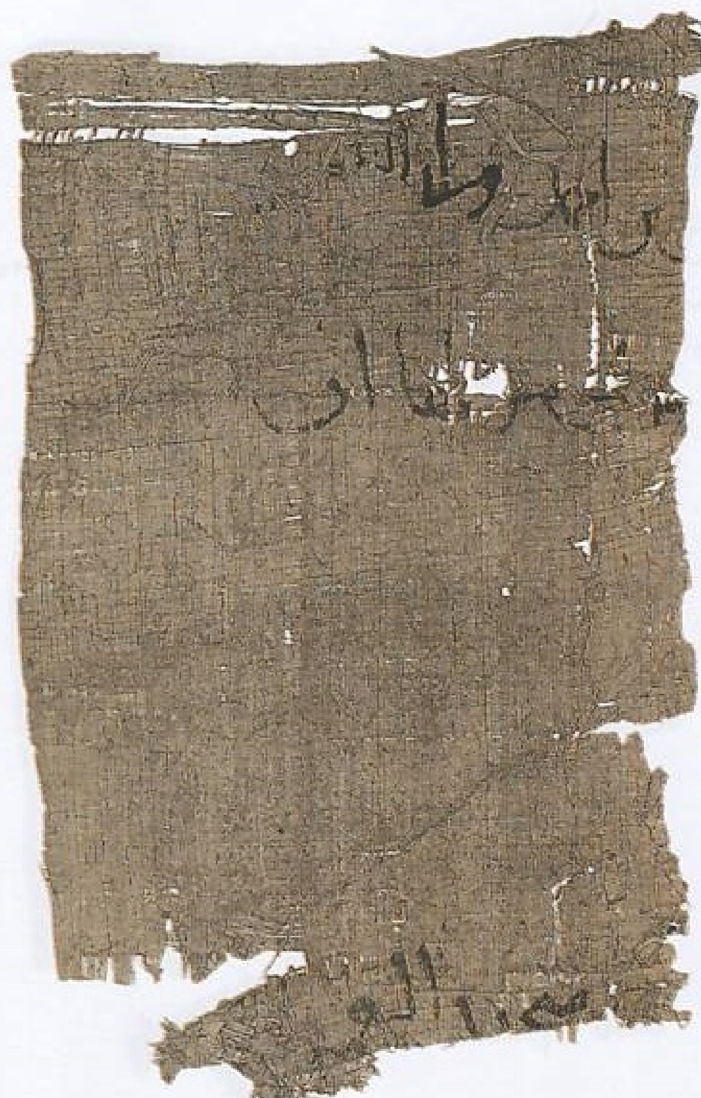
۱۵۶. پشت.

۱۵۷. پاپیروسی که بعدها روی آن نامه نوشته‌اند.
قرن سوم هجری

۱۱×۱۷ سانتی متر، ۳ سطر رو و ۹ سطر پشت. راست و پایین متن رو و بالا و چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 217

رو: در این متن که بسیار فرسوده است، الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.
پشت: نامه‌ای از یک زن به یک مرد است که از او خواسته مبلغی پول بابت خرید گندم و پارچه بفرستد: «اسئلک ان تتفضّل علیّ بما تهیّ لک... فعلت متفضلاً ان شاءالله». نامه با خط درشت و با دقت نوشته شده است. حلقه‌ی «ه» باز، «س» و «ش» دندانه‌دار و بعضی حروف نقطه گذاری شده است. دو نقطه «ق» و «ت» در کلمه‌ی الوقت (سطر ۷) به طور عمودی بالای هم نوشته شده و بالای الف در کلمه اُرید (سطر ۲) ضمه آمده است[۱].

۱. این یادداشت فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. کیفیت نگارش از سطرهای ابتدا تا سطور پایانی نامه سیر نزولی دارد. چنان که گویا سه سطر اول را یک کاتب و شش سطر آخر را کاتبی دیگر نوشته است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. اگر کاتب پشت این نامه را خانمی بیانگاریم، پس مجموعاً زنان با رعایت نظم و نظافت بیش‌تری می‌نوشته‌اند، هر چند در همه جا این احتمال است که نقل خانمی را کاتب مردی نگاشته باشد. بدیع‌ترین نکته در این نامه نصب صدای ضمه بر حرف الف در کلمه ارید است که مؤلف اشاره کرده است.



۱۵۷. رو.

۱۵۷. پشت.

۱۵۸. دو نامه
قرن سوم هجری

۶×۲ / ۳۲ سانتی‌متر، ۱۶ سطر رو و ۲۲ سطر پشت که دو سطر بر حاشیه‌ ی راست نوشته شده. تنها باریکه‌ای از چپ متن رو و راست متن پشت باقی مانده است.
شماره PPS. 222

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.
پشت: در نامه‌ ی دوم که مربوط به یک معامله است به کلمه‌ ی تونیک (غلاله) اشاره شده و نویسنده به چند نفر سلام رسانده است.
گاه «د» تقریباً عمودی است[1].

۱. در قسمت‌ های باقی مانده تاریخ دیده نمی‌شود. رسم‌الخط هر دو نامه، هر چند خبر از دو سطح فرهنگی مختلف دارد، خام و ناپخته است. برخی حروف در متن رو نقطه دارند. حلقه‌ ی حروف به جز حرف ف در کلمه‌ای که مترجم گمان می‌کند اخاف باشد (سطر ۱۳، رو) و ط (سطر پانزدهم، پشت) بسته است. ک سرکش ندارد. در متن دوم هیچ نقطه‌ای نیست. حلقه‌ ی حروف بسته است. ک نعلی شکل است و س دندانه دارد. الی در سطر سیزدهم بسیار خام و ابتدایی است در حالی که همین کلمه در سطر هفتم با تسلط بیش‌تری نوشته شده. ش در ان شاء الله سطر بیستم پشت علامتی بر بالای خود دارد.

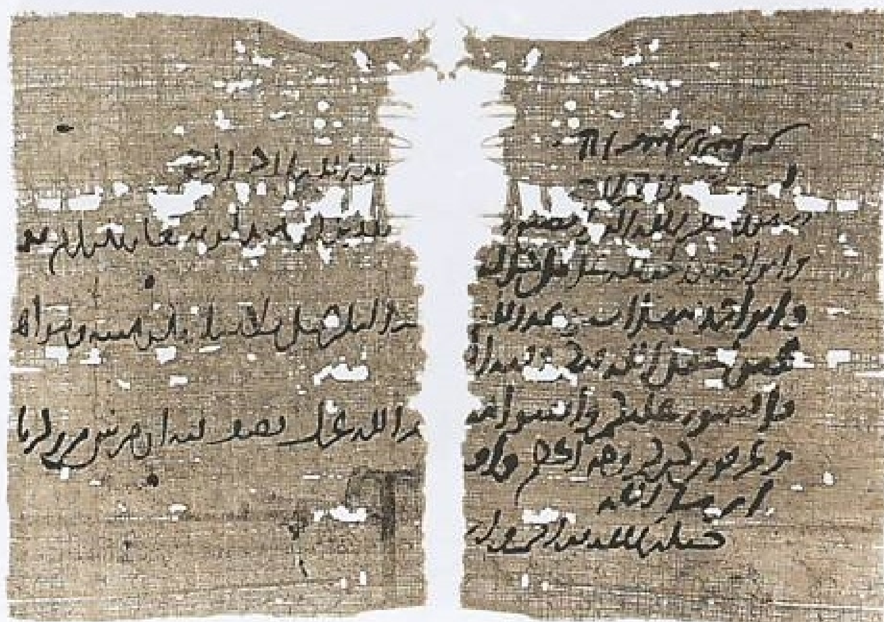
۱۵۸. پشت.

۱۵۸. رو.

۱۵۹. دو نامه
قرن سوم هجری

۵/۹×۱۴ سانتی‌متر، ۴ سطر رو و ۱۰ سطر پشت که یک سطر در خلاف جهت در سطر بالا نوشته شده است. راست و چپ متن رو و چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 191

رو: نامه این گونه آغاز می‌شود:
«[... و] ادام عزک و تأییدک و سعادتک و اتمّ نعمت[ـه علیک...]». الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «س» بی دندانه و ک اول قدری به راست مایل است.
پشت: در حاشیه‌ی بالای نامه نوشته شده: به اسماعیل ابن العباس. نامه با عبارت «استودکم الله» آغاز و از مخاطب خواسته شده تا اخبار و حوائج اش را اطلاع دهد:
«اعرفونی خبرکم و حوائجکم». کلمات متن پیوسته نوشته شده است. گاه «ک» وسط به شکل حلقه است. گاه حلقه‌ی «و» از فرم گرافیکی خود خارج شده و شبیه «ر» نوشته شده است[۱].



۱۵۹. رو. ۱۵۹. پشت.

۱. نامه ها فاقد تاریخ و نقطه اند. حروف استقلال ندارند و به هم پیوسته اند. قلم نگارش متن دوم ضخیم تر است و همچنان حروف استحکام کافی ندارند. هر دو روی سند بسیار قلم انداز نوشته شده است.

۱۶۰. نامه
قرن سوم هجری

۱۸×۵ / ۲۰ سانتی‌متر، ۱۲ سطر رو. سمت راست برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 255

رو: در نامه به مردی از اهالی المنیه اشاره شده (عند رجل من اهل المنیه، سطر ۱۰). «د» تقریباً عمودی و «س» بی دندانه است.
پشت: خالی[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. نگارش بی دقت و کم حوصله انجام شده. بعضی کلمات پیوسته نوشته شده‌اند. حلقه‌ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود در سطر دهم، تحریری است. ک سرکش ندارد. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. غالباً الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.

۱۶۰. رو.

۱۶۱. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۴×۲۵/۵ سانتی‌متر، ۸ سطر رو و ۲۰ سطر پشت که یک سطر بر حاشیه‌ی راست نوشته شده است. متن پشت موازی عرض پاپیروس و در نتیجه عمود بر متن رو نوشته شده است. بالای متن رو و بخش‌هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 232

رو: متن رو با حروف درشت نوشته شده. حروف نقطه گذاری شده و در دو جا بالای «ی» آخر دو نقطه آمده، در کلمه‌ی «لوجَهت» در سطر چهار، بین «و» و «ج» فاصله آمده است.
پشت: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «ک» وسط به شکل «S» و قوسی است[1].

۱. نامه‌ها فاقد تاریخ‌اند. برخی حروف نقطه دارند. غالباً حلقه‌ی حروف بسته است. د و ذ زائده‌ی عمودی به بالا دارد. س در نامه‌ی اول بی‌دندانه و در نامه‌ی دوم دندانه‌دار است. هـ مفرد در نامه‌ی دوم کاملاً گرد و توخالی است. د و ر قابل تفکیک‌اند. ی آخر دم برگشته دارد.

۱۶۱. رو.

۱۶۱. پشت.

۱۶۲. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۲/۵×۱۳/۵ سانتی‌متر، ۱۱ سطر رو و ۱۵ سطر پشت که به صورت سکه‌ای در جهت عکس متن رو نوشته شده. چپ هر دو طرف برگه و قسمت‌هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 293

رو: ده سطر اول این روی پاپیروس، یک نامه کامل و با قلم ضخیم‌تر و یک سطر از آن، عنوان نامه پشت است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.
پشت: نامه با عبارت «ابقاک الله» آغاز شده و نویسنده به چند نفر سلام رسانده است. دم برگشته ی «ی» آخر به راست کشیده شده و «س» و «ش» دندانه‌دار است[1].

۱. نامه‌ها فاقد تاریخ‌اند. برخی حروف نقطه دارند. در انتهای سطر سوم در نامه ی اول علامت دایره نسبتاً بزرگی آورده شده که کاربرد آن معلوم نیست. د و ر قابل تفکیک‌اند. ک سرکش ندارد. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. غالباً حلقه حروف بسته است. رسم‌الخط دو نامه، نشان قرابت فرهنگی و زمانی کاتبان آن‌ها است. به نظر می‌رسد مؤلف، عامدانه نخواسته است به متن این دو نامه ی مفصل وارد شود.

۱۶۲. رو.

۱۶۲. پشت.

۱۶۳. نامه
قرن سوم هجری

۱۴×۱۹٫۵ سانتی متر، ۱۳ سطر رو. چهار سوی متن از بین رفته است.
شماره PPS. 246

رو: در نامه به مسائل تجاری و یک مرتبه به گندم اشاره شده. نویسنده در پایان به چند نفر سلام رسانده است.
«د» تقریباً عمودی است.
پشت: خالی[1].



۱۶۳. رو.

۱. در بخش باقی مانده‌ی نامه، تاریخ دیده نمی شود. تشخیص این که نقطه های انتهایی سطر سوم به کدام حرف تعلق دارند دشوار است. مترجم گمان می کند نقطه ها به دو حرف ب و ی در کنار هم نوشته شده مربوط شود. در سطر ششم کلمات خمسه الدنانیر آمده که بعد از حرف د یک دندانه‌ی زائد بر حرف ن است. حلقه‌ی حروف بسته و د و ر قابل تفکیک است. ک سرکش ندارد و الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد.

۱۶۴. سند
قرن سوم هجری

۹/۵×۱۴/۵ سانتی متر، ۶ سطر رو که موازی عرض پاپیروس نوشته شده است.
شماره PPS. 234

رو: در این سند خصایص سکه ها از جمله وزن و تعداد سکه ها (قطعه) بر حسب دینار (الدینار الفرد) اشاره و ارقام با اعداد یونانی ذکر شده است. نوشته ها ناخوانا است و یک دایره ی توخالی بخش های مختلف متن را جدا کرده است.
پشت: خالی[1].



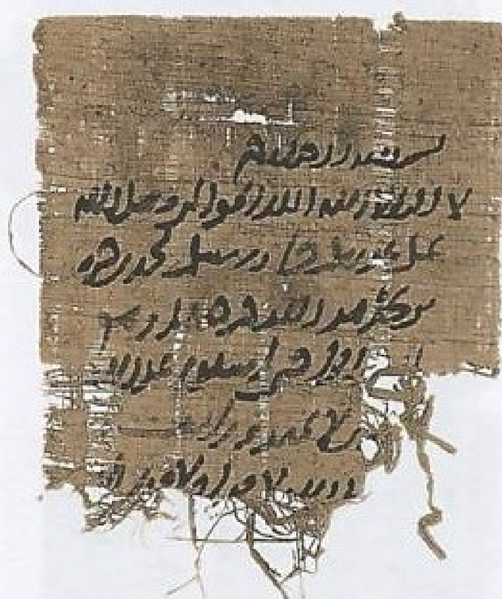
۱۶۴. رو.

۱. سند فاقد تاریخ است. به نظر می رسد ن در کلمه ی الوزن سطر دوم نقطه دارد. متن باقی مانده کم رنگ است لکن حروف تقریباً تکامل یافته و مستقل اند. قلم به راحتی روی پاپیروس حرکت کرده است.

۱۶۵. یک متن نامشخص
قرن سوم هجری

۵/ ۸×۱۰ سانتی‌متر، ۷ سطر رو. پایین برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 241

رو: متن این برگه آغاز یک متن نامشخص است که عبارات خاصی روی آن نوشته شده. بعد از بسم الله عبارت «لا اله الا الله، الله الحق» آمده است. «ر»، «د»، «و» و «هـ» آخر تقریباً عمودی و تا حدودی شبیه هم است.
پشت: خالی[1].



۱۶۵. رو.

۱. متن فاقد تاریخ و نقطه است. حروف استقلال و استحکام کافی ندارند و برخی کلمات پیوسته‌اند. تصلیه نیز در این متن، مختص پیامبر دیده می‌شود و ذکری از خاندان او نیست. (صل الله علی محمد). حلقه‌ی حروف بسته است. اتصال ح به حرف ماقبل خود در سطر سوم تحریری است.

۱۶۶. دو سیاهه
قرن سوم هجری

۵/ ۲۳×۱۷ سانتی‌متر، ۱۲ سطر رو و ۶ سطر پشت. یک سطر ناخوانا خلاف جهت نوشته شده. پایین و راست متن رو و پایین متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 231

رو: ارقام بر حسب دینار و قیراط ذکر شده است. هر گاه رقمی با «ة» مربوطه تمام می‌شود کلمه دنانیر با حرف تعریف ال ذکر می‌شود: اربعه الدنانیر. وقتی رقم، «ة» مربوطه ندارد حرف تعریف ال حذف می‌شود: ستّه و عشرین دینار. «د» تقریباً عمودی و «ه» آخر و «ة» مربوطه به شکل یک خط کوتاه عمود است.
پشت: سیاهه این روی پاپیروس نیز بر حسب دینار و قیراط است. دست خط هر دو سیاهه، مشابه است[1].

۱. سیاهه ها فاقد تاریخ اند. برخی حروف نقطه دارند. رسم الخط با دقت و حوصله ی کافی انجام نشده. حلقه ی حروف بسته است. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. س و ش دندانه ندارد. ک اول نعلی شکل است. قلم نگارش خوش تراش و همراه نیست.

۱۶۶. رو.

۱۶۶. پشت.

۱۶۷. دو نامه
قرن سوم هجری

۵ /۱۷×۱۵ سانتی متر، ۸ سطر رو و ۱۱ سطر پشت. متن پشت موازی عرض پاپیروس و عمود بر متن روی برگه نوشته شده است. بالا و چپ متن رو و بالا و پایین متن پشت از بین رفته است. شماره PPS. 238

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «ک» اول و وسط، قوسی شکل، بدون سرکش و متمایل به چپ است.
پشت: به قرط اشاره شده. نامه با عبارت «لا اراک مکروهاً» (خدا به تو بد ندهد) تمام شده. «د» تقریباً عمودی و شبیه «ر» و «و» است. برخی حروف برای پر کردن فضای سطور، کشیده تر نوشته شده است[۱].

۱. نامه ها فاقد تاریخ و نقطه اند. حروف به هم چسبیده اما استوارند. رسم الخط نامه ها حاکی از تفاوت فرهنگی و زمانی اندک میان کاتبان است. ارتفاع حروف تقریباً کشیده است. نکته ی قابل ذکری دیده نمی شود.

۱۶۷. رو.

۱۶۷. پشت.

۱۶۸. فهرست ارقام و یک نامه
قرن سوم هجری

۱۵×۱۸ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۱۲ سطر پشت. بالا، پایین و راست متن رو و بالا، پایین و چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 219

رو: متن این روی پاپیروس فهرستی از ارقام است که به حروف نوشته شده. «س» بی دندانه است.

پشت: در این نامه به تیرهای یک خانه اشاره شده. کلمات نامه درشت است. «س» و «ش» دندانه دار است و گاه حروف، نقطه گذاری شده[1].



۱۶۸. رو.



۱۶۸. پشت.

۱. یادداشت ها فاقد تاریخ اند. قلم سیاهه ضخیم است. حلقه ی حروف بسته و د و ذ عمودی است. قلم نامه پشت باریک است. کم حوصلگی و شتاب زدگی کاتب، ظاهر نامرتبی به نامه داده، د و ذ زائده ای عمودی ـ بالا دارد. ک سرکش ندارد. انتهای الف مفرد به چپ مایل است و الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. کلمه ای در اول سطر هفتم این بقایا خط زده شده است.

۱۶۹. نامه

قرن سوم هجری

۲۲×۱۲/۵ سانتی متر، ۶ سطر رو. بالا و پایین برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 196

رو: در این نامه به جمع‌آوری مالیات ایالات (ضیاع) اشاره شده. «س» بی دندانه است.
پشت: خالی[۱].



۱۶۹. رو.

۱. در بخش باقی مانده تاریخ دیده نمی‌شود. قلم ظریف است. هر چند نگارش با عجله انجام شده پختگی و تکامل یافتگی صورت حروف و نحوه‌ی گردش قلم در دست کاتب، این تصور را در مترجم به وجود می‌آورد که نامه به زمانی متأخرتر از زمان تخمین زده شده تعلق دارد. بازخوانی نسبتاً کامل کلمات در این نامه چندان دشوار نیست و مترجم متعجب است که چرا مؤلف متن بسیاری از نامه‌ها را ندیده گرفته و بازخوانی نکرده است.

۱۷۰. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۲×۱۴ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۷ سطر پشت. چهار سوی متن رو و بالا، راست و چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 235

رو: در این نامه به موضوع خاصی اشاره دارد (سطر ۲) با کلمات «قد کنت (؟) سیدی» آغاز شده. «د» تقریباً عمودی است.
پشت: در نامه ی دوم به سه دینار (ثلاثة دنانیر) اشاره شده. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد، «ش» بی دندانه و «ک» اول بدون سرکش و متمایل به چپ است[۱].

۱. نامه ها فاقد تاریخ اند. نگارش با عجله و کم دقت انجام شده. حلقه ی حروف بسته است. د و ر قابل تفکیک اند. مترجم با مقایسه شاخصه های نگارشی دو نامه، ظن قریب به یقین دارد که کاتب متن پشت و رو به قیاس نحوه ی نگارش سیدی و انت در سطر دوم نامه رو و همین کلمات در سطر چهارم نامه پشت، نگارش و نوع نقطه گذاری اصطلاح ان شاءالله در سطر پنجم نامه رو و همین اصطلاح در سطر پنجم نامه پشت، یک نفر بوده است. ن کلمه ان شبیه ر است و سه نقطه ش در شاء، در سطر پنجم پشت، به صورت یک خط صاف و یک نقطه ی بالای آن نوشته شده، گردش عمودی قلم در نگارش هـ وسط در سطر هفت نامه رو و هـ وسط در آخرین کلمه ی سطر سوم نامه پشت نیز یکسان است.

۱۷۰. رو.

۱۷۰. پشت.

۱۷۱. یک نامه و یک سیاهه
قرن سوم هجری

۱۸×۲۲ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۱۰ سطر پشت. یک سطر در حاشیه بالایی در جهت عکس نوشته شده. در میان متن ریختگی هایی است.
شماره PPS. 224

رو: در نامه به قیراط و دینارهای مکی اشاره شده. «ی» آخر در راستای افق به عقب کشیده شده. الف در کلمه ی دینار، الف محذوفه است.
پشت: در این روی برگه، دست کم دو متن وجود دارد. سطر ۲ و ۳، عنوان نامه روی پاپیروس است. شش سطر پایین، یک سیاهه دریافت کالا است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «د» و «ذ» تقریباً عمودی است[۱].

۱. متن فاقد تاریخ است. قلم نگارش نامه ی اول، ظریف تر از قلم سیاهه است. د و ذ زائده ای عمودی رو به بالا دارد. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. غالب حروف عمودی مانند الف، ل و ک قدری به راست مایل اند. ارتفاع حروف کوتاه است. دومین کلمه ی سطر دهم نامه ی اول خط زده شده است. سیاهه ی پشت برگه با فاصله ی زیادی از حاشیه ی بالای پاپیروس نوشته شده است. قلم نگارش سیاهه به راحتی روی برگه حرکت نکرده است. کاتب تسلط کامل به نگارش نداشته و حروف استحکام کافی ندارند.

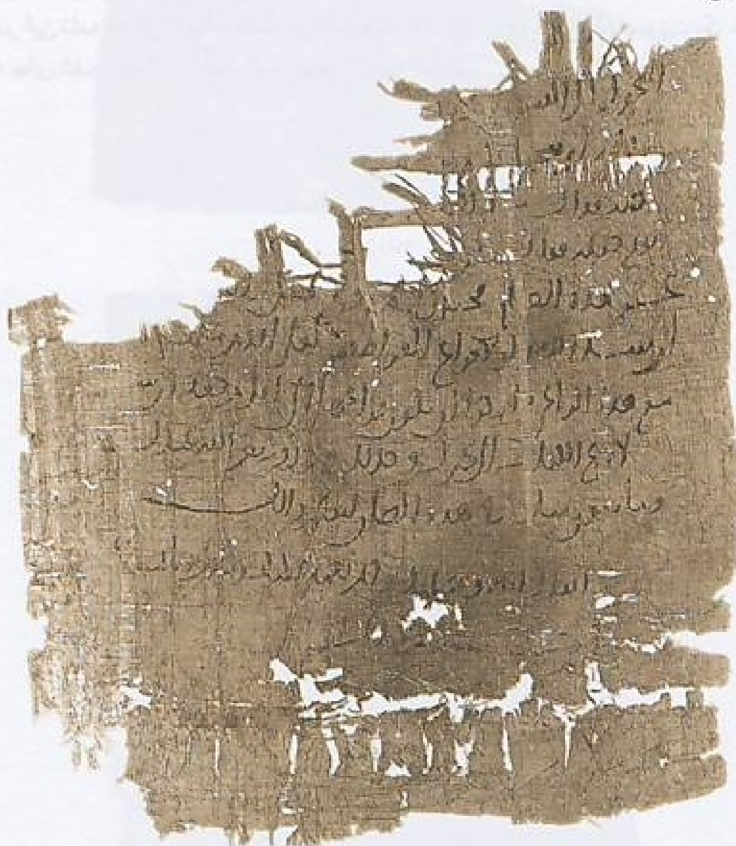
۱۷۱. رو.

۱۷۱. پشت.

۱۷۲. نامه
قرن سوم هجری

۲۱/۵×۲۶ سانتی متر، ۱۳ سطر رو. بالای برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 307

رو: در این نامه به یک چوپان و گوسفند و چندین برگه پاپیروس (قراطیس) اشاره شده است. «د» و «ذ» تقریباً عمودی و «ک» آخر در پایان سطر کشیده است.
پشت: خالی[1].



۱۷۲. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. قلم نگارش تقریباً ظریف است. کاتب دقت و حوصله صرف کرده. ع آخر در کلمه ی مع سطر نهم کامل و پخته است. ک آخر در کلمه ی آخر سطر پازدهم برای پر کردن فضای سطر کشیده شده. نامه با دعای ابقاک الله... و اتم نعمته علیک تمام شده است.

۱۷۳. سیاه مشق و یک نامه
قرن سوم هجری

۱۴/۵×۱۹ سانتی‌متر، ۱۴ سطر رو و ۱۴ سطر پشت که یک سطر بر حاشیه راست نوشته شده. راست متن رو و بالای متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 206

رو: «بسم‌الله» و سایر عبارات مصطلح بر این روی پاپیروس سیاه مشق شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی و «س» دندانه ندارد.
پشت: در این نامه که در آن به معامله‌ای اشاره شده، «ج»، «ح» و «خ» به صورت یک خط منحنی باز و به جای الف مقصوره، الف کامل نوشته شده است[1].

۱. متن فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. سیاه مشق بسم‌الله در واقع در میان سطور باقی مانده متن دیگری نوشته شده که احتمالاً قدیم‌تر است. متن قدیم با قلم نازکی نوشته شده. دم ی آخر برگشته و زیر ی در کلمه ی فی سطر سوم دو نقطه است. رسم‌الخط نامه ی پشت حاکی از سطح فرهنگی متفاوت و احتمالاً فاصله زمانی دو کاتب است. نحوه ی اتصال تحریری ح و خ به حرف ماقبل خود که نمونه ی آن در سطر اول، دوم، چهارم و پنجم دیده می شود این تصور را در مترجم به وجود می‌آورد که متن مربوط به زمانی متأخرتر از زمان مورد تخمین مؤلف باشد. کلمه‌ای در میان سطر پنجم خط زده شده. نقطه گذاری به ندرت و ناپخته انجام شده است.

۱۷۳. رو.

۱۷۳. پشت.

۱۷۴. نامه
قرن سوم هجری

۱۶×۱۶ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۱۰ سطر پشت که یک سطر بر حاشیه ی راست نوشته شده. بالا، پایین و چپ متن رو و بالا و پایین متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 239

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «ک» اول قوس دار و S شکل است.
پشت: این بخش ادامه ی متن روی پاپیروس است و عبارات مصطلح و مشخص در آن نوشته شده:

«ابقاه الله لنا بقا طویلاً فی الرحمه و ادام کرامته و جعلنی من السوء فداه».
«د» تقریباً عمودی است[1].

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. قلم ضخیم و حرکت آن روی برگه کند است. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. د و ر قابل تفکیک اند. حلقه ی حروف بسته است. تراش قلم متن ها متفاوت است. پاپیروس از میان سطور نامه اول بریده شده و سطرهای رو نیمه تمام مانده‌اند در حالی که ابتدا و انتهای سطور نامه پشت معلوم و سطرها کامل است. می توان نتیجه گرفت نامه ی اول روی برگه پاپیروس بزرگ تر و کامل تر نوشته شده بوده که بعد از تکه شدن، نامه ی پشت را روی آن نوشته اند. این مطلب به روشنی معلوم می کند که نگارش پشت سند مدت ها پس از روی آن انجام شده است، اما به وضوح متن جدیدتر عقب مانده‌تر از قدیمی است! مثلاً در نگارش روی نامه از تعداد قابل توجهی نقطه سود برده شده، در حالی که در متن پشت نقطه ای مگر به ندرت دیده نمی شود. به راستی که گشودن گره نقطه در خط عرب بسیار دشوار می نماید. تفاوت نگارشی عمده‌ای میان دو متن نیست و به نظر می رسد میان نگارش متن دو روی برگه اختلاف زمانی زیادی وجود نداشته است.

۱۷۴. رو.

۱۷۴. پشت.

۱۷۵. نامه
قرن سوم هجری

۵/ ۱۰×۲۰ سانتی متر، ۱۲ سطر رو. یک سطر بر حاشیه ی راست نوشته شده. بالا و چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 345

رو: در نامه، ادعیه مختلفی در حق مخاطب آمده و نویسنده به ابوالحسین سلام رسانده است:
«جمع الله بینی و بینک قبل الموت» (خدا ما را پیش از مرگ به هم برساند، سطر ۸)
در سطر آخر نامه آمده که نامه در روز جمعه نوشته شده است. (کتب یوم الجمعه)
«س» و «ش» بی دندانه و بالای «ش»، خط صافی آمده است.
پشت: خالی[۱].

۱. در سطر آخر به روز جمعه اشاره شده و جز آن، تاریخی دیده نمی شود. برخی حروف نقطه دارند. نقطه های ش در کلمه ی ان شاءالله در اولین سطر باقی مانده روی برگه به صورت خط صاف نوشته شده‌اند. کاتب برای نگارش دقت و حوصله صرف کرده اما کاملاً مسلط نبوده و دست‌اش کمی لرزیده است. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. حلقه ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. د و ذ زائده ی عمودی به بالا دارد. جمله ی جمع الله بینی و بینک در سطر هفتم و صورت شرطی آن یعنی ان یجمع بینی و بینک قبل الموت در سطر هشتم نوشته شده که مؤلف در شرح خود، ترکیبی از این دو جمله را آورده است. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

۱۷۵. رو.

۱۷۶. نامه

قرن سوم هجری

۱۱×۵/۱۸ سانتی متر، ۱۷ سطر رو. بالا و چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 242

رو: در نامه به مبالغی بدهی بر حسب دینار و درهم اشاره شده. نویسنده به جای کلمات کلاسیک عربی «لم ابق و لم اکن» صورت های «لم ابقا و لم اکون» به کار برده است. «ی» آخر برگشته و در راستای افق کشیده است.
پشت: خالی[1].

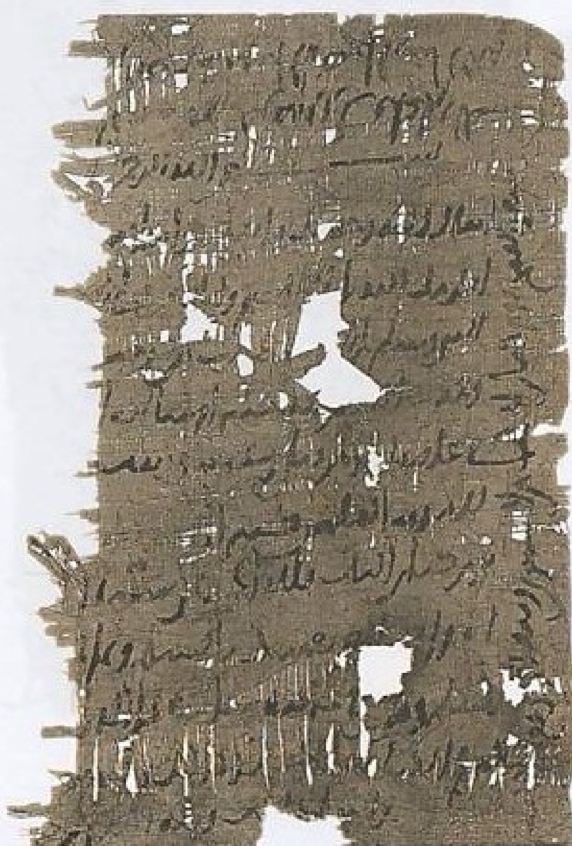
۱. نامه فاقد تاریخ است. میان سطر دوازده و سیزده سه نقطه نوشته شده که تشخیص این که به کدام حرف یا حروف تعلق دارد دشوار است. حروف استحکام کافی ندارند و قلم به راحتی روی برگه حرکت نکرده است. رسم الخط کلمات عقب مانده است. گاه ر شبیه د و قوس دار نوشته شده. (د و ر در کلمه درهم سطر ششم). گاه د زاویه دارد (دنانیر در سطر هفتم) و گاه عمودی است. اتصال ج و خ به حرف ماقبل خود تحریری است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. س و ش دندانه دارد.

۱۷۶. رو.

۱۷۷. نامه
قرن سوم هجری

۱۶×۲۵ سانتی‌متر، ۱۵ سطر رو که یک سطر بر حاشیه راست و دو سطر در جهت عکس نوشته شده است.
شماره PPS. 245

رو: بیش‌تر محتوای نامه، دعا است از جمله «ابقاک الله». در ضمن به گندم نیز اشاره شده است.
پشت: خالی[1].



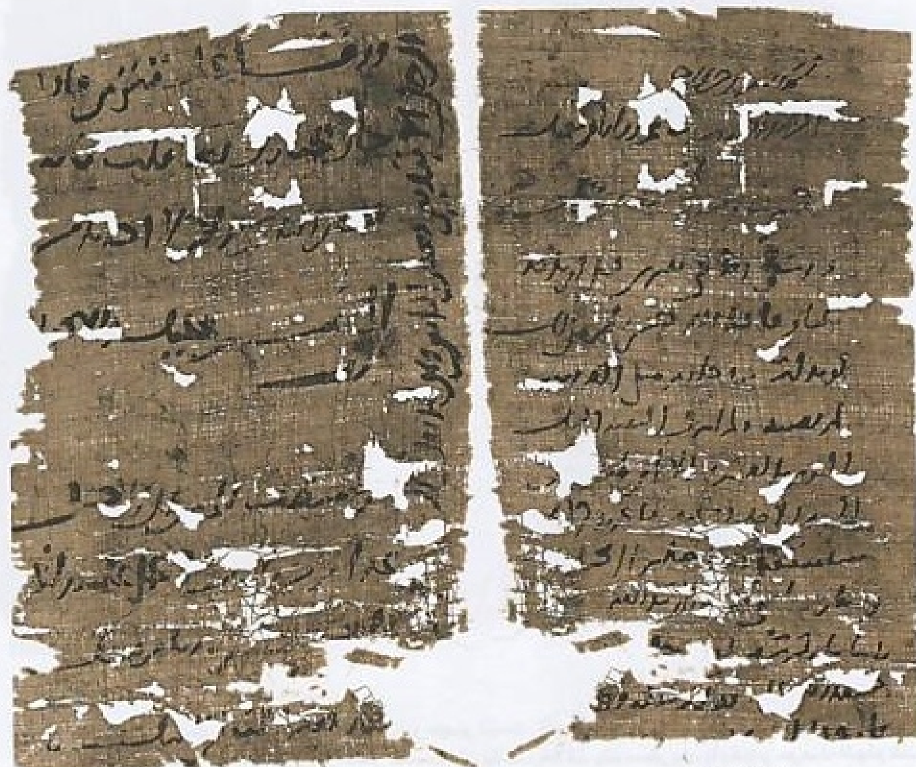
۱۷۷، رو.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. قلم ظریف است. سطربندی و فاصله سطور منظم است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. حلقه‌ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. هـ آخر به صورت زائده‌ای عمودی نوشته شده است.

۱۷۸. دو نامه
قرن سوم هجری

۲۲×۱۳/۵ سانتی‌متر، ۱۰ سطر رو که یک سطر بر حاشیه راست نوشته شده و ۱۴ سطر پشت. بالای متن رو و پایین متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 251

رو: در نامه ی اول گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.
پشت: نامه دوم با عبارت «اکرمک الله» آغاز شده و در آن به خادم که به معنی «برده» و گاه به معنی «خواجه» است اشاره شده. در این رسم‌الخط پیوسته، «د» تقریباً عمودی است و «ب»، «ت»، «ث»، «ن» و «ی» رسم‌الخط عادی ندارد[1].



۱۷۸. رو.　　۱۷۸. پشت.

۱. نامه ها فاقد تاریخ اند. بعضی حروف نقطه دارند. حروف استحکام و استقلال کافی ندارند. بین سطر چهارم و پنجم روی سند فاصله زیادی وجود دارد. ک سرکش ندارد. قلم نگارش متن پشت نازک تر است. نگارش با عجله و کم دقت انجام شده. د، ذ، ر و ز شبیه هم نوشته شده اند. ک سرکش ندارد.

۱۷۹. یک سیاهه و یک نامه
قرن سوم هجری

۵/ ۱۱×۵/ ۲۲ سانتی متر، ۵ سطر رو و ۱۶ سطر به صورت سکه‌ای در جهت عکس متن رو در پشت پاپیروس. راست متن رو و پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 240

رو: در سیاهه اعداد به حروف ذکر شده. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و دسته «ط» به راست مایل است.
پشت: این نامه در مورد معاملات گوناگون است: «الذی دفع... الذی صار الیه».
«د» تقریباً عمودی است[۱].

۱. متن فاقد تاریخ است. قرائت و تشخیص متن رو میسر نیست. قلم نگارش ظریف است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تکامل یافته و پخته است. نگارش در سطر نخست متن پشت، خلاف چند سطر بعد با دقت و حوصله انجام شده و احتمالاً سراسر متن پشت به خط یک کاتب واحد نباشد. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد و کاتب برای اتصال الف آخر به حرف ماقبل، قلم را از روی برگه برنداشته است. ع آخر کاملاً پخته و رشد یافته است. برخی حروف نقطه دارند. بالای س و ش خط صافی وجود دارد. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. ک سرکش ندارد. خ در کلمه ی خمسه در سطر پنجم بیضی شکل است. در سطر اول و چهارم بین بعضی کلمات فاصله ی زیادی وجود دارد.

۱۷۹. پشت.

۱۷۹. رو.

۱۸۰. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۶/۵×۱۷ سانتی‌متر، ۱۱ سطر رو و ۱۰ سطر پشت. بالا و راست متن رو و بالا و چپ متن پشت و بخش‌هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 247

رو: در سطر سوم نامه به ملوان مسیحی (النوتی النصرانی) اشاره شده. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «س» و «ش» بی دندانه است.
پشت: نویسنده پس از سلام و احوال پرسی، نامه را آغاز کرده است: (وصل کتابک) «نامه‌ات را دریافت کردم». در پایان به چند نفر سلام رسانده و در پی نوشت، اطلاع داده در جایی که آن‌ها هستند گندم فراوانی روئیده است. «القمح قائم عندنا غذیر والحمدلله». حلقه بسیاری از حروف، باز است و الف در کلمه‌ی «اصحابنا» در سطر ۸، الف محذوفه است[۱].

۱. نامه‌ها فاقد تاریخ و جز چند مورد فاقد نقطه‌اند. نگارش با عجله و بی دقت انجام شده. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. د و ذ تقریباً عمودی است. اتصال ح به حرف ماقبل خود در سطر دوم و دهم و یازدهم تحریری است. در سطر آخر نامه‌ی رو تصلیه آمده (صل الله علی محمد النبی) و بعد از آن کلمات بسیار پیوسته‌ای نوشته شده که قرائت آن‌ها میسر نیست. حلقه‌ی ع آخر در سطر ششم و هفتم نامه پشت بسیار درشت است. د و ذ تقریباً عمودی است. گاه دم ی آخر برگشته است (فی در سطر دوم) و گاه کشیدگی ندارد (علی در سطر چهارم، پشت).

۱۸۰. رو.

۱۸۰. پشت.

۱۸۱. نامه
قرن سوم هجری

۱۱×۲۰ سانتی متر، ۱۷ سطر موازی عرض پاپیروس نوشته شده. بالا و راست برگه و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 258

رو: «د» تقریباً عمودی است.
پشت: خالی[1].

۱. متن فاقد تاریخ و نقطه است. حلقه ی حروف بسته است. د و ذ زائده‌ای عمودی به بالا دارد. ک بدون سرکش است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. دم ی آخر برگشته و ع آخر رو به تکامل است. س و ش دندانه ندارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۸۱. رو.

۱۸۲. دو نامه
قرن سوم هجری

۲۴×۱۴ سانتی متر، ۹ سطر رو و ۱۲ سطر پشت. بالای متن راست و پایین متن پشت و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 254

رو: نامه شامل سیاهه ای مربوط به برخی اجناس از جمله حجارة (سنگ ها) اشاره شده:
«سته و عشرین حجارة و ثلاثه قطعه». (بیست و شش تخته سنگ و سه قطعه)
«د» تقریباً عمودی و «س» دندانه دار است.
پشت: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد[1].

۱. نامه ها فاقد تاریخ و نقطه است. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. د و ذ زائده ی عمودی به بالا دارد و از ر قابل تفکیک است. ع آخر تقریباً پخته است. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. (حجر در سطر پنجم و ششم، رو). گاه ی آخر دم کشیده دارد. در نامه ی پشت نکته ی قابل ذکری نیست. گاه د زاویه دارد.

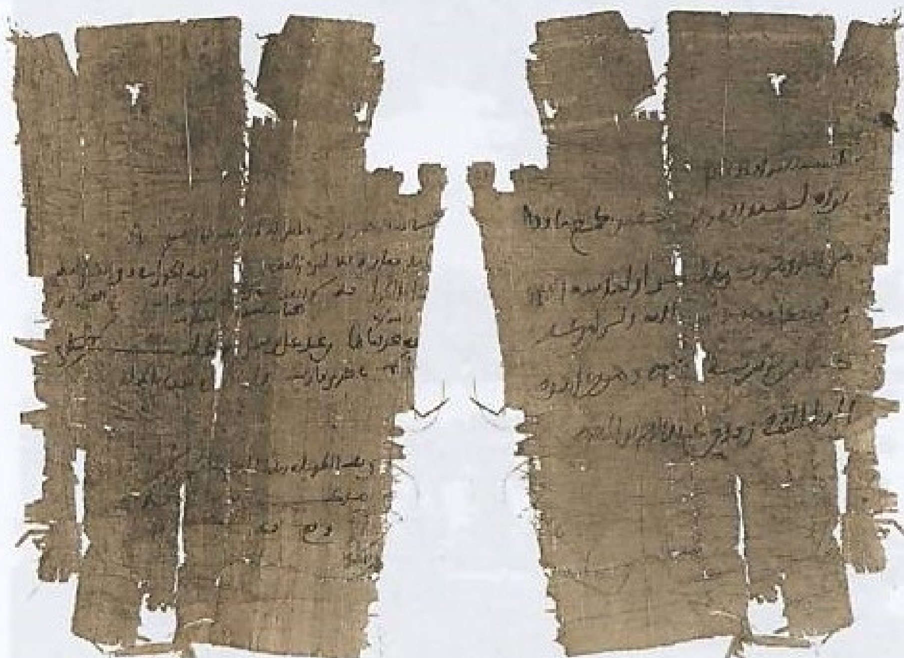
۱۸۲. رو.

۱۸۲. پشت.

۱۸۳. یک سیاهه و یک سند ترک دعوی
قرن سوم هجری

۵ /۱۷×۲۶ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۶ سطر پشت. راست متن رو و بخشی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 253

رو: ارقام سیاهه با اعداد یونانی ذکر شده است. گاه الف آخر زائده‌ای زیر خط کرسی دارد و «ک» اول نعلی شکل است.
پشت: سند ترک دعوی مربوط به شخصی است به نام عبدالله بن جعفر[۱].



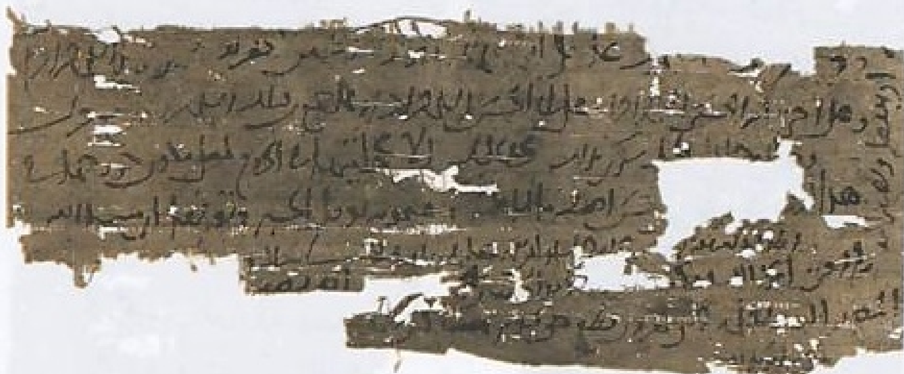
۱۸۳. پشت. ۱۸۳. رو.

۱. متن فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند که به علت نازک بودن قلم نگارش، کوچک‌اند. هر دو متن با بسم الله آغاز شده‌اند. در نامه‌ی رو مقادیر بر حسب دینار ذکر شده. سیاهه به قرط اشاره دارد. ع اول زائده‌ی کوچکی به راست دارد. د و ذ زاویه‌دار و از ر قابل تفکیک است. نگارش نامه‌ی پشت بی‌دقت و عجولانه انجام شده است. اتصال ج به حرف مقابل خود تحریری است.

۱۸۴. نامه
قرن سوم هجری

۱۲×۳۳ سانتی متر، ۸ سطر و یک سطر بر حاشیه ی راست. بالا و پایین برگه و بخشی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 313

رو: این قسمت، پایان یک نامه است. نویسنده به چند نفر از جمله «خواهرم ام الحسن و ابوالحسن» سلام رسانده و از مخاطب خواسته جواب نامه را بنویسد. «د» و «ذ» تقریباً عمودی و «س» بی دندانه و خط صافی بالای آن است.
پشت: خالی[1].



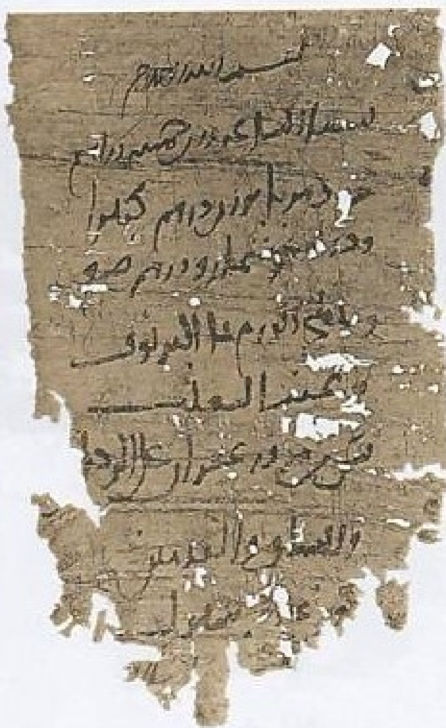
۱۸۴. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. برخی کلمات پیوسته اند. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۸۵. یک نامه و یک نسخه ی گیاهی
قرن سوم هجری

۱۲/۵×۲۱/۵ سانتی متر، ۱۱ سطر رو و ۹ سطر پشت. پایین و راست متن رو از بین رفته است.
شماره PPS. 244

رو: نامه این طور آغاز شده:
«... و اطال بقاک و ادام عزّک و سلامتک».
گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.
پشت: در نسخه ی گیاهی، الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد[1].



۱۸۵. پشت.



۱۸۵. رو.

۱. متن فاقد تاریخ است. دعای سطر اول نامه با آن چه مؤلف قرائت کرده در لغت عزک انطباق کامل ندارد. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. س بی دندانه است، ک سرکش ندارد. اتصال ج به حرف ماقبل خود در سطر سوم تحریری است. دسته ط به راست مایل است. در سطر هفتم نسخه ی گیاهی به زعفران اشاره شده است.

۱۸۶. نامه
قرن سوم هجری

۱۶×۵/۲۳ سانتی‌متر، ۱۴ سطر رو و ۲ سطر پشت. بالا راست برگه و بخشی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 299

رو: نامه راجع به یک غلام و پرداخت مبلغی پول است: «و اکتب [بخبرک] و انّک تسرونی بذلک». (خبرت را به من بده و مرا شاد کن).
«د» تقریباً عمودی است.
پشت: ابتدای عنوان باقی مانده است[1].

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. قلم نگارش خوش تراش نیست. نگارش با عجله و کم دقت انجام شده. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. حلقه ی حروف باز است. ک سرکش ندارد. ع آخر در کلمه ی جمیع در سطر دهم تقریباً تکامل یافته و اتصال خ و ح در سطر نهم و سیزدهم تحریری است. با این حال حروف و کلمات استقلال و استحکام کافی ندارند. مترجم گمان دارد که با این همه نوع نگارش متنوع و متفاوت، که هر سندی را به مستندی مجزا تبدیل می کند، باید کوششی هم برای شناسایی انواع ابزار نگارشی آن دوران انجام شود.

۱۸۶. رو.

۱۸۶. پشت.

۱۸۷. پاپیروسی که نامه ای روی آن نوشته شده است.
قرن سوم هجری

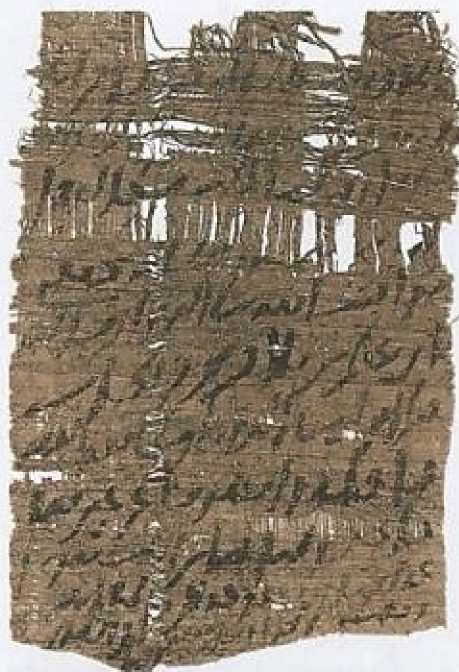
۱۰×۱۵ سانتی متر، ۴ سطر رو و ۱۱ سطر پشت. بالا و پایین متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 297

رو: نوشته های متن کم رنگ است. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.
پشت: در نامه، الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «ی» آخر به عقب برگشته است[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. قلم به راحتی روی برگه تلغزیده است. عجله کاتب باعث شده حروف و اتصال آن ها از صورت استاندارد فاصله بگیرند. ارتفاع حروف با یکدیگر تناسب ندارد. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.



۱۸۷. رو.

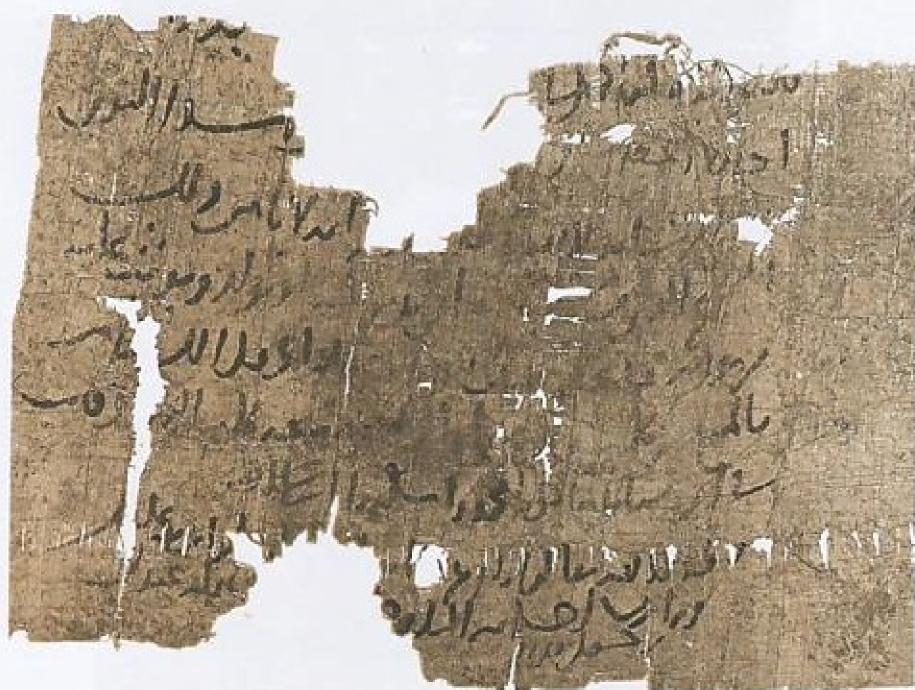


۱۸۷. پشت.

۱۸۸. نامه
قرن سوم هجری

۵ / ۳۰×۱۹ سانتی‌متر، ۱۱ سطر رو. بالای برگه و قسمت هایی از متن از بین رفته است.
شماره PPS. 314

رو: این متن، انتهای یک نامه است و نویسنده در آن به چند نفر سلام رسانده و با دعا در حق مخاطب، نامه را تمام کرده است. غالباً «د» و «ذ» تقریباً عمودی و «س» و «ش» بی‌دندانه است.
پشت: خالی[1].



۱۸۸. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی ندارد و کاتب برای اتصال آن به حرف ماقبل قلم را از روی برگه برنداشته است. دم ی آخر برگشته است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۸۹. پاپیروسی که روی آن سیاهه ثبت شده است
قرن سوم هجری

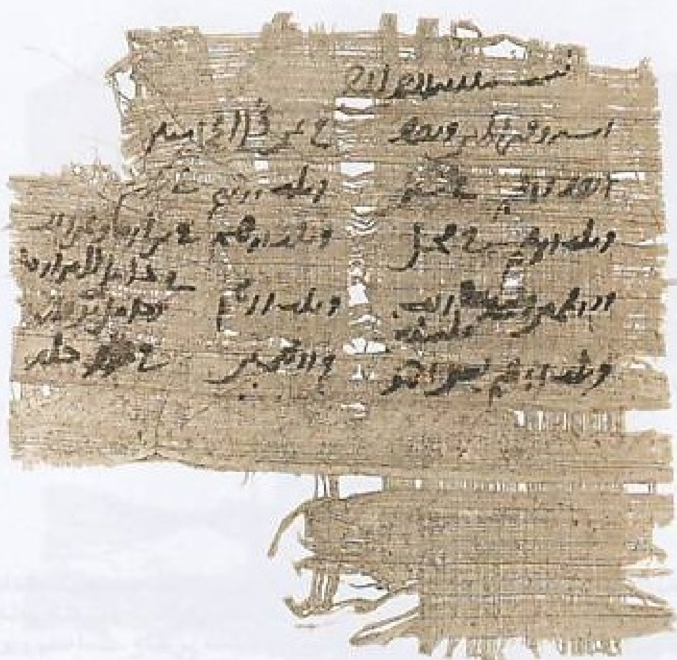
۵ /۱۶×۵ /۱۵ سانتی‌متر، ۹ سطر رو که هفت سطر در جهت عکس سایر سطور نوشته شده. بالا، پایین و چپ متن رو از بین رفته است.
شماره PPS. 279

رو: نوشته‌های متن بسیار کم‌رنگ و غیرقابل تشخیص است.
پشت: در سیاهه، ریز مخارج هزینه‌های خوراک و مبالغی بر حسب قیراط، درهم و دینار ثبت شده است.
«د» تقریباً عمودی و الف در کلمه دینار، الف محذوفه است[۱].

۱. متن رو قابل تشخیص نیست و سیاهه تاریخ ندارد. بسم‌الله ابتدای سیاهه پیوسته نوشته شده. دقت کاتب در نگارش کم بوده است. حلقه‌ی حروف بسته است. دم ی آخر برگشته و س بی‌دندانه است. برخی کلمات خط زده شده‌اند. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.



۱۸۹. رو.



۱۸۹. پشت.

۱۹۰. نامه
قرن سوم هجری

۱۶×۲ /۱۴ سانتی متر، ۵ سطر رو و ۹ سطر به صورت سکه ای پشت پاپیروس نوشته شده. بالا و پایین متن رو و میان متن هر دو روی برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 275

رو: بخش باقی مانده، پنج سطر با فاصله های منظم است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «س» بی دندانه است.
پشت: نامه دوم که به موضوع تجارت می پردازد با دعای اطال الله بقائک آغاز شده است[۱].

۱. نامه ها فاقد تاریخ است. بعضی حروف در نامه ی اول نقطه دارند. رسم الخط نامه ی اول پخته و کاتب به نگارش تسلط داشته و شتاب وی در نگارش به متن آسیب نرسانده است. اتصال ح به حرف ماقبل خود در سطر اول و چهارم رو تحریری و پخته است. ع آخر در سطر سوم رو تکامل یافته و کاتب از غمزه های نگارشی سود برده است. رسم الخط نامه ی پشت عقب مانده تر از نامه ی رو است. کلمات استحکام و استقلال ندارند. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. گاه د زاویه دارد و گاه عمودی است. ک سرکش ندارد. دم ی آخر برگشته و س بی دندانه است.

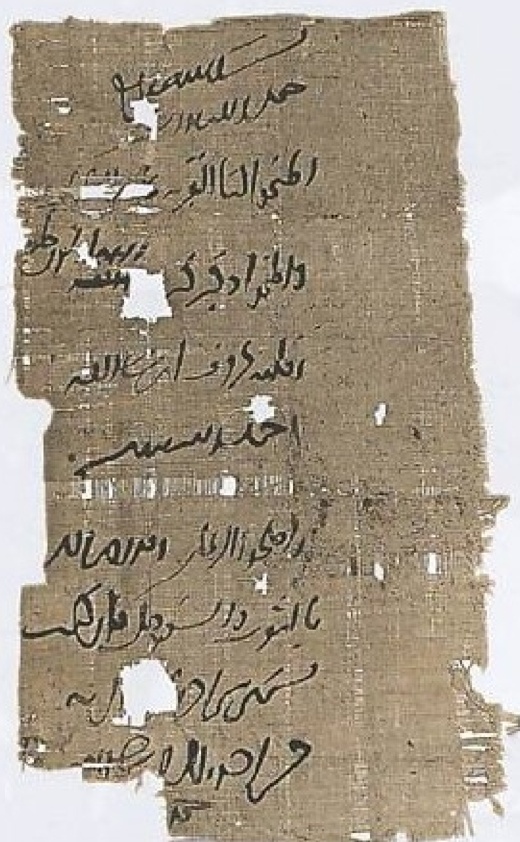
۱۹۰. رو.

۱۹۰. پشت.

۱۹۱. نامه
قرن سوم هجری

۱۵×۲۶٫۵ سانتی‌متر، ۱۰ سطر موازی عرض پاپیروس. در متن، ریختگی وجود دارد.
شماره PPS. 277

رو: نامه که به تجارت مربوط است با عبارت «جعلنی الله فداک» آغاز می‌شود و به «ثوب» اشاره شده. «س» و «ش» بی دندانه است.
پشت: خالی[1].



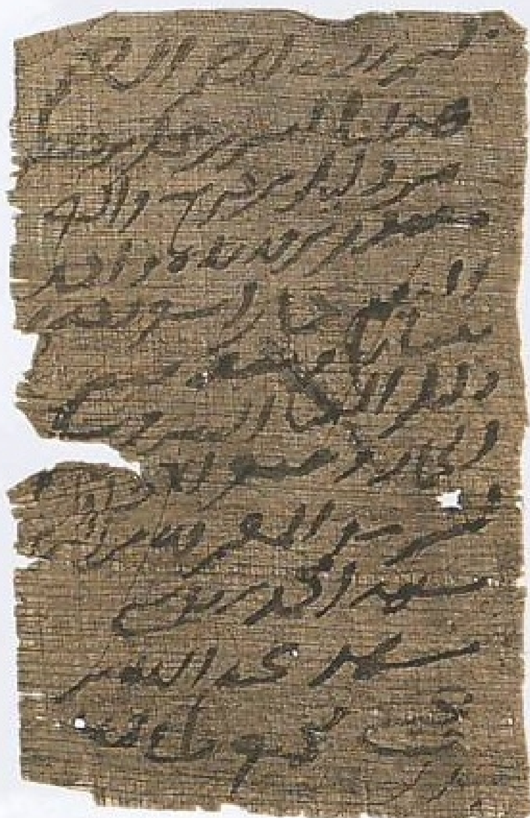
۱۹۱. رو.

۱. نامه‌ها فاقد تاریخ‌اند. بعضی حروف نقطه دارند. دو سطر اول که شامل بسم‌الله و حمد خداوند است کج و بی‌دقت نوشته شده. حروف و کلمات استحکام و استقلال ندارند. در سطر چهارم خط خوردگی دیده می‌شود.

۱۹۲. ثبت یک معامله
قرن سوم هجری

۵ /۷×۵ /۱۲ سانتی متر، ۱۲ سطر موازی عرض پاپیروس.
شماره PPS. 280

رو: این سند، مربوط به معامله ی الاغ (حمار) توسط علی بن جعفر است و با عبارت «هذا ما اشتری» (آن چه ... خرید) آغاز می شود. این نامه مشابه نمونه ۱۰۴ است که با همین دست خط و درباره ی معامله ی الاغ توسط علی بن جعفر نوشته شده است. «د» تقریباً عمودی است.
پشت: خالی[۱].



۱۹۲. رو.

۱. سند فاقد تاریخ است. ب بسم الله و ی وسط در کلمه ی الیک در سطر سوم نقطه دارند. نگارش با عجله و بی دقت انجام شده. ب بسم الله صورت عادی ندارد و عمودی نوشته شده است. حلقه حروف بسته است. س و ش دندانه و ک سرکش ندارد.

۱۹۳. نامه
قرن سوم هجری

۵ /۱۹×۲ /۲۵ سانتی‌متر، ۱۸ سطر رو. بالا، چپ و مرکز برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 261

رو: متن این نامه تجاری و درباره‌ی قایق‌های (قارب) چند نفر است.
«د» تقریباً عمودی و بیش‌تر حلقه‌های حروف، بسته است.
پشت: خالی[1].

۱. نامه فاقد تاریخ است. ن در کلمه ان در سطر پانزدهم نقطه دارد. حروف و کلمات استحکام و استقلال ندارند. برخی کلمات پیوسته‌اند. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. ک بدون سرکش است. کلمه‌ی السلم در سطر آخر کشیده نوشته شده. مبالغی بر حسب دینار در نامه ذکر شده‌اند. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.

۱۹۳. رو.

۱۹۴. نامه
قرن سوم هجری

۱۲×۱۰ سانتی متر، ۶ سطر رو و ۱ سطر پشت. چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 298

رو: نامه با عبارت «حفظک الله» آغاز شده. حلقه های حروف بسته است و بسم‌الله و اولین کلمه در نامه ی اول کشیده تر نوشته شده است.
پشت: یک سطر کم‌رنگ و ناخوانا در این بخش باقی مانده است[۱].



۱۹۴. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. ب بسم‌الله نقطه دارد. میان سطر سوم و چهارم نقطه‌ای دیده می شود که تشخیص حرف مربوط به آن میسر نیست. قلم ضخیم بوده و به کندی روی برگه حرکت کرده است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. دم ی آخر برگشته است. لت پشت پاپیروس که مؤلف انگلیسی به سطر ناخوانا و کم‌رنگ آن اشاره کرده در کتاب مرجع نشان داده نشده است.

۱۹۵. دو نامه
قرن سوم هجری

۵ / ۱۲×۷ / ۲۴ سانتی‌متر، ۱۰ سطر رو و ۷ سطر پشت. بالای برگه و بخش‌هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 271

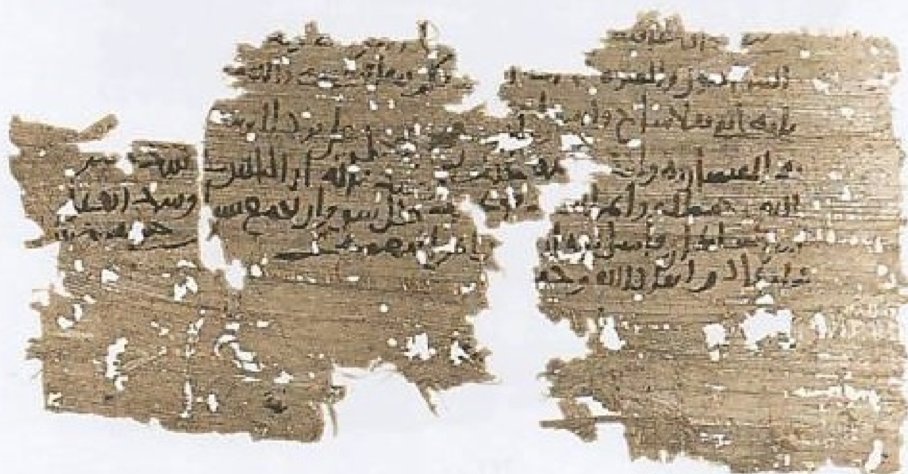
رو: در نامه‌ی اول به گندم (قمح) اشاره شده. دسته «ط»، «ظ» و «ح» آخر به طور اریب نوشته شده است.

پشت: این قسمت، پایان نامه‌ی دوم است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «ک» اول نعلی شکل است[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه‌اند. رسم‌الخط ابتدایی است. قلم به کندی روی برگه حرکت کرده است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. حلقه‌ی حروف غالباً بسته است. کلماتی در انتهای سطر سوم خط زده شده‌اند. ک سرکش ندارد. س و ش دندانه دارد. رسم‌الخط دو نامه نشان قرابت فرهنگی و زمانی کاتبان آن‌هاست.



۱۹۵. رو.

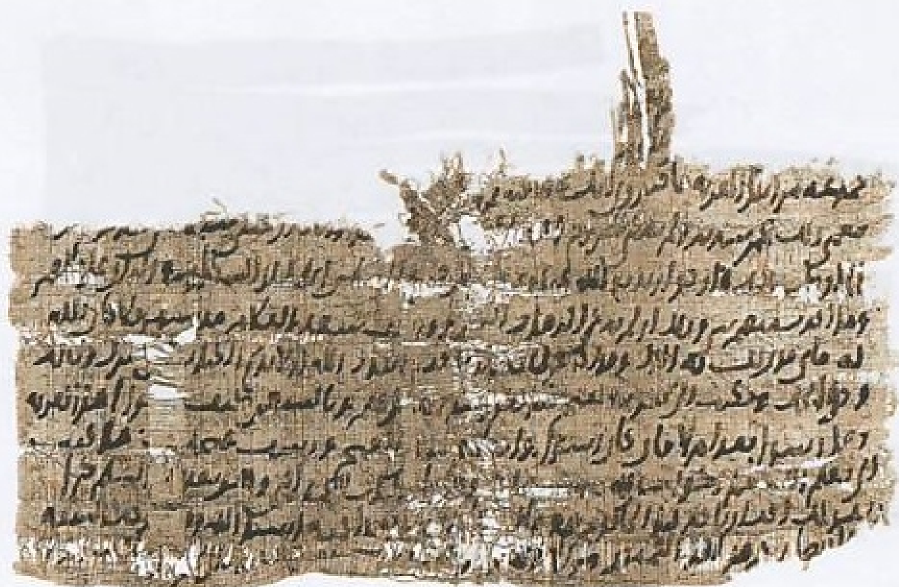


۱۹۵. پشت.

۱۹۶. نامه
قرن سوم هجری

۱۸×۲۵ سانتی متر، ۱۲ سطر رو. بالای برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 266

رو: موضوع نامه، تجاری و مربوط به گندم (قمح)، سعد غلام و مردم روستا (اهل القریه) و چند پیک است. تنوین نشانه‌ی مفعول در جمله‌ی «فغمّنی ذلک غمّ شدید» در سطر چهار، حذف شده است. حلقه‌ی حروف بسته و «د» و «ذ» تقریباً عمودی است.
پشت: خالی[1].



۱۹۶. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. بعضی حروف در این نامه مفصل نقطه دارند. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی ندارد و کاتب برای اتصال آن به حرف ماقبل، قلم را از روی برگه برنداشته است. ک سرکش و س و ش دندانه ندارد.

۱۹۷. نامه
قرن سوم هجری

۲۴×۱۳/۵ سانتی متر، ۹ سطر رو. چپ برگه از بین رفته است.
شماره: PPS. 272

رو: در بخشی از نامه به پیکی که نامه را رساننده اشاره شده است: «و الرسول یخرج الساعه» (نامه رسان الان حرکت می کند). پاپیروس در چند جا به طور افقی شکافته شده است. «د» تقریباً عمودی است.
پشت: خالی[۱].



۱۹۷. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. قلم ضخیم بوده و کاتب، عجولانه نوشته است. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. ک بدون سرکش و س و ش بی دندانه است. حلقه ی حروف بسته و اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است.

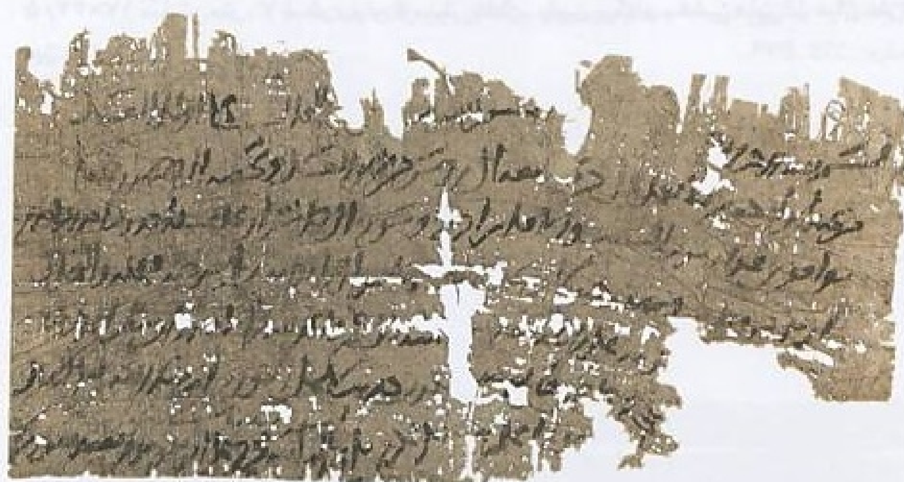
۱۹۸. نامه

قرن سوم هجری

۵ /۳۲×۱۷ سانتی‌متر، ۷ سطر رو و ۲ سطر پشت. پایین برگه و بخشی‌هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 361

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.
پشت: متن بالا عنوان نامه‌ی روی پاپیروس است. پایین برگه آثاری از بقایای یک سطر در جهت مخالف دیده می‌شود که احتمالاً دنباله‌ی نامه روی پاپیروس است[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ است. متن نامه با کمی فاصله از همان سطر بسم‌الله آغاز شده است. قلم نگارش ضخیم و به کندی روی برگه حرکت کرده است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. برخی حروف نقطه دارند و بعضی نقطه‌ها ناشناس‌اند. حلقه‌ی حروف بسته است. س و ش دندانه ندارد. بالای س خط صافی قرار دارد. د و ر شبیه‌اند.



۱۹۸. رو.

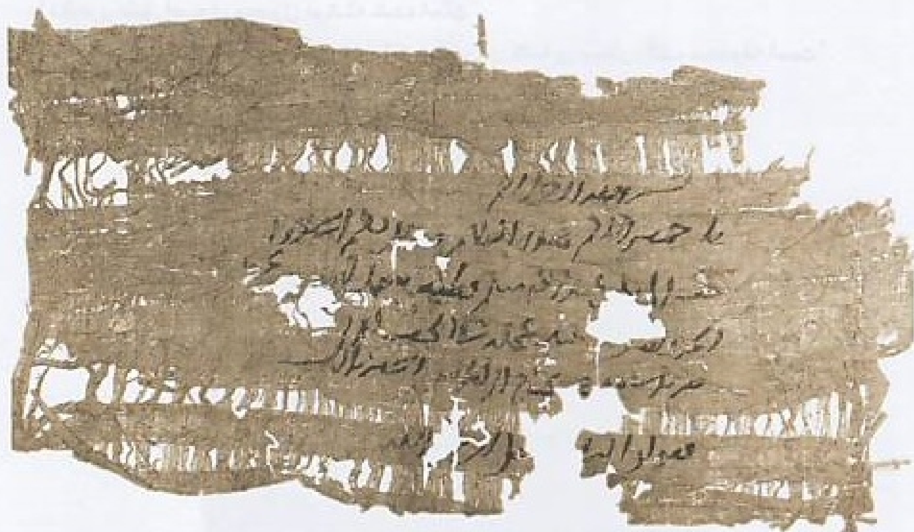


۱۹۸. پشت.

۱۹۹. نامه
قرن سوم هجری

۱۷×۳۲ سانتی متر، ۶ سطر رو. بخش هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 324

رو: در این نامه کوتاه، به غلامی که نامه را تحویل می دهد اشاره شده است. متن نامه بلافاصله بعد از «بسم الله» آغاز شده و سلام یا دعای خیری در آن نیامده است.
«د» و «ذ» تقریباً عمودی است.
پشت: خالی[1].



۱۹۹. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. نگارش با عجله و بی دقت انجام شده. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. س و ش دندانه و ک سرکش ندارد. د و ذ تقریباً عمودی است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۲۰۰. دو نامه و یک سیاه مشق
قرن سوم هجری

۱۶/۵×۱۱ سانتی‌متر، ۵ سطر رو و ۱۴ سطر پشت. نامه پشت موازی عرض پاپیروس و در نتیجه عمود بر سطور متن روی برگه نوشته شده است. بالای متن رو و بالا، پایین و چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 263

رو: متن این روی برگه پایان یک نامه و سیاه مشق است.
پشت: نامه دوم درباره‌ی پرداخت مبلغی پول است. در نامه به چندین قطعه زمین زراعی بر حسب فدان و بذر قرط و به اسامی جرجه النوتی (ملوان) و ابوعبدالله اشاره شده است. رسم الخط نامه با دقت و طبق اصول معمول نوشته شده است.
«د» مفرد زاویه دار است، «س» بی دندانه و الف در کلمه‌ی دینار، الف محذوفه است[1].

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. کاتب دقت و حوصله صرف کرده، با این حال تسلط کافی به نگارش نداشته است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. س دندانه و ک سرکش ندارد. دم ی برگشته و حلقه‌ی حروف بسته است.

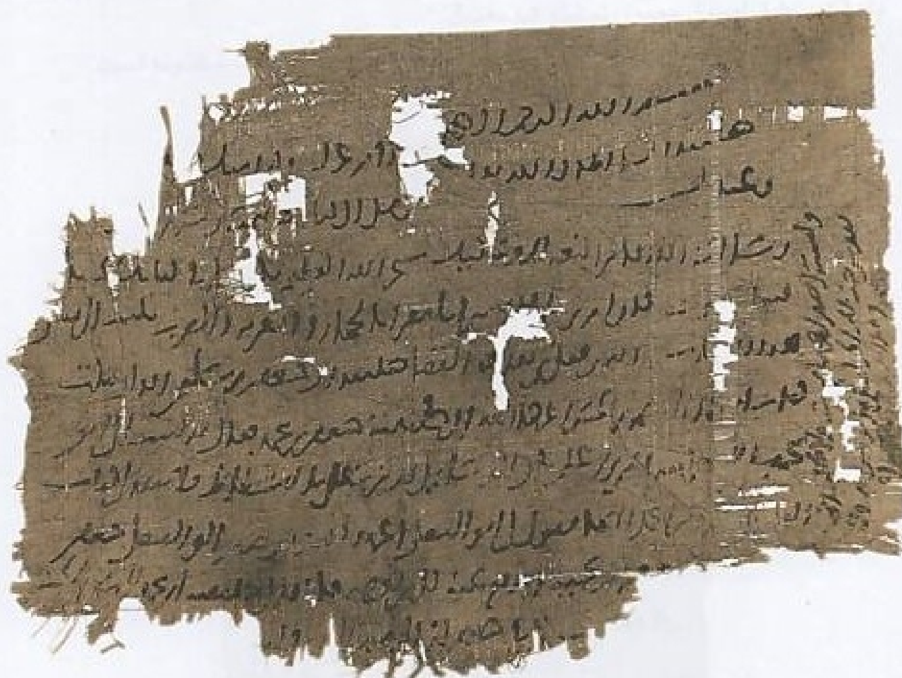
۲۰۰. رو.

۲۰۰. پشت.

۲۰۱. نامه
قرن سوم هجری

۵/ ۲۹×۵/ ۲۱ سانتی‌متر، ۱۴ سطر رو که سه سطر بر حاشیه‌ی راست نوشته شده است.
شماره PPS. 306

رو: نامه با عبارت «جعلت فداک» آغاز می‌شود و به فسطاط و افرادی به نام جعفربن مسلم، جعفر بن محمد ابومحمد، و ابوالفضل جعفر اشاره شده است.
«د» و «ذ» تقریباً عمودی و «س» بی دندانه و خط صافی بالای آن است.
پشت: خالی[۱].



۲۰۱. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. رسم الخط ابتدایی است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. د و ذ تقریباً عمودی و حلقه‌ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود در سطر پنجم، هفتم و نهم تحریری است. در این نامه بر روی سین، در سطر ششم، نیز همان علامتی را می‌بینیم که در نامه های دیگر برای حرف «شین» به کار رفته است!!؟

۲۰۲. دو نامه
قرن سوم هجری

۲۱/۵×۱۵ سانتی‌متر، ۱۲ سطر رو که یک سطر بر حاشیه‌ی راست نوشته شده و ۱۶ سطر پشت. متن پشت موازی عرض پاپیروس و در نتیجه عمود بر سطور متن روی برگه نوشته شده است. بالای متن رو و بخش‌هایی از میان متن دو روی برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 303

رو: نامه اول با دعای نویسنده در حق مخاطب آغاز شده است: «حفظک الله و ابقاک». گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «د» در کلمه‌ی محمود (سطر ۳) عمودی و «ک» اول قوسی به راست دارد و بدون سرکش است.
پشت: نامه با عبارت «صبحک الله» آغاز شده. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» اول قوسی به راست دارد و بدون سرکش است[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ است. ی وسط نقطه دارد. قلم نامه رو ضخیم‌تر از قلم نگارش نامه پشت است. رسم‌الخط نامه پشت و رو دوری فرهنگی و زمانی کاتبان آن را نشان می‌دهند.

۲۰۲. رو.

۲۰۲. پشت.

۲۰۳. یک نامه و یک سیاه مشق
قرن سوم هجری

۲۲×۱۳٫۵ سانتی‌متر، ۹ سطر رو و ۶ سطر پشت. پایین و راست متن رو و پایین و چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 311

رو: این متن، آغاز یک نامه است.
پشت: سطر دوم، عنوان نامه روی پاپیروس است و پنج سطر باقی که با حروف درشت‌تر نوشته شده، دو بسم‌الله دارد و آغاز یک نامه است[1].

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. نقطه های ش کنار هم قرار دارند. قلم نگارش ظریف بوده است. د و ذ عمودی است. ک سرکش ندارد. حلقه‌ی حروف بسته است. رسم‌الخط پشت برگه درشت، کم‌رنگ و عقب افتاده‌تر از رسم‌الخط نامه است. وجود دو بسم‌الله در پشت نامه، احتمالاً از آن باب است که دو بار مورد استفاده بوده است.

۲۰۳. رو.

۲۰۳. پشت.

۲۰۴. نامه
قرن سوم هجری

۲۴×۹ سانتی متر، ۴ سطر رو. پایین برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 392

رو: این متن، آغاز یک نامه است و با عبارت «اطال الله بقاک» آغاز شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «س» و «ش» بی دندانه است.
پشت: خالی[1].



۲۰۴. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند بسم الله این نامه به کلی صورت عاریه ای دارد. دعای اطال الله نیز پیوسته نوشته شده است. دو نقطه کنار هم به صورت خطی کوتاه و سه نقطه ش در کلمه شاه در سطر سوم به صورت یک خط صاف و نقطه‌ای بالای آن نوشته شده. در میان کلمات سطر دوم و سوم فاصله هست.

۲۰۵. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۰×۱۸ سانتی متر، ۱۶ سطر رو و ۱۵ سطر پشت که یک سطر بر حاشیه راست نوشته شده. بالای هر دو متن و بخشی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 310

رو: در نامه اول به سعد و ابن الرومی و معامله ی چند ردا (اردیه) اشاره شده. نامه با دعای «ابقاتک الله و حفظک و اکرمک» تمام شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «د» تقریباً عمودی است.
پشت: در نامه ی دوم به تحویل کالاهایی اشاره شده است: «انک امرت الغلام باحضار المتاع». الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «د» و «ذ» تقریباً عمودی است[۱].



۲۰۵. رو. ۲۰۵. پشت.

۱. نامه ها فاقد تاریخ و جز چند مورد فاقد نقطه است. نگارش با دقت و حوصله انجام شده اما فاقد شاخصه های زیبا شناسانه تحریری است. قلم هر دو کاتب ضخیم بوده و در نامه پشت به کندی روی برگه حرکت کرده است. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. حلقه ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. س و ش دندانه دارد. دم ی آخر برگشته است.

۲۰۶. دو نامه
قرن سوم هجری

۵/ ۲۵×۸ سانتی‌متر، ۱۱ سطر رو که سه سطر آن بر حاشیه‌ی راست و یک سطر بر حاشیه‌ی چپ نوشته شده است و ۴ سطر پشت. بالا و پایین متن رو و پایین و پشت متن چپ و بخشی از میان متن از بین رفته است.

شماره PPS. 316

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.

پشت: متن پشت، آغاز یک نامه است که با عبارت «جعلت فداک یا مولای» آغاز شده است. «ی» آخر کاملاً به عقب کشیده شده است[1].



۲۰۶. رو.



۲۰۶. پشت.

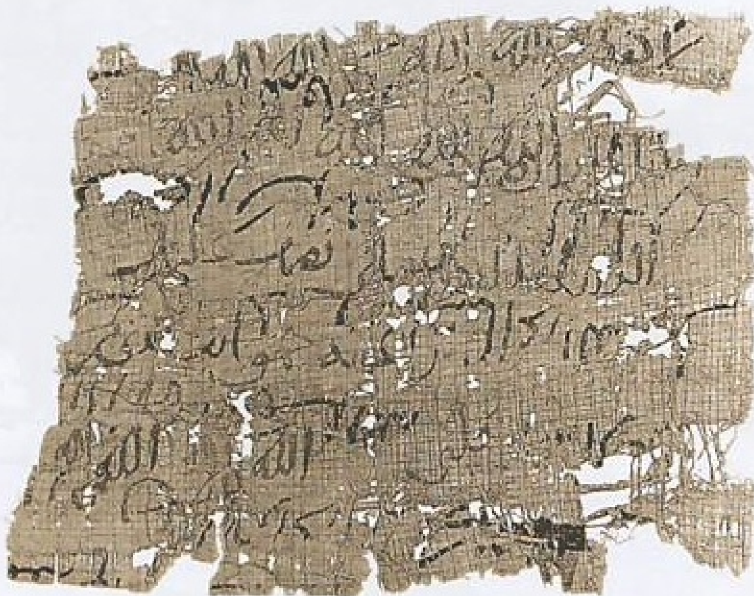
۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. رسم‌الخط بسیار ابتدایی است. زیر ی آخر در کلمه‌ی فی در سطر اول پشت، دو نقطه کنار هم قرار دارد. ت نیز در سطر دوم نقطه دارد. در پشت نامه جمله ابتدایی قید شده در متن انگلیسی چندان به وضوح دیده نمی‌شود.

۲۰۷. دو نامه و متن یک دعا
قرن سوم هجری

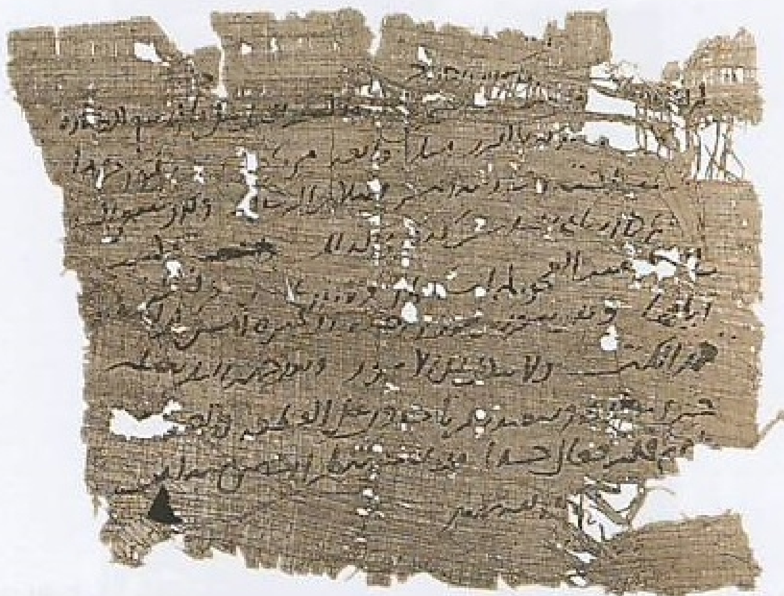
۵ /۱۲×۵ /۹ سانتی‌متر، ۱۰ سطر رو و ۱۱ سطر پشت. ریختگی‌هایی در میان متن است. شماره PPS. 335

رو: دو متن مختلف در این قسمت دیده می‌شود. متن دوم در جهت عکس سطور متن اول نوشته شده است. متن نخست، نامه‌ای پنج سطری است و با جوهر سیاه نوشته شده متن دوم دعایی است که چندین مرتبه کلمه الله در آن تکرار شده و با جوهر قهوه‌ای نوشته شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.
پشت: در نامه ی پشت «د» و «ذ» تقریباً عمودی است[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ است. قلم به راحتی روی برگه لغزیده اما متن بی‌نظم است. س و ش دندانه ندارد و خط صافی بالای آن قرار دارد. نامه ی دوم با عجله و بی‌دقت نوشته شده. حروف و کلمات استقلال و استحکام ندارند. ک سرکش ندارد. کلمه‌ای در انتهای سطر پنجم پشت خط زده شده است.



۲۰۷. رو.



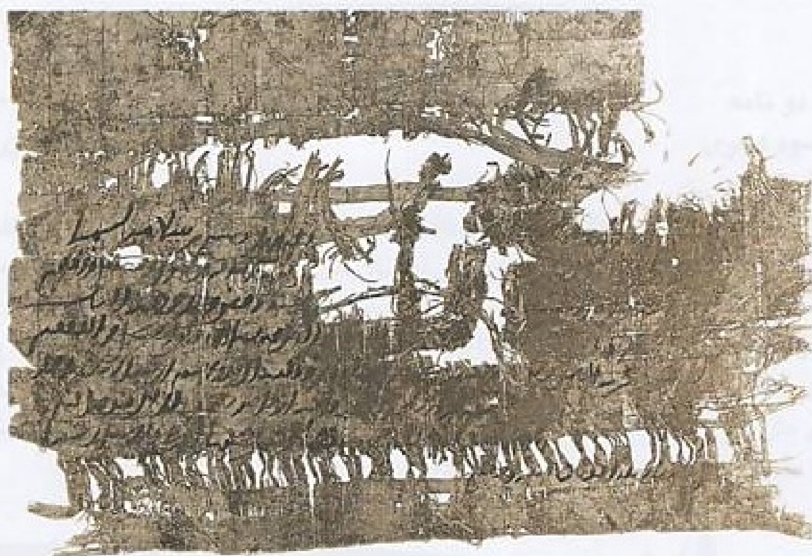
۲۰۷. پشت.

۲۰۸. نامه
قرن سوم هجری

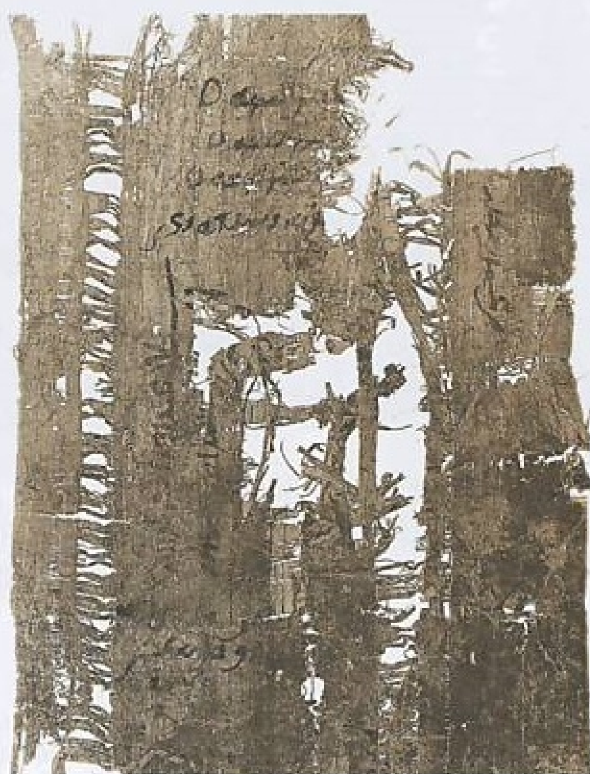
۱۸/۵×۲۶ سانتی‌متر، ۸ سطر رو و ۱۰ سطر پشت. راست متن رو و بخشی بزرگی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 321

رو: متن نامه کامل، ولی ناخوانا است.
پشت: دو متن این روی پاپیروس بخشی از عنوان نامه روی پاپیروس است. نام فرستنده در بالای برگه و باقی پایین و در جهت عکس نوشته شده است. دو متن دیگر، که یکی چهار سطر و دیگری سه سطر است به طور عمودی و در سمت چپ و راست برگه نوشته شده است. در پایان سه سطر اول متن سمت چپ علامت دایره‌ای شکل آمده است[۱].

۱. متن فاقد تاریخ و نقطه است. حلقه ی حروف بسته است. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. د و ذ زائده ی عمودی به بالا دارد. ک سرکش ندارد. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. خط نامه ی پشت چندان درهم برهم است که به نظر حروف لاتین می‌آید.



۲۰۸. رو.

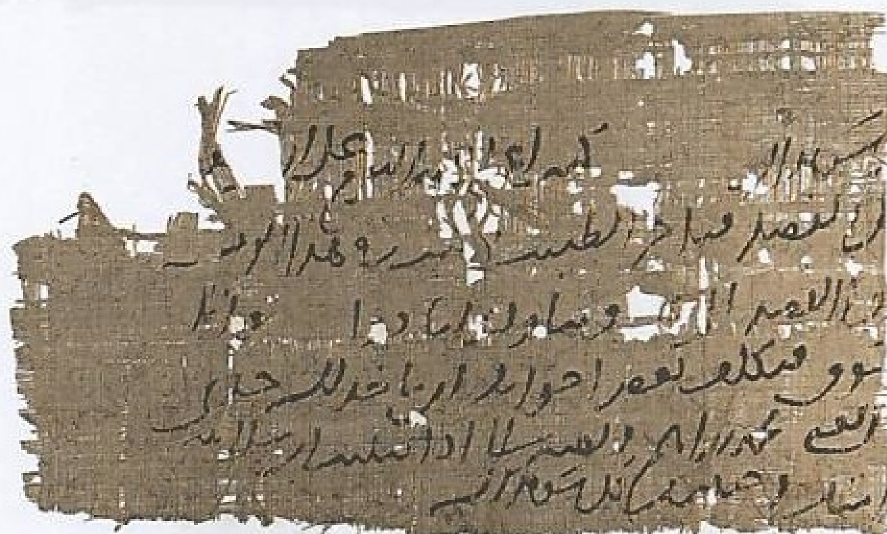


۲۰۸. پشت.

۲۰۹. نامه
قرن سوم هجری

۵/ ۱۵×۹ سانتی‌متر، ۶ سطر رو. پایین، راست و بالای چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 369

رو: نامه خطاب به یک طبیب نوشته شده است: «فیا اخی الطبیب» (برادر طبیبم) (سطر ۲). گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «د» و «ذ» تقریباً عمودی است.
پشت: خالی[1].



۲۰۹. رو.

[1] . نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. نگارش بی‌دقت و با عجله انجام شده. بین کلماتی در سطر اول و سوم فاصله هست. ک سرکش ندارد. دم ی آخر برگشته است. غالباً حلقه‌ی حروف بسته است. بالای س خط صافی وجود دارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۲۱۰. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۶×۲۵ سانتی‌متر، ۱۸ سطر رو و ۱۷ سطر پشت که دو سطر در جهت عکس باقی سطور نوشته شده است. بالای متن رو و بخش‌هایی از میان متن هر دو طرف از بین رفته است.
شماره PPS. 309

رو: در متن اول به قسطاط اشاره شده و با عبارت «اطال الله بقاک و جعلت فداک» تمام شده. «س» و «ش» بی دندانه است.
پشت: در این نامه گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد[۱].



۲۱۰. رو.



۲۱۰. پشت.

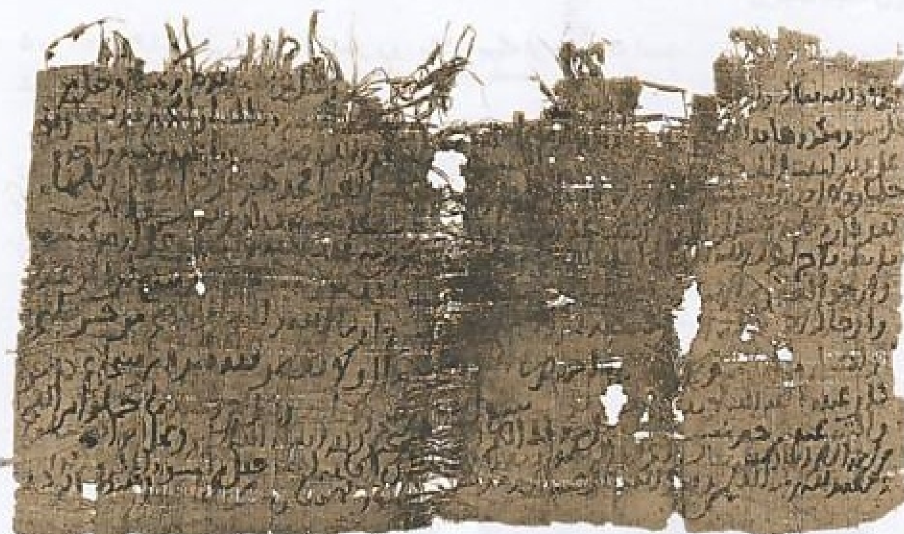
۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. متن این نامه‌های مفصل با عجله نوشته شده. حروف و کلمات استقلال و استحکام کافی ندارند. برخی کلمات پیوسته نوشته شده‌اند. حلقه‌ی حروف غالباً بسته است. دم ی آخر برگشته است. در سطر دوازدهم نامه‌ی پشت خط خوردگی نسبتاً بزرگی دیده می‌شود. رسم‌الخط این دو نامه نشان از قرابت فرهنگی و زمانی کاتبان دارد. دسته ط به راست مایل است.

۲۱۱. دو نامه
قرن سوم هجری

۲۳×۱۳/۵ سانتی‌متر، ۱۳ سطر رو و ۱۲ سطر پشت که دو سطر بر حاشیه‌ی راست نوشته شده است. در میان متن ریختگی است.
شماره PPS. 265

رو: این نامه با عبارت «اطال الله بقاک» آغاز شده. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «د» تقریباً عمودی است و «ک» اول قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است.
پشت: در نامه‌ی پشت که متنی تجاری است عبارت «ابقاک الله» و اشاراتی به محصول گندم (قمح) آمده است. «د» و «ذ» تقریباً عمود و مشابه «ر» است. «س» دندانه دارد و الف در کلمه‌ی دینار، الف محذوفه است[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. ارتفاع حروف کوتاه و رسم‌الخط ابتدایی است. اتصال ح به حرف ماقبل خود در سطر چهارم، هشتم نامه‌ی اول و سطر چهارم، ششم و هفتم نامه‌ی دوم تحریری است. با وجود این سایر حروف تکامل و قوام چشمگیری ندارند. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. پیوند ارگانیک از نظر سبک نگارش بین دو نامه برقرار است تا آن جا که بتوان گفت مضمون پشت و روی نامه متعاقب یکدیگر است.



۲۱۱. رو.

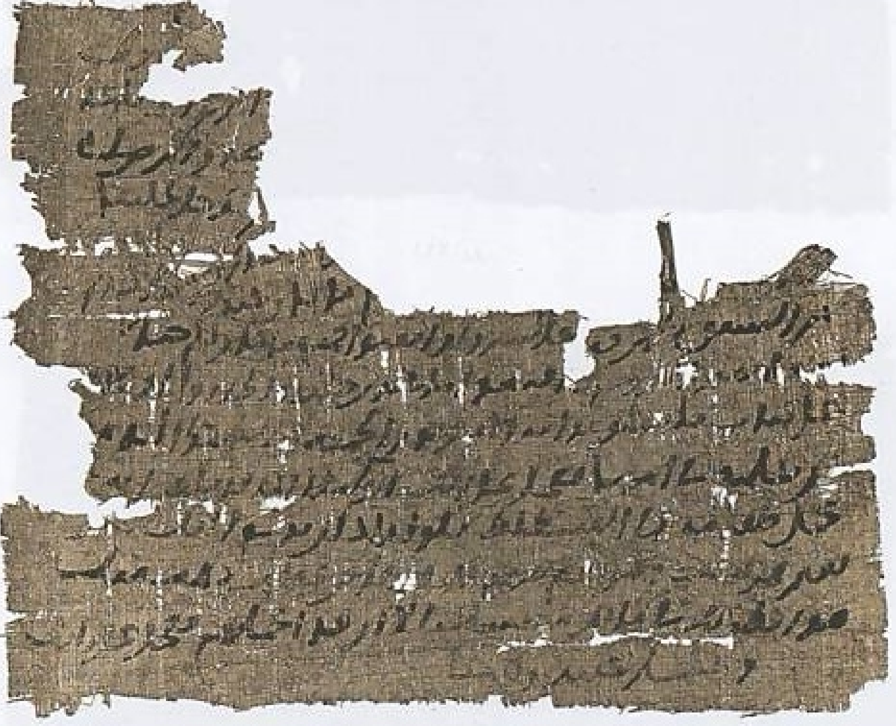


۲۱۱. پشت.

۲۱۲. نامه
قرن سوم هجری

۲۰/۵×۱۶/۵ سانتی‌متر، ۱۴ سطر رو. بالای برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 337

رو: پس از اشاره به پرداخت مبالغ و شهر فسطاط، نامه با عبارت «والسلام علیک و کُتب» تمام شده است. «د» آخر تقریباً عمودی و حلقه «ف» و «ق» اول بسته و کوچک است.
پشت: خالی[1].



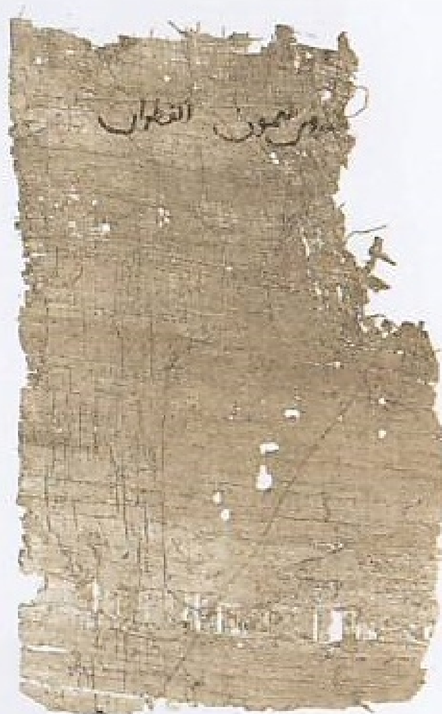
۲۱۲. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. قلم ضخیم بوده و به کندی روی برگه حرکت کرده است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. د و ذ زاویه دارد. حلقه‌ی حروف بسته است. دم ی آخر برگشته است. در سطر نهم به روز جمعه (یوم الجمعه) اشاره شده که اتصال ج به ل تحریری است.

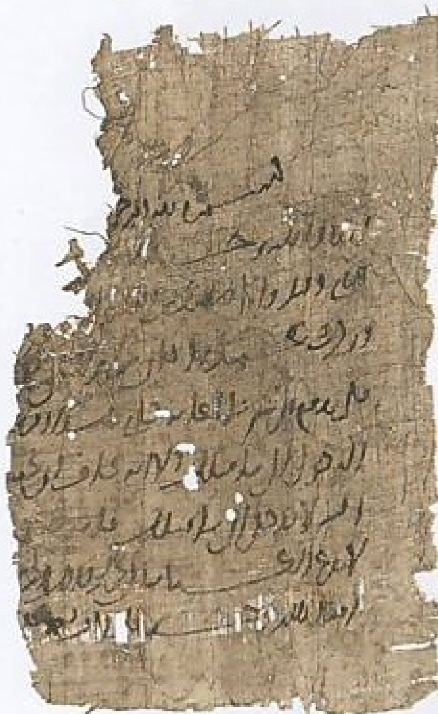
۲۱۳. نامه
قرن سوم هجری

۵ / ۱۰×۱۷ سانتی‌متر، ۹ سطر رو و ۱ سطر پشت. چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 346

رو: نامه با عبارت «ابقاک الله» آغاز شده و در آن به پرداخت مبلغی پول و این که کسی به خانه ی مخاطب خواهد رفت اشاره شده است. نویسنده از مخاطب خواسته طی نامه ای به او خبری بدهد. «د» و «ذ» تقریباً عمودی و محل اتصال برخی حروف کشیده تر است.
پشت: این متن، انتهای عنوان نامه روی پاپیروس است[۱].



۲۱۲. پشت.



۲۱۳. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. ن و ف در دو مورد نقطه دارد. قلم نگارش ظریف است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. حلقه ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. بر روی این نامه یکی از معدود بسم‌الله های آراسته در این مجموعه دیده می شود.

۲۱۴. نامه و یک متن با دست خط مرموز
قرن سوم هجری

۵/ ۲۳×۲۰ سانتی‌متر، ۱۵ سطر رو و ۴ سطر در جهت عکس بر پشت پاپیروس. وسط و پایین متن رو و وسط متن پشت و بخشی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 302

رو: نامه با عبارت «ابقاک الله» آغاز شده. «د» و «ذ» تقریباً عمودی است.
پشت: این قسمت، عنوان نامه روی پاپیروس است: «از احمد بن محمد به ...» یکی از سه سطر پایین با دست خطی مرموز شامل خط و دایره و نقطه نوشته شده است[1].

۱. این یادداشت فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. حلقه‌ی حروف بسته است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک سرکش ندارد. عنوان نامه در پشت پاپیروس نوشته شده و نقطه‌ی ن آخر بالای حرف ماقبل آن قرار دارد. مثلاً در کلمه‌ی من نقطه ن بالای م و در کلمه‌ی بن نقطه‌ی بالای ب قرار دارد. متن مرموز پایین‌تر، ریزتر نوشته شده و علائم ناشناسی در یک سطر به متن اضافه شده است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

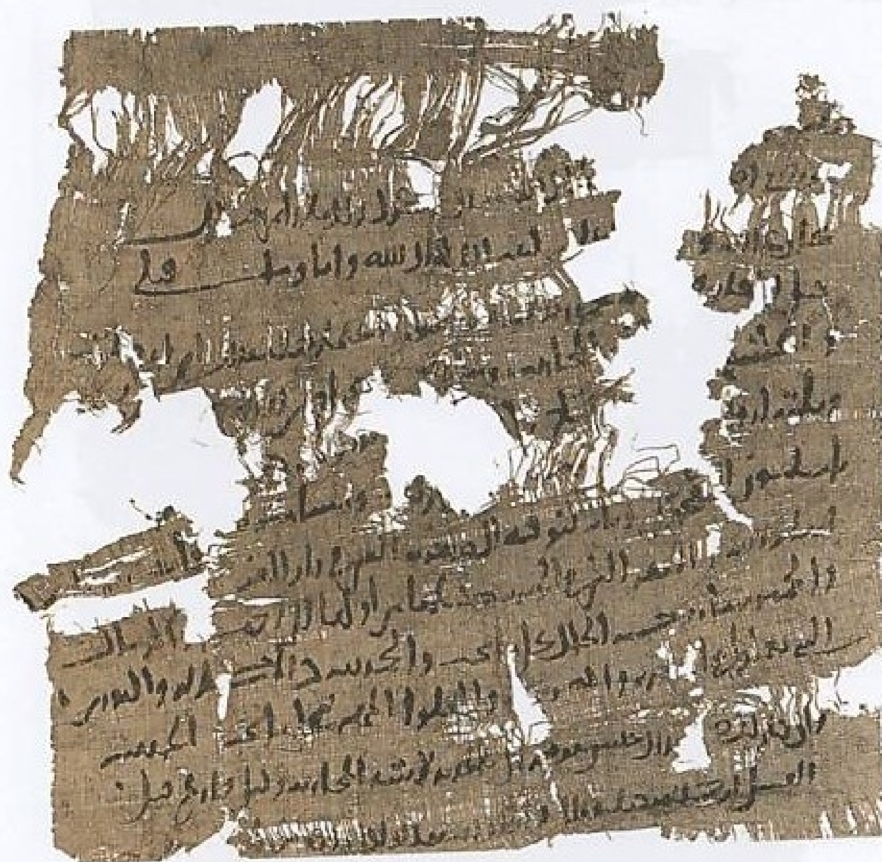
۲۱۴. رو.

۲۱۴. پشت.

۲۱۵. نامه
قرن سوم هجری

۵/ ۲۱×۲۴ سانتی متر، ۱۲ سطر رو. بخش هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 341

رو: در این نامه به چند الاغ (حمیر) اشاره شده است: «د» و «ذ» تقریباً عمودی و «ک» آخر و دم «ی» آخر در پایان سطر کشیده است.
پشت: خالی[۱].



۲۱۵. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. نگارش با دقت انجام شده. الف آخر زائده زیرخط کرسی دارد. دم ی آخر برگشته است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری و پخته است. حلقه حروف بسته است. س و ش دندانه دارد.

۲۱۶. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۲/۵×۱۱ سانتی متر، ۷ سطر رو و ۵ سطر پشت. پایین، راست و چپ متن رو و چپ و پایین متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 327

رو: در این متن که آغاز یک نامه است، گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.
پشت: با عبارت «ابقاالله حیاتک و ادام عافیتک» آغاز شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «د» تقریباً عمودی است[1].

۱. نامه ها فاقد تاریخ و نامه ی رو فاقد نقطه است. ی وسط در نامه پشت در کلمه ی الیک نقطه دارد. نامه رو عجولانه و پیوسته نوشته شده. رسم الخط نامه پشت پخته تر از نامه ی رو است. بسم الله روی سطر صاف نوشته نشده. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. حلقه ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. ش در کلمه ی امشی سطر چهارم پشت نقطه دارد.

۲۱۶. رو.

۲۱۶. پشت.

۲۱۷. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۱/۵×۱۰/۵ سانتی متر، ۶ سطر رو و ۶ سطر پشت. پایین و چپ متن رو و پایین متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 351

رو: این بخش، ابتدای یک نامه است و با عبارت «اطال الله بقاک» آغاز شده. گویا آغاز سطر ۲، ۳ و ۵، متن متفاوتی است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» اول یا قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است و یا نعلی شکل است.
پشت: نامه دوم با عبارت «اطال الله یا اخی بقاک و جعلت فداک» آغاز شده. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد[1].

۱. نامه ها فاقد تاریخ اند. بسم الله نامه ی اول پیوسته و ناخواناست. حروف استحکام و استقلال ندارند. بسم الله نامه ی دوم با دقت و مهارت بیش تری نوشته شده. دم ی آخر برگشته نیست. نگارش بسم الله بر برخی از این نمونه ها، همانند روی این سند چندان شلخته و قلم انداز است که گویی کاتب به مفهوم آن ارادتی نداشته است.



۲۱۷. رو.

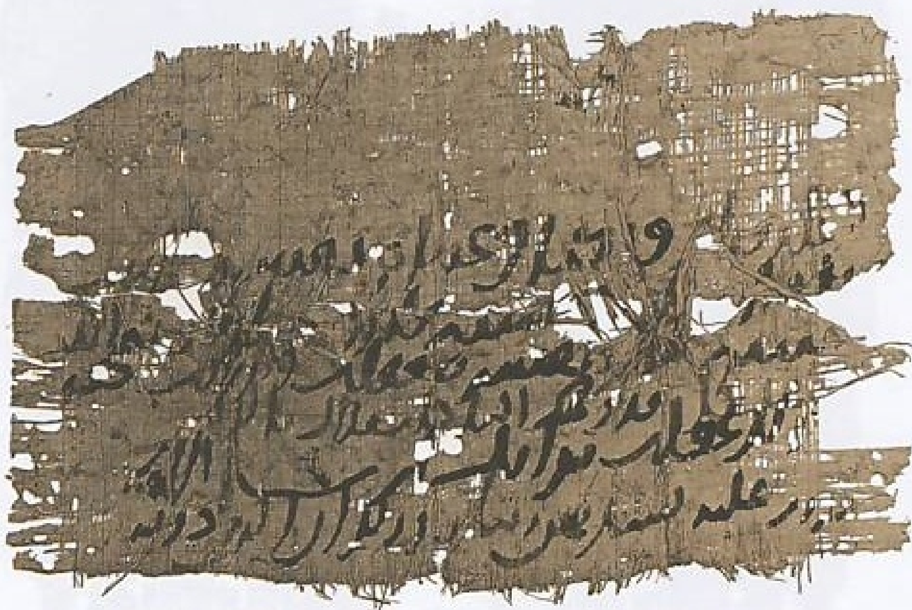


۲۱۷. پشت.

۲۱۸. نامه
قرن سوم هجری

۱۴×۸/۵ سانتی‌متر، ۶ سطر رو. پایین و راست برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 380

رو: در نامه به یک ششم دینار اشاره شده. نویسنده از مخاطب نظرش را درباره‌ی موضوعی پرسیده است. «فرایک ان شاءالله فی [ذلک]». الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «د» و «ذ» تقریباً عمودی است.
پشت: خالی[۱].



۲۱۸. رو.

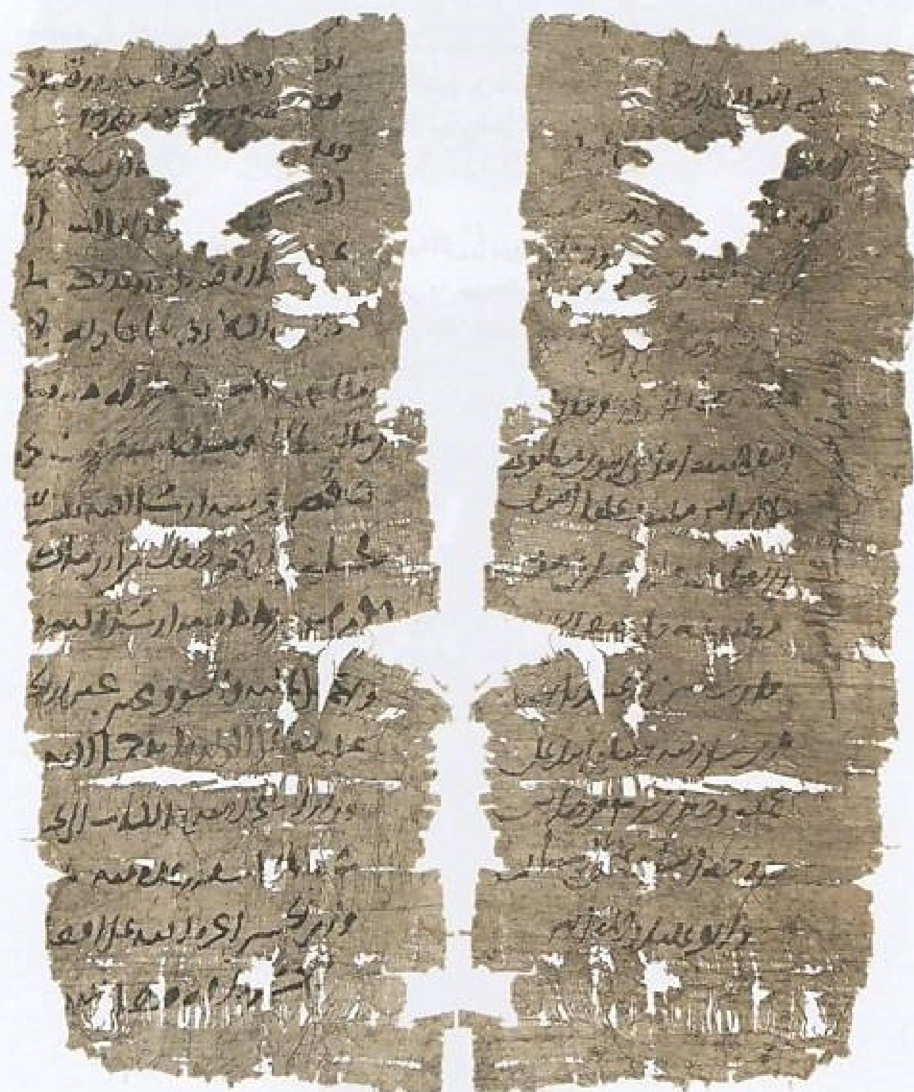
۱. در بخش باقی مانده نامه تاریخ و نقطه دیده نمی‌شود. قلم ضخیم بوده و به سختی روی برگه حرکت کرده است. نگارش با عجله و بی‌دقت انجام شده. کلمات استحکام و استقلال ندارند. حلقه‌ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. س دندانه دارد. بخش باقی مانده نامه، بدون بسم‌الله است.

۲۱۹. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۱/۵×۲۰ سانتی‌متر، ۱۷ سطر رو و ۱۶ سطر پشت که یک سطر آن بر حاشیه راست نوشته شده. بالا و چپ متن رو و بخش‌هایی از میان هر دو طرف برگه متن از بین رفته است.
شماره PPS. 318

رو: در این نامه، که به شهر فسطاط اشاره شده، گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» وسط، قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است.
پشت: در نامه به ارسال پاپیروس (قرطاس) اشاره شده. پایه‌ی بیش‌تر حروف به چپ مایل است[1].

۱. در نامه ی پشت و در بخش باقی مانده نامه ی رو تاریخ دیده نمی شود. برخی حروف نقطه دارند. رسم الخط دو نامه تفاوت عمده‌ای ندارد تا جایی که انتساب نگارش آن‌ها به کاتبی واحد، بعید نیست. حلقه ی حروف بسته است. س و ش دندانه ندارد. ش در ان شاءالله سطر نهم و یازدهم نامه ی رو نقطه دارد و ن شبیه ر نوشته شده. ک سرکش ندارد. خ در کلمه ی خمسه سطر هفتم نامه پشت بیضی شکل است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.



۲۱۹. پشت.

۲۱۹. رو.

۲۲۰. دو نامه
قرن سوم هجری

۲/۲۶×۱۰ سانتی متر، ۸ سطر رو که یک سطر بر حاشیه ی راست نوشته شده و ۹ سطر پشت. متن پشت برگه موازی عرض پاپیروس و عمود بر سطور متن روی پاپیروس نوشته شده است. پایین و بالا راست متن رو و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 405

رو: نویسنده به مخاطب اطلاع داده که نامه اش را دریافت کرده است: «و رد الیّ کتابک». الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» اول قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است.
پشت: نامه با دعایی به معنی عصر به خیر آغاز شده (مسّاک الله بعافیه). الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «ک» مفرد به شکل S است[1].

۱. نامه ها فاقد تاریخ و جز یک مورد فاقد نقطه‌اند. رسم الخط بسیار ابتدایی است. کاتب پشت به نگارش مسلط نیست و قلم به راحتی در دست او نگردیده است. اما نگارش متن رو قاعده مندتر است و از اسلوب های پیش رفته در اتصال ح و میم در الحمدلله (سطر ۶ رو) و موارد دیگر سود برده است.

۲۲۰. رو.

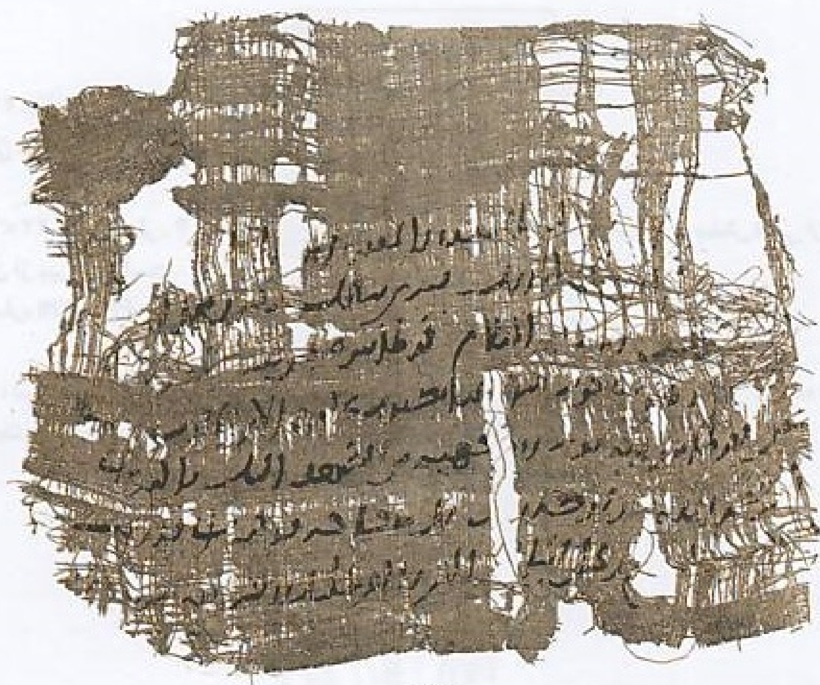
۲۲۰. پشت.

۲۲۱. نامه
قرن سوم هجری

۱۷×۱۴ سانتی متر، ۷ سطر رو و ۲ سطر پشت. بالا و راست برگه و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 353

رو: در این نامه که در آن به پاپیروس (قرطاس) اشاره شده، الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «ک» وسط، نعلی شکل است.
پشت: عنوان نامه روی پاپیروس، در این بخش نوشته شده است[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. حلقه ی حروف بسته است. س و ش دندانه دارد. ک سرکش ندارد. دسته ی ط در کلمه ی قرطاس در سطر سوم رو، به راست مایل است و ق در همان جا نقطه دارد. د و ر قابل تفکیک اند. دم ی آخر در کلمه ی الی در سطر ششم برگشته است. در قسمت باقی مانده نامه، بسم الله دیده نمی شود.



۲۲۱. رو.



۲۲۱. پشت.

۲۲۲. نامه

قرن سوم هجری

۱۱×۲۲ سانتی متر، ۱۴ سطر رو و ۱ سطر پشت. پایین و راست متن رو و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.

شماره PPS. 328

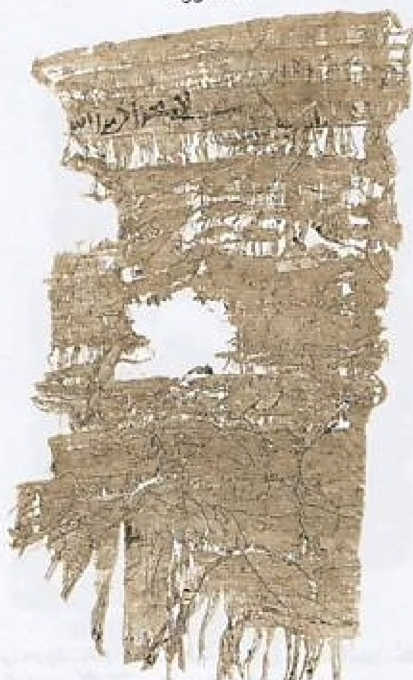
رو: در نامه ی رو به یک سبد (قفه) اشاره شده. گاه «ک» اول و وسط نعلی شکل و کشیده است.

پشت: این متن آغاز عنوان است: «لابومحمد اکرمه الله»[1].

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. در بخش باقی مانده سطر اول رو، کلمه ی سلم دیده می شود که احتمالاً بخشی از دعا یا تصلیه بوده است. ارتفاع حروف عمودی بلند است. هر چند نگارش با عجله انجام شده، حروف تکامل یافته اند. س و ش دندانه دارد. حلقه ی حروف بسته است. ع آخر صورتی کامل و پخته دارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود در سطر ششم، هشتم و دهم تحریری است. دم ی آخر برگشته است.



۲۲۲. رو.



۲۲۲. پشت.

۲۲۳. دو نامه
قرن سوم هجری

۲۷×۱۶/۲ سانتی متر، ۱۵ سطر رو و ۱۷ سطر پشت. بالا، چپ و راست متن رو و بالا و پایین متن پشت و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 329

رو: در این نامه، الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.
پشت: در نامه پشت به اسامی محمد و ابوطاهر اشاره شده و نویسنده از مخاطب، جواب نامه اش را طلب کرده است. «د» و «ذ» تقریباً عمودی است[۱].

۱. متن فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. حلقه ی حروف بسته است. کاتب به نگارش تسلط داشته و قلم به راحتی در دست او و روی برگه لغزیده است. دسته ی ط به راست مایل است. س و ش دندانه ندارد. اتصال ح و خ و ج به حروف ماقبل خود تحریری است.

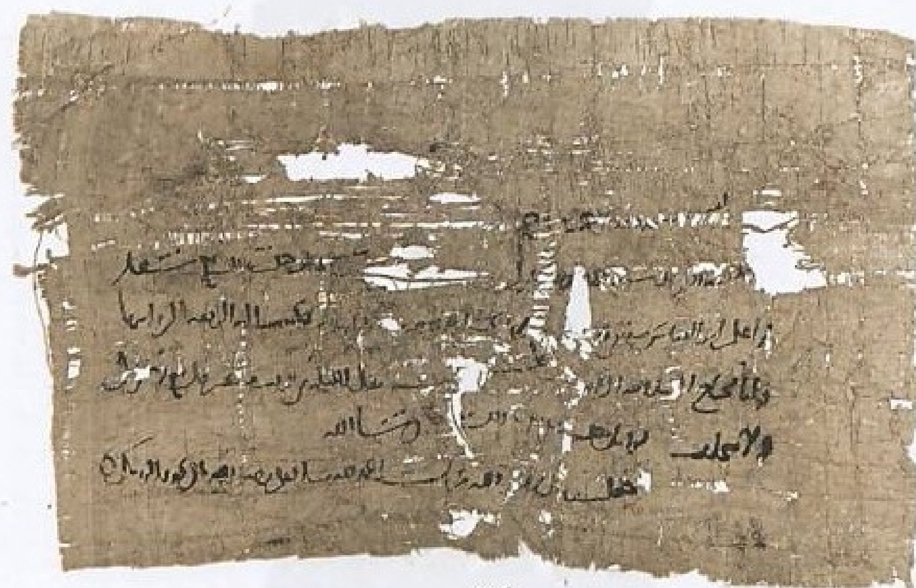
۲۲۲، رو.

۲۲۳، پشت.

۲۲۴. نامه
قرن سوم هجری

۳۱×۲۰ سانتی‌متر، ۶ سطر راست. ریختگی‌هایی در میان متن دیده می‌شود.
شماره PPS. 322

رو: در نامه به ارسال یادداشتی (رقعه) اشاره شده است. دم «ع» آخر به طور عمودی کشیده شده. «س» و «ش» بی‌دندانه است و «ش» سه نقطه دارد که ردیف در کنار هم قرار گرفته‌اند. «ش» و «ط» آخر و «ک» آخر به طور افقی کشیده است.
پشت: خالی[۱].



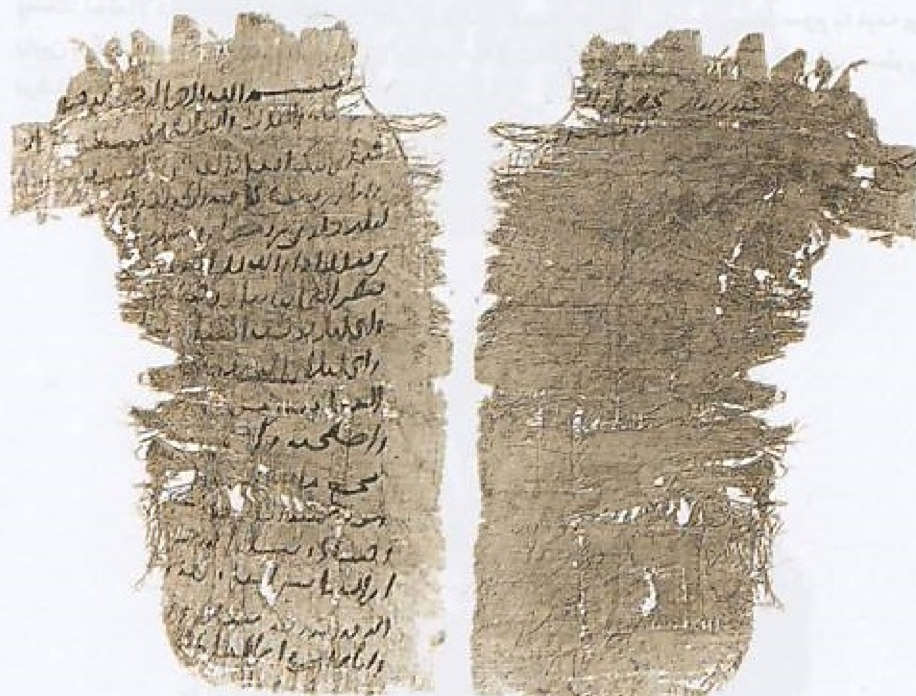
۲۲۴. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. ش نقطه دارد. حروف استقلال کافی ندارند و برخی کلمات پیوسته‌اند. حلقه حروف بسته است. س و ش دندانه ندارد. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود در سطر چهارم و پنجم تحریری است. در انتهای سطر آخر نامه دایره‌ای توخالی وجود دارد.

۲۲۵. نامه
قرن سوم هجری

۱۳×۵/ ۱۹ سانتی‌متر، ۱۷ سطر رو و ۳ سطر پشت. پایین و چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 372

رو: حروف متن، پیوسته است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «د» تقریباً عمودی است.
پشت: شاید عنوان نامه روی برگه باشد[۱].



۲۲۵. رو.　　۲۲۵. پشت.

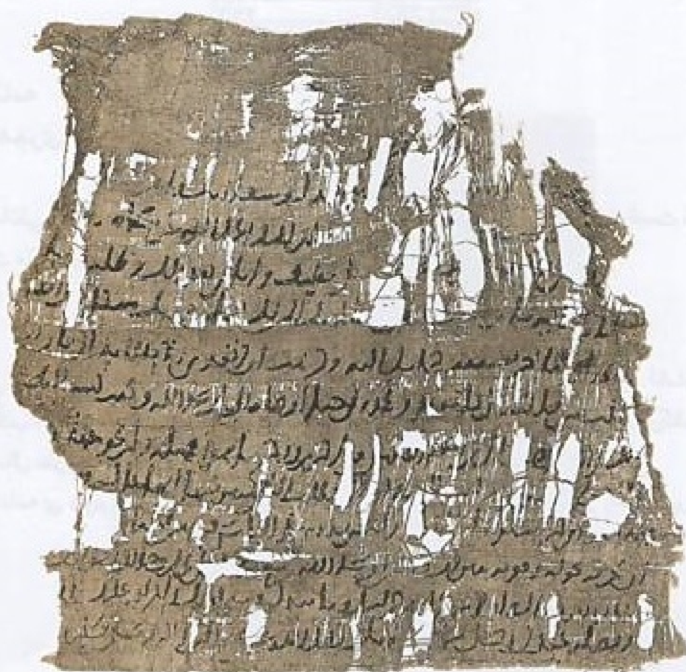
۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. در امتداد بسم الله در همان سطر مطلبی نوشته شده که به دلیل فرسودگی پاپیروس، تشخیص آن میسر نیست. حلقه‌ی حروف بسته است. س و ش دندانه ندارد. ک بدون سرکش است. ع آخر در کلمه یجمع در ابتدای سطر دوازدهم کامل است. اتصال ج به حرف ماقبل خود تحریری است. غالباً کلمات روی خط کرسی استحکام دارند. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

۲۲۶. نامه
قرن سوم هجری

۲۱×۵/ ۲۰ سانتی‌متر، ۱۳ سطر رو و ۴ سطر پشت. چپ و بالا راست متن رو و بالا راست متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 355

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» اول قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است. در کلمه «حتّی» به جای الف مقصوره، الف کامل نوشته شده است.
پشت: احتمالاً دو سطر اول، ادامه ی متن روی پاپیروس یا عنوان آن است. سطر سوم به نیمه ی پایین برگه اضافه شده که رسم‌الخط آن به نظر متفاوت است. سطر چهارم عمود بر سایر سطور نوشته شده است[1].

۱. نامه فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. سطور منظم است و قلم به راحتی روی برگه حرکت کرده است. کیفیت نگارش از سطور ابتدایی تا سطور پایانی سیر نزولی دارد و شتابزدگی در رسم‌الخط سطر آخر آشکار است. ی وسط در سطر پنجم و ش در کلمه ان شاءالله در سطر یازدهم نقطه دارد. د تقریباً عمودی است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. هـ شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل چسبیده است. کاربرد فراوان قید «ان شاء الله» در این اسناد، از اعتقادات محکم قرآنی نزد کاتبان آن خبر می دهد.



۲۲۶. رو.



۲۲۶. پشت.

۲۲۷. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۰×۱۲ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۱۰ سطر پشت که دو سطر بر حاشیه ی راست نوشته شده. بالا و راست متن رو و بالا و چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 338

رو: در این نامه به اجناسی (متاع) و این که شخصی به زودی خواهد رسید اشاره شده و با عبارت «و کُتِبَ» تمام شده است. گاه «د» و «ذ» تقریباً عمودی و «ک» آخر و دم برگشته «ی» آخر و محل اتصال حروف در انتهای سطور در راستای افق کشیده است.
پشت: در نامه ی دوم، انتهای الف مفرد به چپ کشیده شده و الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ است. ذ، ن، غ و ی وسط در متن پشت هر کدام یک بار نقطه دارند. رسم الخط هر دو نامه به نظر یکسان می رسد. هـ مفرد در نامه رو شبیه دایره کوچک توخالی است. حلقه ی حروف بسته است. س و ش دندانه دارند. د و ر قابل تفکیک اند. ک سرکش ندارد. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است.

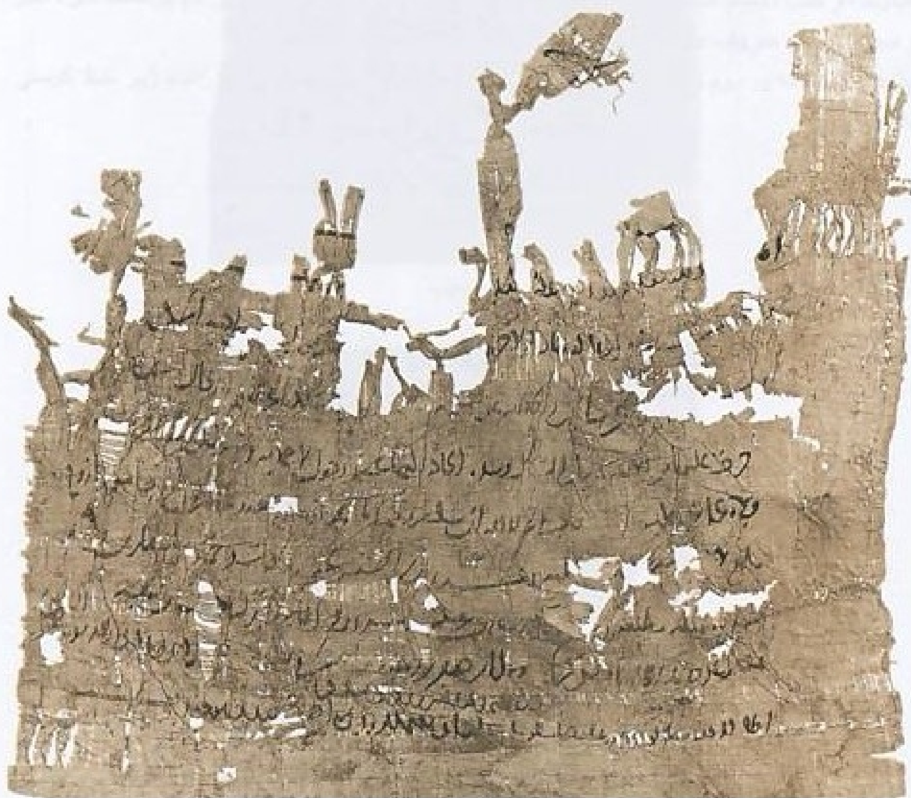
۲۲۷. رو.

۲۲۷. پشت.

۲۲۸. نامه
قرن سوم هجری

۵ / ۳۰×۵۲ / ۲۷ سانتی متر، ۱۱ سطر رو. بالای برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 364

رو: الف آخر غالباً زائده زیر خط کرسی ندارد و «س» و «ش» بی دندانه است.
پشت: خالی[۱].



۲۲۸. رو.

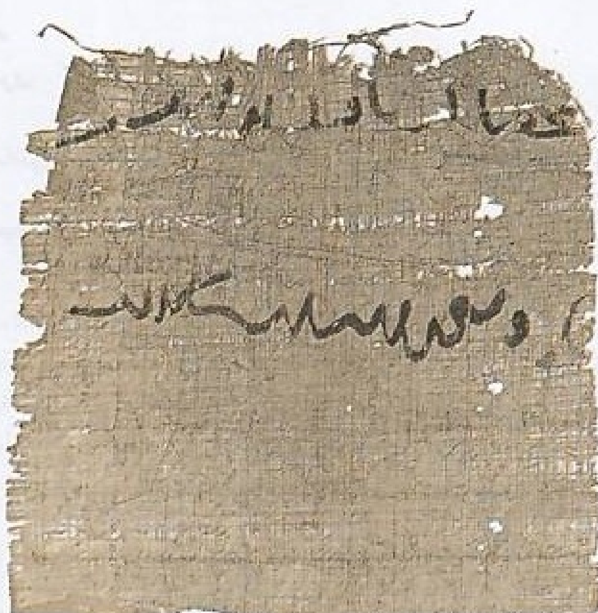
۱. در باقی مانده نامه تاریخ دیده نمی‌شود. چند نقطه ناشناس در متن وجود دارد. قلم به راحتی روی برگه حرکت کرده است. از بقایای به جا مانده از ابتدای سطر دوم به نظر می‌رسد نامه با بسم‌الله و دعای متداول اطال الله بقاک آغاز شده. ظاهر کلمات علی‌رغم شتاب زدگی کاتب، استحکام دارد. اما دو سطر پایانی با عجله بیش‌تر و کاملاً پیوسته نوشته شده است. در ابتدای سطر آخر نیز بخش‌هایی از دعای اطال الله بقاک دیده می‌شود.

۲۲۹. دو نامه
قرن سوم هجری

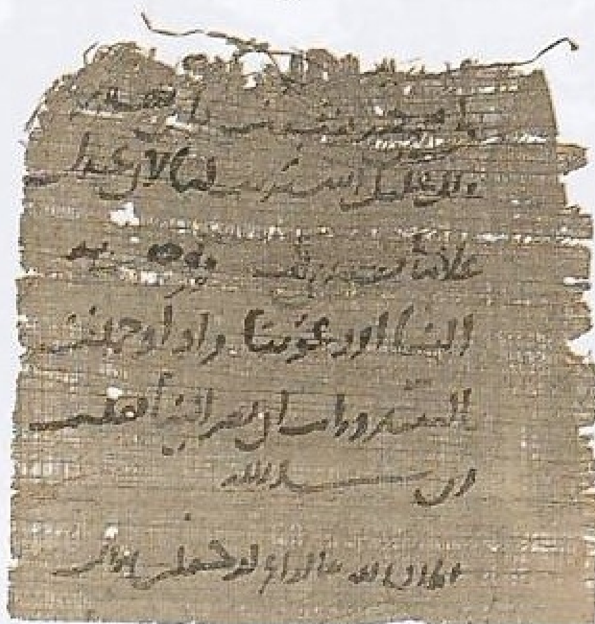
۱۲×۱۱/۵ سانتی‌متر، ۲ سطر رو و ۷ سطر پشت. بالا و راست متن رو و بالای متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 352

رو: این بخش، انتهای نامه است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی ندارد.
پشت: این متن نیز، انتهای یک نامه است. نویسنده از مخاطب خواسته برایش تخم شوید بفرستند: «و اذا وجَهتَ بالشبه و رأیتَ ان تصیر الینا فعلتَ ان شاءالله». گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ش» دندانه دارد و گاه «ذ» تقریباً عمودی است.
برخی حروف، نقطه گذاری شده است[1].

۱. متن فاقد تاریخ است. برخی حروف در نامه‌ی پشت نقطه دارند. رسم‌الخط متن رو نامرتب و پیوسته است و قرائت و تشخیص آن میسر نیست. نامه‌ی پشت با دقت بیش‌تر نوشته شده. د و ر قابل تفکیک‌اند. ش در عبارت ان شاء الله سطر ششم پشت بی‌دندانه و کشیده‌تر از حد معمول است.



۲۲۹. رو.

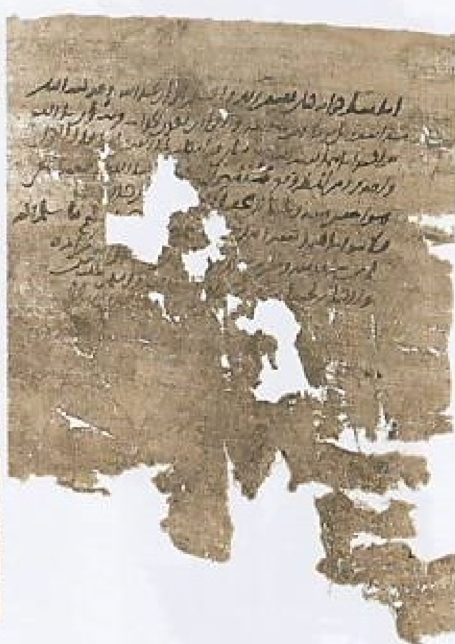


۲۲۹. پشت.

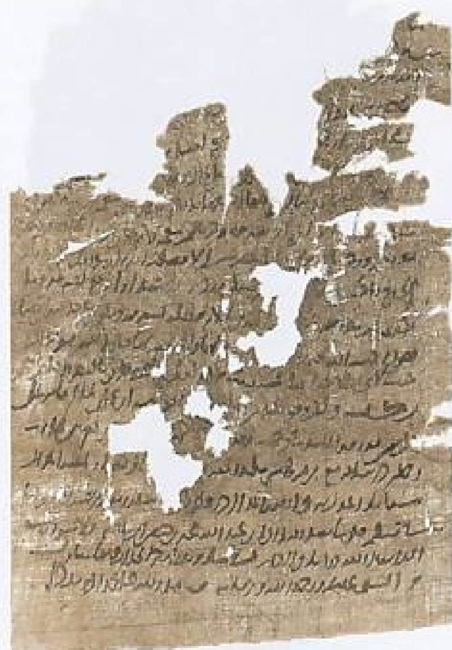
۲۳۰. نامه
قرن سوم هجری

۲۰×۵/ ۲۵ سانتی متر، ۲۰ سطر رو و ۸ سطر در خلاف جهت بر پشت برگه نوشته شده است. بالای متن رو و بخشی از میان هر دو متن از بین رفته است.
شماره PPS. 358

رو: در این نامه، گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. دسته ی «ط» و «ظ» کمی به راست مایل است و «ک» اول به فرم های مختلفی نوشته شده، گاه به شکل S، گاه نعلی شکل و در راستای افق کشیده شده و گاه قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است.
پشت: این بخش، ادامه ی نامه رو است[1].



۲۳۰. پشت.



۲۳۰. رو.

۱. این نامه ی مفصل فاقد تاریخ و نقطه است. حلقه ی حروف بسته است. ع آخر تکامل یافته. د و ذ زائده ی عمودی به بالا دارد. س و ش دندانه ندارد. هـ آخر شبیه زائده ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده. مترجم تصور می کند متن پشت و رو مسلسل است و یک متن و سبک را دنبال می کند، هر چند در پایان متن رو جمله ختمیه والسلام علیک و رحمة الله و صلوات بر پیامبر آمده است. سطر با علامتی شبیه تیک بسته شده است.

۲۳۱. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۰×۲۰ سانتی‌متر، ۱۶ سطر رو و ۱۶ سطر پشت. بالا، راست و چپ متن رو و چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 404

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.
پشت: پس از «بسم الله»، نامه ی پشت با دعای «جعلت فداک و ادام الله عزَک» آغاز شده. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد و گاه حروف، نقطه گذاری شده است[۱].

۱. نامه ها فاقد تاریخ است. نامه ی رو نقطه ندارد و برخی حروف در نامه ی پشت دارای نقطه‌اند. نامه ها با عجله و بی‌دقت نوشته شده. قلم نگارش هر دو نامه ضخیم بوده است. در نامه‌ی رو س دندانه دارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. ی در کلمه ی فی سطر هفتم نامه ی پشت دم برگشته دارد. گاه د و ذ زاویه دارند. هـ مفرد در سطر هشتم شبیه دایره کوچک توخالی است.

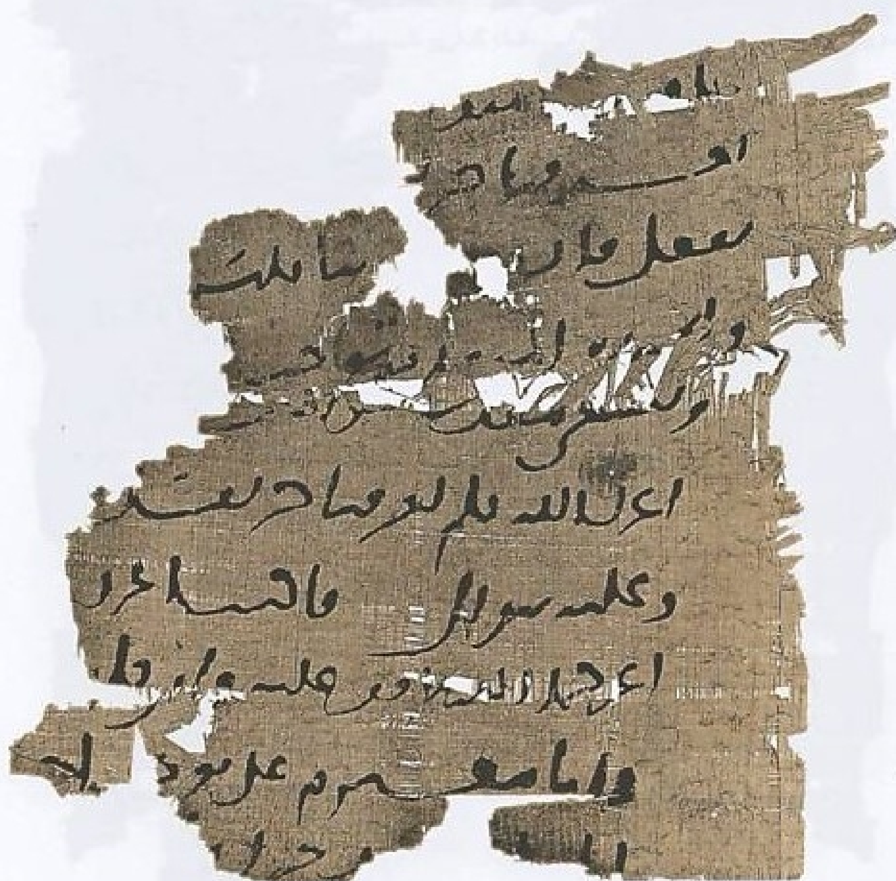
۲۳۱. پشت.

۲۳۱. رو.

۲۳۲. نامه
قرن سوم هجری

۵/ ۱۱×۵/ ۱۲ سانتی متر، ۱۰ سطر رو. بالا و چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 339

رو: این بخش، قسمتی از یک نامه است و گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.
پشت: خالی[۱].



۲۳۲. رو.

۱. در قسمت های باقی مانده نامه تاریخ و نقطه دیده نمی شود. نگارش با عجله و بی دقت انجام شده. گاه محل اتصال حروف کشیده است. حلقه ی حروف بسته است. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

۲۳۳. نامه
قرن سوم هجری

۱۹×۱۳ سانتی متر، ۱۴ سطر رو. بالا، راست و چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 371

رو: این بخش، انتهای یک نامه است و نویسنده در آن به چند نفر سلام رسانده است. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» آخر نعلی شکل است.
پشت: خالی[۱].



۲۳۲. رو.

۱. در قسمت باقی مانده‌ی نامه تاریخ دیده نمی‌شود. ی وسط در سطر آخر نقطه دارد. کاتب تسلطی بر حروف ندارد. شین در ان شاء الله سطر دوازدهم نقطه دارد. اتصال ل و الف به صورت خطی کج نوشته شده.

۲۳۴. نامه
قرن سوم هجری

۱۰×۵/۱۳ سانتی‌متر، ۹ سطر رو و ۱ سطر پشت. چپ برگه و بخش‌هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 378

رو: نویسنده، در همان سطری که بسم الله را نوشته، عبارت «ابقاک الله» را دنبال کرده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ع» اول در کلمه‌ی اعلمک (سطر ۲) به طور فشرده نوشته شده است.
پشت: عنوان نامه روی پاپیروس نوشته شده است[۱].

۱. بخش باقی مانده نامه تاریخ و نقطه ندارد. قلم به راحتی در دست کاتب نگردیده است. س و ش دندانه دارد. ک بدون سرکش است. دم ی آخر برگشته و هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است اما کاتب از عهده تقلید استادانه ی آن برنیامده است.

۲۳۴. رو.

۲۳۴. پشت.

۲۳۵. نامه
قرن سوم هجری

۲۲×۲۰/۵ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۸ سطر پشت. پایین متن رو و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 356

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد و دسته ی «ط» و «ظ» اندکی به راست مایل است.
پشت: این متن، ادامه ی نامه روی پاپیروس و به همراه عنوان آن نامه است[۱].

۱. متن فاقد تاریخ است. گاه ب، ی وسط و ق نقطه دارند. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد و کاتب برای اتصال آن به حرف ماقبل، قلم را از روی برگه برنداشته است. حلقه ی حروف بسته است. د و ر قابل تفکیک است. ک سرکش ندارد. ی آخر دم برگشته دارد. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. کاتب دقت و حوصله صرف کرده و سطور نامه منظم است. نزدیکی نگارش در دو روی این سند تا اندازه ای است که می توان متن را متصل و به قلم کاتب واحدی دانست.

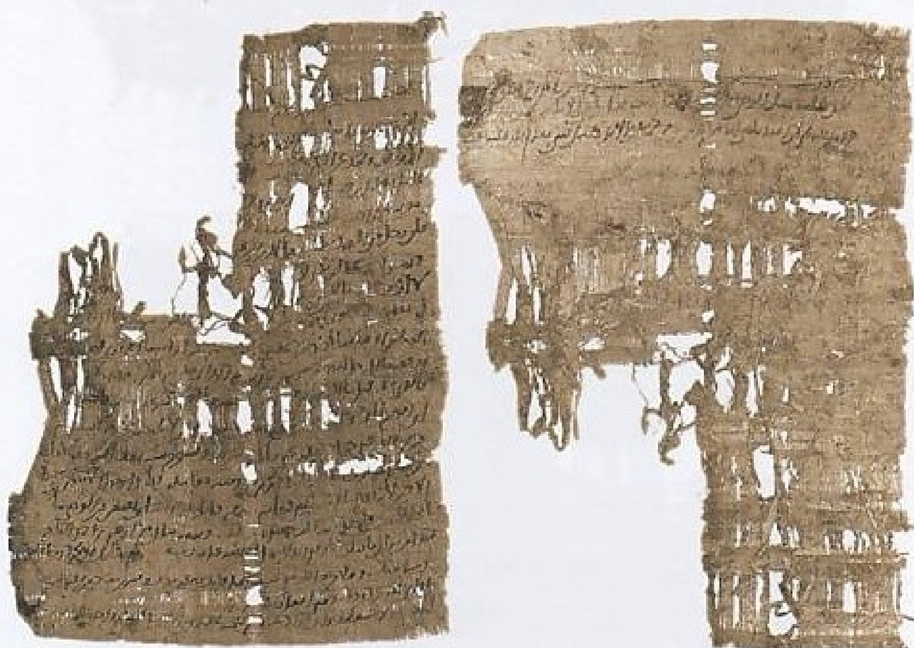
۲۳۵. رو.

۲۳۵. پشت.

۲۳۶. نامه
قرن سوم هجری

۲۴×۳۴ سانتی متر، ۲۱ سطر رو و ۳ سطر به صورت سکه ای پشت پاپیروس. ربع بالا چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 366

رو: در نامه به «وصیت کننده» یا «وارث» (الوصی) اشاره شده. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.
پشت: این بخش، ادامه ی نامه ی روی پاپیروس است[۱].



۲۳۶. رو. ۲۳۶. پشت.

۱. نامه فاقد تاریخ و جز چند مورد فاقد نقطه است. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. حلقه ی حروف بسته است. گاه د و ذ زائده عمودی به بالا دارد و گاه زاویه دار است. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. نامه با عجله و بی دقت نوشته شده و حروف با رسم الخط های گوناگون دارد. دم ی آخر برگشته است. متن پشت پاپیروس کم رنگ است.

۲۳۷. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۴×۱۳/۵ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۵ سطر پشت. بالا و راست هر دو سمت برگه از بین رفته است.
شماره: PPS. 379

رو: در این نامه، غالباً الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «د» تقریباً عمودی است. «ک» اول و وسط، قوسی به چپ دارد و بدون سرکش و «س» بی دندانه است.
پشت: این بخش، پایان یک نامه است. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ و جز چند مورد فاقد نقطه است. نگارش با عجله و بی‌دقت انجام شده. حروف استقلال و استحکام ندارند. س دندانه و ک سرکش ندارد. غالباً الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد و کاتب هنگام اتصال آن به حرف ماقبل خود قلم را از روی کاغذ برنداشته است. قلم نگارش نامه پشت ضخیم‌تر بوده و کاتب بر نگارش تسلط نداشته است.

۲۲۷. رو.

۲۲۷. پشت.

۲۳۸. نامه
قرن سوم هجری

۲۴×۳۲ سانتی متر، ۲۲ سطر رو که پنج سطر در خلاف جهت سایر سطور نوشته شده و ۱۹ سطر پشت. ریختگی هایی در میان متن هر دو طرف دیده می شود.
شماره PPS. 362

رو: در نامه به شهر فسطاط اشاره شده. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. دسته ی «ط» به راست مایل است و «س» و «ش» بی دندانه و «د» و «ذ» تقریباً عمودی است.
پشت: دو سطر بالای صفحه، عنوان نامه روی پاپیروس است: «به ابوالفضل از جعفر ابن قاسم». ۱۲ سطر باقی مانده که در جهت عکس سه سطر بالا نوشته شده، ادامه ی متن روی پاپیروس است[1].



۲۳۸. پشت. ۲۳۸. رو.

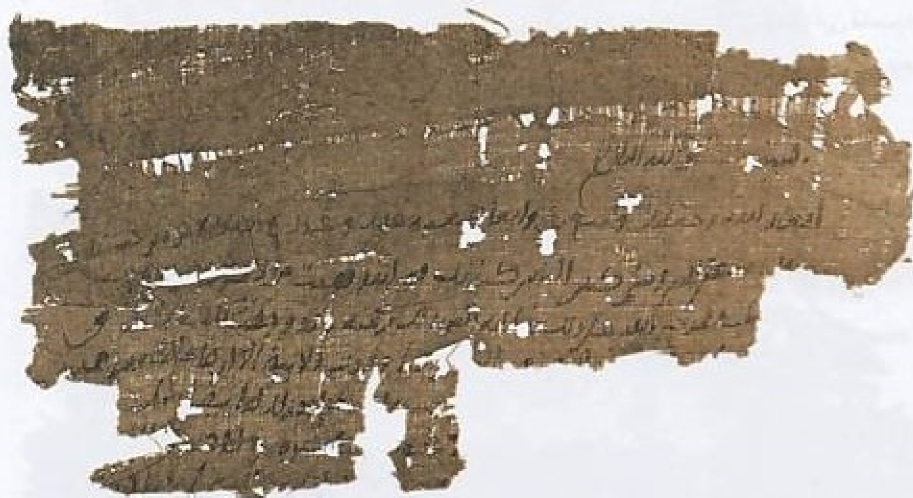
۱. این نامه مفصل فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. حلقه ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. گاه بالای س بی دندانه خط صافی دیده می شود. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.

۲۳۹. نامه

قرن سوم هجری

۲۲×۱۲/۵ سانتی متر، ۸ سطر رو. پایین برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 333

رو: نامه با عبارت «ابقاک الله و حفظک» آغاز شده است. «ک» اول نعلی شکل است.
پشت: خالی[۱].



۲۳۹. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. حروف و کلمات استحکام و استقلال کافی ندارند. گاه د و ذ زائده عمودی کوچکی به بالا دارد. ک سرکش ندارد. حلقه ی حروف بسته است. هـ آخر مانند زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. بسم‌الله در نهایت بی سلیقگی و رفع تکلیف نوشته شده است.

۲۴۰. نامه
قرن سوم هجری

۳۰×۱۵ سانتی متر، ۱۲ سطر رو که دو سطر بر حاشیه ی راست نوشته شده و ۲ سطر پشت. پایین چپ و راست هر دو سوی برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 389

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» اول قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است.
پشت: عنوان نامه روی پاپیروس که در آن به شهر فسطاط اشاره شده است[1].

۱. نامه فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. حلقه حروف بسته است. د و ذ زائده عمودی به بالا دارد و گاه زاویه دار است. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. سطور در مجموع منظم است.

۲۴۰. رو.

۲۴۰. پشت.

۲۴۱. نامه
قرن سوم هجری

۵ /۲۵×۱۸ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۲ سطر پشت. پایین و چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 331

رو: در نامه به کنیزی اشاره آمده (جاریه) و با عبارت «اکرمک الله» آغاز شده است.
«د» آخر تقریباً عمودی و «ک» اول و وسط نعلی شکل است.
پشت: عنوان نامه روی پاپیروس نوشته شده است[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. بسم الله با دقت و مهارت بیش‌تری نوشته شده در همان سطر بسم الله، حمدلله نیز آمده که فقط قسمت هایی از آن باقی مانده است. قلم ضخیم بوده و به کندی روی برگه حرکت کرده است. حروف استحکام و کاتب جز در نگارش بسم الله تسلط کافی بر شکل کلمات نداشته است. گاه د زاویه دارد و گاه عمودی است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. دم ی آخر برگشته است. کلمه‌ای شبیه الله با قلمی ظریف‌تر در فضای میان سطر هشتم و نهم اضافه شده است. در عنوان پشت نامه نیز کلمه جاریه دیده می شود.

۲۳۱. رو.

۲۳۱. پشت.

۲۴۲. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۴/۵×۱۵ سانتی‌متر، ۸ سطر رو و ۱۰ سطر پشت. بالا، پایین و راست متن رو و بالای متن پشت و بخش‌هایی از میان متن از بین رفته است. بخشی از پایان متن پشت به خاطر پارگی ناخوانا است.
شماره PPS. 393

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.
پشت: با عبارت «اطال الله بقاک و ادام عزّک و کرامتک جعلنا فداک» آغاز شده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد[۱].

۱. نامه‌ها فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. نگارش با عجله و بی‌دقت انجام شده. کلمات استحکام و استقلال ندارند. ن، ش و الف آخر شاء و الف ابتدای الله، پیوسته‌اند. گاه د و ذ زاویه دارد. نامه‌ی پشت با نظم و مهارت بیش‌تری نوشته شده اما تا سطح مطلوب فاصله دارد. برخی کلمات این متن نیز به هم پیوسته‌اند. بخشی از بسم‌الله ابتدای نامه در سطر اول باقی مانده. دسته‌ی ط به راست مایل است و ک سرکش ندارد.

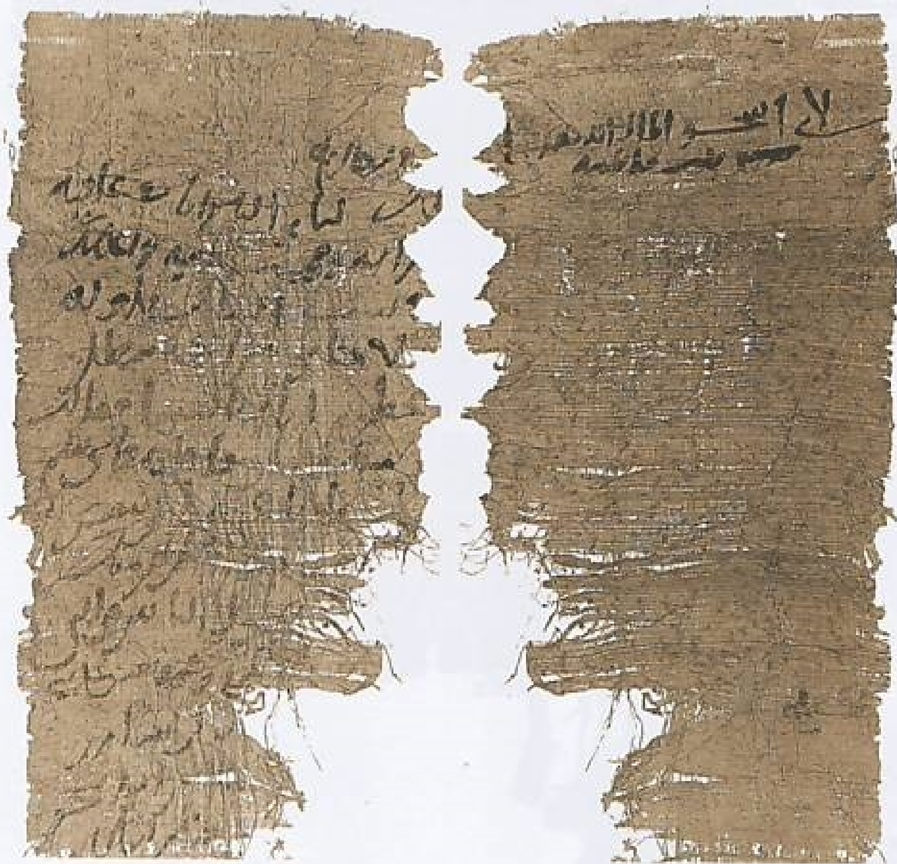
۲۴۲. رو.

۲۴۲. پشت.

۲۴۳. نامه
قرن سوم هجری

۱۳×۲۷ سانتی‌متر، ۱۴ سطر رو و ۲ سطر پشت. راست برگه از بین رفته است.
شماره: PPS. 396

رو: گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.
پشت: متن، آغاز عنوان نامه روی پاپیروس است: «به ابی اسحاق...».[1]



۲۴۳. رو. ۲۴۳. پشت.

۱. در بخش باقی مانده‌ی نامه، تاریخ دیده نمی‌شود. نگارش با عجله و بی‌دقت و کم‌ترین میزان مهارت نوشته شده. حلقه‌ی حروف بسته است. ی وسط در کلمه‌ی علیه در سطر دوم نقطه دارد. ک سرکش ندارد. کلمه‌ای در سطر دوم عنوان نامه در پشت برگه، خط زده شده است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۲۴۴. نامه

قرن سوم هجری

۲۱×۵/ ۲۷ سانتی متر، ۱۲ سطر رو. پایین و راست برگه و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.

شماره PPS. 317

رو: متن باقی مانده، نُه سطر با فاصله است و سه سطر با جوهر قهوه‌ای میان سطور ۱ و ۲ متن اصلی اضافه شده است. «د» و «ذ» تقریباً عمودی و محل اتصال حروف، در راستای افق کشیده است. گاه حروف، نقطه گذاری شده است.

پشت: خالی[1].

۱. در بخش باقی مانده نامه تاریخ دیده نمی شود. بعضی حروف نقطه دارند. گاه الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. س و ش دندانه ندارد. بالای س سه نقطه کنار هم قرار گرفته است. ک سرکش ندارد. ی وسط در کلمه ی الیک سطر دوم متن اصلی و ب در کلمه ی بلد در سطر پنجم متن اصلی نقطه دارد. دم ی آخر برگشته است. در این سند نیز سین و شین به قضاوت امروز، هویت یکسانی دارند و مایه حیرت اند.

۲۲۴. رو.

۲۴۵. نامه

قرن سوم هجری

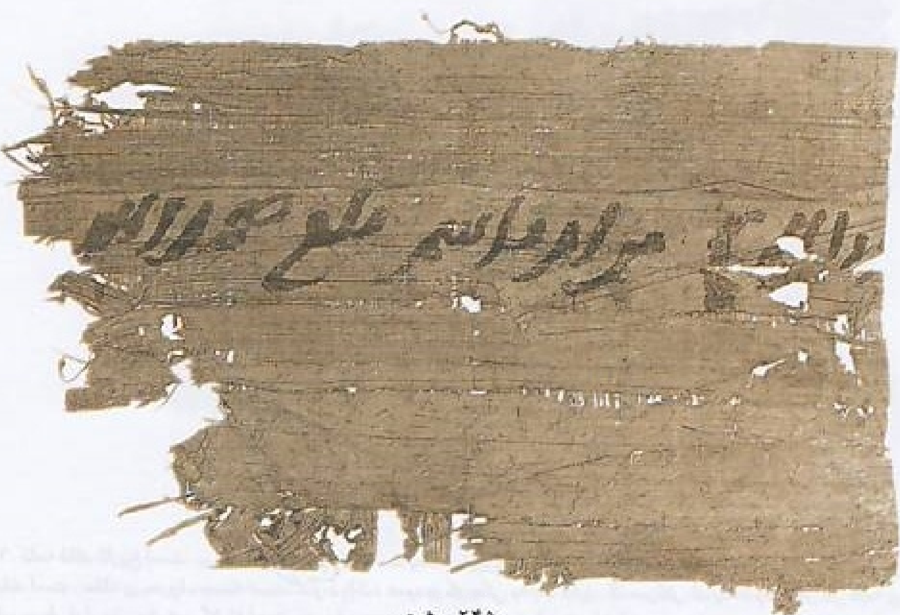
۹×۱۵ سانتی‌متر، ۶ سطر رو و ۱ سطر پشت. پایین و چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 388

رو: نامه با دعای «ابقاک الله و حفظک و اتم نعمة عندک» آغاز شده است. دسته‌ی «ظ» به راست مایل است و دم برگشته‌ی «ی» آخر در کلمه فی (سطر ۳) به طور افقی کشیده شده است.
پشت: متن، بخشی از عنوان نامه روی پاپیروس است:
«از ام قاسم...»[1].

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. نگارش با عجله و بی‌دقت انجام شده. قلم نگارش ضخیم بوده و به کندی روی برگه حرکت کرده است. حلقه‌ی حروف بسته است. هـ آخر در بسم‌الله شبیه ر نوشته شده. کلمات استحکام و استقلال ندارند. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. د و ر شبیه‌اند. س دندانه دارد.



۲۴۵. رو.



۲۴۵. پشت.

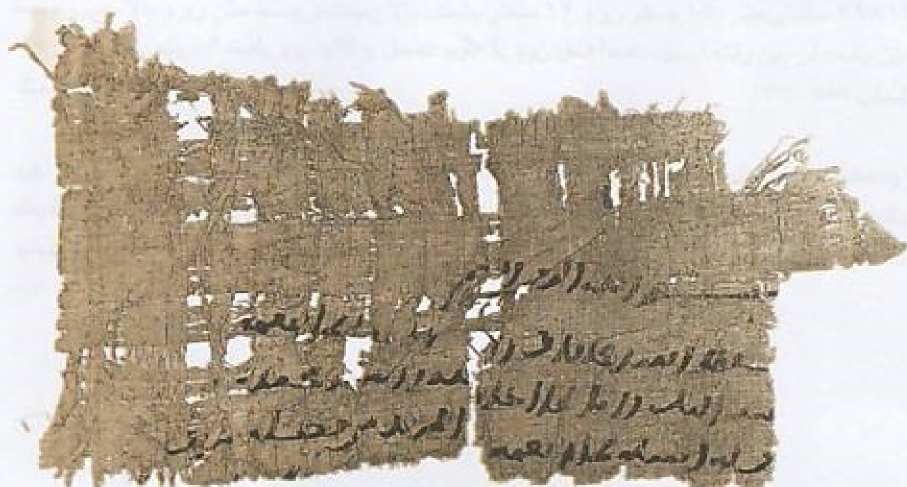
۲۴۶. یک نامه و یک یادداشت
قرن سوم هجری

۵/ ۱۹×۵ / ۱۱ سانتی متر، ۴ سطر رو و ۲ سطر پشت. پایین و راست متن رو از بین رفته است. شماره PPS. 325

رو: این قسمت، دعای آغاز نامه است.

پشت: این یادداشت مربوط به فرستادن یک پیک است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و برخی حروف، نقطه گذاری شده است. دو نقطه در کنار یا زیر هم قرار دارند[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف در یادداشت پشت پاپیروس نقطه دارند. زائده زیر خط کرسی الف آخر قدری بلند است. حلقه ی حروف بسته است. د و ذ زائده عمودی کوچکی به بالا دارد. ک سرکش ندارد. دم ی آخر در کلمه ی فی سطر اول متن پشت برگشته است. حروف عمودی نامه ی اول به راست مایل اند و حروف عمودی یادداشت پشت محکم و عمود بر خط کرسی است. رسم الخط متن رو و پشت تفاوت عمده ای ندارد.



۲۴۶. رو.

۲۴۶. پشت.

۲۴۷. نامه
قرن سوم هجری

۹×۱۱ سانتی متر، ۹ سطر رو. بالا و راست برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 308

رو: در نامه به دریافت مبلغی پول بر حسب دینار از جمله دو دینار و خراج اشاره شده و با تصلیه پایان یافته و در آخر عبارت «و کتب» نوشته شده است. «د» و «ذ» تقریباً عمودی است.
پشت: خالی[۱].



۲۴۷. رو.

۱. بخش باقی مانده‌ی نامه فاقد تاریخ و نقطه است. کاتب دقت و حوصله صرف کرده اما مهارت زیادی به نگارش نداشته است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. هـ آخر شبیه زائده عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. د و ر قابل تفکیک‌اند. ک سرکش ندارد. س دندانه دارد. در تصلیه آل پیامبر نیز ذکر شده‌اند.

۲۴۸. یک سیاهه و یک نامه
قرن سوم هجری

۱۴×۲۹ سانتی متر، ۱۵ سطر رو و ۱۴ سطر پشت. بالا راست و وسط متن رو و بالا چپ و وسط متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 344

رو: سیاهه ای که ارقام یونانی دارد و مربوط به معصره است.
پشت: نامه با دعای «اطال الله بقاک» آغاز شده. «د» و «ذ» تقریباً عمودی و «س» و «ش» بی دندانه است و برای پر شدن فضای آخر سطر، کشیده تر نوشته شده است[۱].

۱. نامه و سیاهه تاریخ ندارند. نقطه های پراکنده ای در متن دیده می شود. رسم الخط سیاهه به سیاهه های حاوی ارقام یونانی که تصور می کنیم به یک مرکز تجاری واحد تعلق دارند شبیه است. نامه ی پشت برگه عجولانه نوشته شده. قلم ظریف است. برخی حروف پیوسته اند. بالای س بسم الله دو نقطه قرار دارد. ش ان شاء الله در سطر دوازدهم بی دندانه و کشیده است. دو سطر پایانی کاملاً پیوسته است.



۲۴۸. رو.

۲۴۸. پشت.

۲۴۹. نامه
قرن سوم هجری

۳۵×۲۲/۵ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۱ سطر پشت. چپ برگه و قسمت بزرگی از بالای آن از بین رفته است.
شماره PPS. 365

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «س» و «ش» بی دندانه است.
پشت: شاید این متن، عنوان نامه باشد[1].

۱. نامه فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. حروف استحکام و کاتب تسلط کافی ندارند. حلقه‌ی حروف بسته است. نقطه های حروف دو نقطه ای به صورت اریب کنار هم قرار گرفته‌اند. بالای س بی‌دندانه خط صافی کشیده شده است. کاف سرکش ندارد.

۲۴۹، رو.

۲۵۰. دو نامه
قرن سوم هجری

۲۱/۵×۲۲/۵ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۱۱ سطر پشت. پایین و راست متن رو و پایین و چپ متن پشت و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 387

رو: گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «س» بی دندانه است.
پشت: نامه دوم که در آن به خانه (منزل) اشاره شده با عبارت «اطال الله بقاک و ادام عزّک» آغاز می شود. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «د» تقریباً عمودی، «ک» اول به شکل S و دم «ی» آخر در کلمه «فی» (سطر ۴) کشیده است. برخی حروف، نقطه گذاری شده و دو نقطه کنار هم بالای حروف، بالای هم نوشته شده است[۱].

۱. در قسمت های باقی مانده نامه ها تاریخ دیده نمی شود. بعضی حروف در دو سطر پایانی نامه ی پشن نقطه دارند. رسم الخط نامه های پشت و رو خبر از سطح فرهنگی متفاوت کاتبان آن ها دارد. س و ش در نامه ی رو بی دندانه و در نامه ی پشت دندانه دار است. ک سرکش ندارد. ی آخر در کلمه ی فی دم برگشته دارد. د و ر قابل تفکیک اند. هـ آخر شبیه زائده ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

۲۵۰. رو.

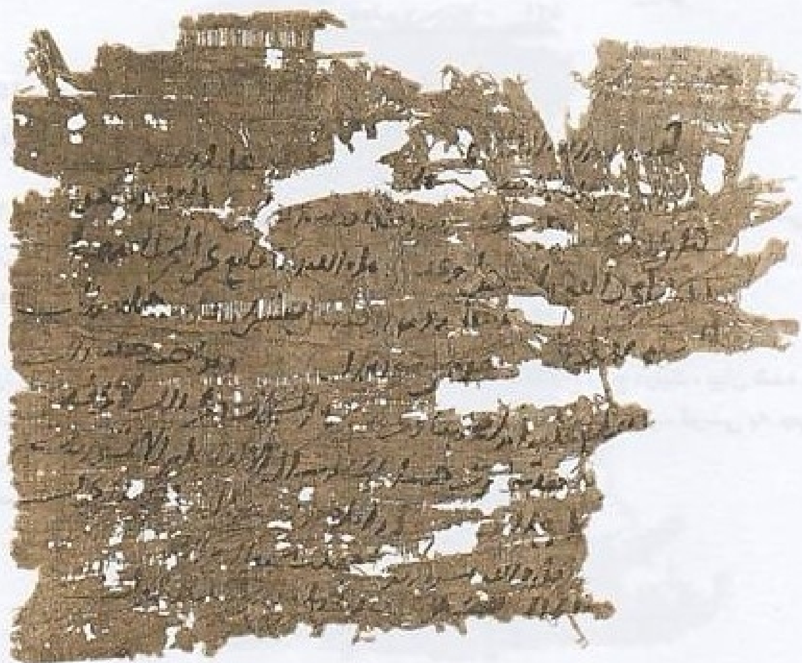
۲۵۰. پشت.

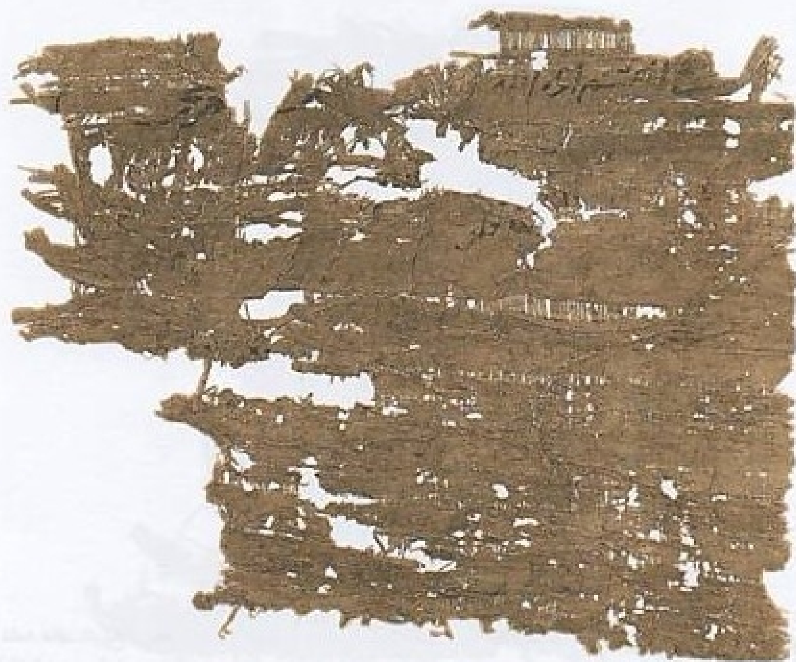
۲۵۱. نامه
قرن سوم هجری

۲۴×۲۰ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۲ سطر پشت. پایین و پایین راست متن رو و بخشی از میان متن روی پاپیروس از بین رفته است.
شماره PPS. 374

رو: نامه با عبارت «نظرت را در این مورد به من بگو» با اصطلاح رایج «رأیک» بیان شده. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «د» و «ذ» تقریباً عمودی، «ک» اول، قوسی به چپ دارد و بی سرکش است.
پشت: در این سمت، عنوان نامه روی پاپیروس نوشته شده است[۱].

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. حلقه ی حروف بسته است. هـ مفرد شبیه نقطه ای درشت یا دایره ی توپر کوچکی نوشته شده. ب اول بسم الله دندانه ای بلند دارد. قلم به کندی روی برگه حرکت کرده است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.


۲۵۱. رو.


۲۵۱. پشت.

۲۵۲. دو نامه
قرن سوم هجری

۵/ ۲۸×۵/ ۱۵ سانتی‌متر، ۱۱ سطر رو و ۱۴ سطر پشت. بالا، چپ و راست هر دو متن و بسیاری از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 334

رو: گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «س» بی دندانه است.
پشت: در این سمت به مردی به نام الطرایفی اشاره شده که نامه‌ای برای او نوشته‌اند: «و فی درج کتابی هذا کتاب الی الطرایفی».
«د» و «ذ» تقریباً عمودی است[1].

۱. نامه فاقد تاریخ است. بعضی حروف در نامه‌ی پشت نقطه دارند. حلقه‌ی حروف بسته است. کاتبان تسلط و حروف استحکام و استقلال کافی ندارند. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک بدون سرکش است. د و ر قابل تفکیک‌اند. در انتهای نامه‌ی پشت صلوات خدا برای کسی که قرائت نام او به طور کامل، میسر نیست و شاید نام امیر یا صاحب منصب یا قیّمی باشد خواسته شده و با عبارت سلم تسلیما پایان یافته است.

۲۵۲. رو.

۲۵۲. پشت.

۲۵۳. نامه
قرن سوم هجری

۵ /۸×۳۰ سانتی متر، ۱۶ سطر رو. بالا و چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 320

رو: دسته بسیاری از حروف به راست مایل است.
پشت: خالی[1].

۱. بخش باقی مانده نامه فاقد تاریخ است. ت در کلمه ی امرت سطر هفتم نقطه دارد. در میان سطر سیزده و چهارده و نیز در میان سطر پانزده و شانزده دو نقطه وجود دارد که معلوم نیست مربوط به کدام حروف است. قلم ضخیم بوده و به کندی روی برگه حرکت کرده است. کلمات درشت و کم دقت نوشته شده اند. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. س دندانه دار و د و ر قابل تفکیک است.

٢٥٣. رو.

۲۵۴. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۲×۲۰/۳ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۱۵ سطر پشت.
شماره: PPS. 326

رو: نامه اول، درخواست جواب از سوی مخاطب است و با تصلیه تمام شده. «س» و «ش» دندانه ندارد.

پشت: نامه دوم با جوهر قرمز ـ قهوه‌ای کم رنگ نوشته شده. الف آخر زائده زیر کرسی دارد و «ک» اول، نعلی شکل است[1].



۲۵۴. پشت. ۲۵۴. رو.

۱. نامه ها فاقد تاریخ و جز چند مورد فاقد نقطه اند. نگارش با عجله و کم دقت انجام شده. برخی کلمات پیوسته اند. کاتب نامه ی دوم تسلط بیش تری به نگارش داشته. دم ی آخر برگشته. در سطر آخر نامه ی رو تصلیه بر پیامبر اکرم آمده. در سطر دهم کلمه ای دیده می شود که به نظر می رسد کلمه ی الجهود باشد. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.

۲۵۵. نامه
قرن سوم هجری

۱۶×۳۲/۵ سانتی‌متر، ۲۲ سطر رو. بالا و چپ برگه و بخش‌هایی از میان متن از بین رفته است.

شماره: PPS. 390

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» اول نعلی شکل و «س» و «ش» بی دندانه است.

پشت: خالی[1].

۱. در بخش باقی مانده‌ی نامه تاریخ دیده نمی‌شود. ی وسط، ب، ت، ن، ف و ق نقطه دارند. حلقه‌ی حروف بسته است. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. ک سرکش ندارد. د و ذ زائده عمودی به بالا دارد. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. دم ی آخر در کلمه‌ی فی سطر سیزدهم برگشته است. ش در عبارت ان شاءالله سطر آخر یک دندانه اضافه دارد.

٢٥٥ رو.

۲۵۶. سیاهه
سال ۳۶۵ هجری

پوست، دو تکه که روی هم ۵ /۷×۵ /۱۱ سانتی متر است. ۸ سطر رو و ۱ سطر پشت.
شماره PPS. 208

رو: در این سیاهه به فهرست اجاره بهای ماهانه اشاره شده و سال ۳۶۵ هجری با حروف نوشته شده. برخی حروف، نقطه دارند. حروف مانند «ج»، «ح» و «خ» با زاویه ای در گوشه راست نوشته می شود.
الف در کلمه «اجراة سهر» به طور کامل نوشته شده است.
پشت: «سیاهه حسن بن عمر، شاهد»[۱].

۱. در باقی مانده‌ی سیاهه سال سیصد و شصت و پنج و همچنین ماه ذوالحجه ذکر شده است. بعضی حروف نقطه دارند. قلم به راحتی روی پوست حرکت کرده اما کاتب تسلط کافی نداشته است. اتصال ح و ج به خصوص در کلمه ی ذو الحجه در سطر هشتم تحریری است. تمام قطعات پوست با خط واحدی است و شاهدی است بر خامی خط عرب در قرن چهارم هجری.

۲۵۶. رو.

۲۵۶. پشت.

۲۵۷. نامه‌ای که برای سیاه مشق به کار رفته
قرن پنجم یا ششم هجری

کاغذ، ۱۴×۲۵ سانتی‌متر، ۱۹ سطر رو که سه سطر بر حاشیه بالا و در جهت عکس سایر متن نوشته شده و ۵ سطر پشت. پایین برگه و میان نیمه چپ سند از بین رفته است.
شماره PPS. 211

رو: نامه درباره تدارک مراسم ازدواج است و در آن به وکیل اشاره شده. «اعلم اطال الله بقاک و ادام عزّک و تأییدک انّ...». نگارش متن با دقت انجام شده است. «س» و «ش» دندانه‌دار و حلقه حروف «ف»، «ق»، «و»، «ع» و «غ» وسط و آخر باز است. حروف، نقطه گذاری شده است.
پشت: گویا این متن مربوط به ارسال کالا است. «بسم‌الله» در آخر نامه تکرار شده و حدس می‌زنیم که پیش‌نویس یا سیاه مشق بوده است[1].

۱. نامه فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. مؤلف، قدمت متن روی این کاغذ را تا قرن پنجم یا ششم به عقب می‌برد. رسم الخط نامه‌ها پیشرفت نگارشی متن‌هایی که پیش‌تر بررسی کرده‌ایم جوان‌تر است، به خصوص در کاربرد فراوان نقطه نشان می‌دهد، اما متن پشت به قدری بدوی است که باز هم امر معینی را تثبیت نمی‌کند. احتمالاً مؤلف انگلیسی به سبب کاربرد کاغذ این متن را تاریخ گذاری کرده است. متن پشت عجولانه‌تر نوشته شده و عقب مانده‌تر از متن روی پاپیروس است، با بسم‌اللهی که به کلی قلم انداز است.

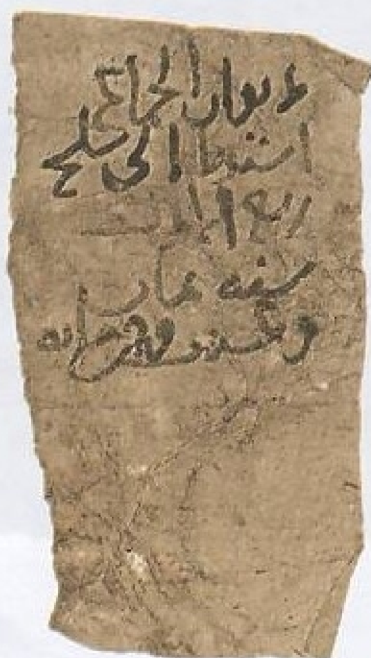
۲۵۷. پشت.

۲۵۷. رو.

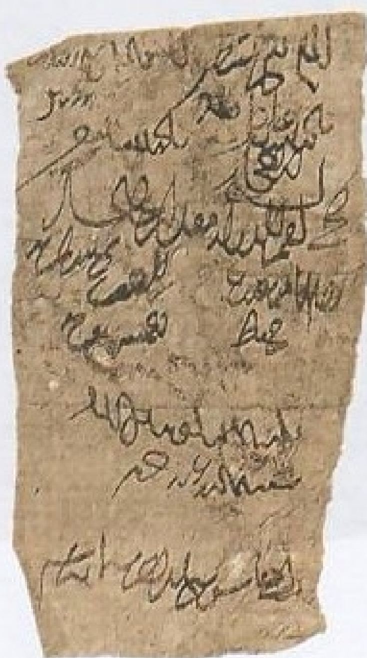
۲۵۸. یک یادداشت و یک رسید
سال ۵۲۸ هجری

کاغذ. ۴/۵×۸ سانتی متر، ۵ سطر رو و ۱۱ سطر پشت.
شماره PPS. 154

رو: بنابراین یادداشت، خراج در آخر ماه ربیع الاول سال ۵۲۸ هجری پرداخت شده. «دیوان الخراج استوفا الی سلخ ربیع الاول سنة ثمانین و عشرین و خمس منه». «د» تقریباً عمودی و «س» بی دندانه است.
پشت: رسید رسمی مالیات بر اراضی. پس از یادداشت های اولیه مربوط به ثبت رسید در محضر رسمی و بسم الله، متن با عبارت «صحّ لـ...» آغاز شده.
حروف به صورت گرد و منحنی نوشته شده است[1].



۲۵۸. رو.



۲۵۸. پشت.

۱. یادداشت تاریخ دارد. دو نقطه در فاصله ی بین سطور اول و دوم وجود دارد که نمی توان تشخیص داد به یای وسط کلمه ی دیوان متعلق است یا به تای وسط کلمه ی استوفا. ن در کلمه ی سنه نقطه دارد. س بی دندانه است. متن پشت نمونه بسیار درهم و پیوسته و به مشق خط شبیه تر است.

خردمندان شیعه، برای حفظ اعتبار فرهنگی مذهب، ازآسیب زیاده نویسی های ابن ندیم، که موجب می شود مغرضانی اساس تفکر و مکتب تشیع را بر مجهولات و موهومات بگویند، ضرور بود از تجلیل او تبری جویند و نپذیرند که در اواخر قرن اول هجری، زمانی که حتی برگ نوشته‌ای آزاد از قرآن نیز به جای نمانده، مؤلفی با طول عمر معمول آدمی، پنج هزار جلد کتاب در حوزه های علوم و فنون و فلسفه و شیمی نوشته باشد. اما اوضاع کنونی چنین است که به نام این گزافه باف، کارخانه ی داروسازی زده‌ایم، کسانی حتی «فهرست ماقبل الفهرست» فراهم کرده اند و کسان دیگری از مکتوبات شیعه تا قرن سوم هجری، به تعدادی اعجاب آور، فهرست دیگری ساخته‌اند، بی این که تاکنون به میزان کف دستی از این همه کتاب، عین قابل دیداری به دست آمده باشد.

(همین کتاب، ص ۸)

شابک: ۵-۶۲-۶۷۳۰-۹۶۴-۹۷۸